

With the support of the
Erasmus+ Programme
of the European Union

REGIONAL CENTER OF
EUROPEAN EDUCATIONAL
SCIENTIFIC ENTERPRISES

СТАЛИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА - ОСНОВА ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

МІКОЛАЇВ 2022

**Микола БАБИЧ
Олена КОТИКОВА
Олена ПОГОРЄЛОВА
Аліна БОГОСЛАВСЬКА
Олексій АЛЬБЕЩЕНКО
Анна ЯГОДЗІНСЬКА**

**СТАЛИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА – ОСНОВА
ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**
монографія

**Миколаїв
2022**

УДК: 338.43:314:338.439

Автори:

Бабич Микола, Котикова Олена, Погорелова Олена, Богославська Аліна, Альбещенко Олексій, Ягодзінська Анна.

Друкується:

за рішенням вченої ради Національного університету кораблебудування імені Адмірала Макарова від 25.02.2022 року, протокол № 2;

за рішенням засідання колегії ГО «Регіональний центр європейських освітньо-наукових ініціатив» від 29.12.2021 року, протокол № 8;

за підтримки Європейського виконавчого агентства з питань освіти та культури Європейської Комісії (Грантова Угода № – 2019-1581/001-001).

Рецензенти:

ЗОСЬ-КІОР Микола Валерійович – д-р екон. наук, професор, Полтавський державний аграрний університет;

ЄФІМОВА Ганна Вікторівна – д-р екон. наук, професор, Національний університет кораблебудування імені Адмірала Макарова;

ЧЕРВЕН Іван Іванович – д-р екон. наук, професор, Миколаївський національний аграрний університет.

Сталий розвиток сільського господарства – основа продовольчої безпеки України : монографія / М.М. Бабич та ін. Миколаїв : НУК, 2022. 162 с.

Монографію присвячено дослідженню науково-методичних основ та розробці практичних рекомендацій щодо формування ефективної системи продовольчого забезпечення на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування. Рекомендовано для студентів, викладачів, науковців, представників органів місцевої влади, громадських активістів, широкого кола зацікавлених осіб.

Acknowledgments

This study is prepared as part of the implementation of the grant "The European experience of forming a food security system based on principles of sustainable agricultural land use development". This study was supported in part by the Erasmus SUPPA program – Jean Monnet Associations Application No 611556-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-SUPPA.

ISBN 978-1-64921-325-9

© Бабич Микола, Котикова Олена, Погорелова Олена, Богославська Аліна, Альбещенко Олексій, Ягодзінська Анна, 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
<i>Микола БАБИЧ, Олена КОТИКОВА, Олена ПОГОРЕСЛОВА</i>	
Розділ 1. Науково-теоретичні основи формування продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування.....	5
1.1. Доктрина продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування.....	5
1.2. Методологія формування критеріїв продовольчої безпеки.	19
1.3. Продовольче забезпечення населення як передумова реалізації цілей сталого розвитку України.....	32
<i>Микола БАБИЧ, Олена КОТИКОВА, Аліна БОГОСЛАВСЬКА</i>	
Розділ 2. Індикативна модель сталого розвитку сільськогосподарського землекористування та стан продовольчої безпеки в Україні та країнах ЄС.....	59
2.1. Оцінка стану сільськогосподарського землекористування в Україні відповідно до моделі сталого розвитку.....	59
2.2. Порівняльний аналіз використання земель сільськогосподарського призначення в країнах постсоціалістичного табору.....	81
2.3. Рівень продовольчої безпеки в Україні та фактори, що впливають на її стан.....	92
<i>Микола БАБИЧ, Анна ЯГОДЗИНСЬКА, Олексій АЛЬБЕЩЕНКО</i>	
Розділ 3. Стратегічні напрями забезпечення продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування в умовах євроінтеграції.....	99
3.1. Глобальні стратегічні ініціативи у сфері продовольчого забезпечення.....	99
3.2. Формування державної політики продовольчого забезпечення населення на основі сталого розвитку аграрного сектору.....	118
3.3. Європейський досвід забезпечення сталого розвитку аграрного сектора сільських територій.....	140
ВИСНОВКИ.....	150
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	155

ВСТУП

Розвиток сільського господарства відіграє важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки та покращенні харчування, а саме: виробництво у достатній кількості, якості та різноманітності продовольства; аграрний сектор є рушієм економічних перетворень та основним джерелом доходу для домогосподарств, які проживають у сільській місцевості. Дохід від сільського господарства є основою життєдіяльності для 1,3 мільярда людей, які працюють у цьому секторі, і безпосередньо визначає їхню продовольчу безпеку [1, с. 10].

Розвиток сільського господарства після Другої світової війни дозволив досягти вражаючого прогресу у виробництві продовольства. Здебільшого це відбулось завдяки дії ряду факторів: економічне зростання, прогрес в технології та знаннях, а також вдосконалення управління ланцюгами постачання. З точки зору виробничих чинників нарощення обсягів продукції сільського господарства відбулось завдяки інтенсифікації, спеціалізації та економії від масштабу. Разом з тим, слід відмітити, що в Україні, на відміну від країн-членів ЄС, господарства населення досі залишаються основними виробниками сільськогосподарської продукції, які вирощують та виробляють продукти харчування не лише для власного споживання. Наразі господарствами населення, порівняно з фермерськими господарствами, вирощується значно більше усіх видів продукції рослинництва (98 % картоплі, 86 % овочів та 82 % плодових) та продукції тваринництва (74 % молока, 87 % вовни та 98 % меду) [2, с. 59].

Разом з тим, існують обґрунтовані доводи, які ставлять під сумнів той факт, що сучасні та майбутні напрямки розвитку сільського господарства є сталими. Зокрема: неспроможність світового сільського господарства та продовольчих систем стабільно забезпечувати зростаюче населення продовольством з огляду на так званий «потрійний тягар» (збереження продовольчої безпеки, досягнення нульового голоду та зниження рівня ожиріння через нераціональні дієти); недостатня соціальна ефективність систем харчування; деградація землі, прісної води та екосистем; негативний вплив сільського господарства на збільшення викидів парникових газів та, відповідно, зміни клімату.

Зважаючи на той факт, що землі сільськогосподарського призначення є основним засобом виробництва, справедливим є твердження, що вирішення проблем продовольчого забезпечення тих, які вже наявні, та тих, які очікують нас у найближчій перспективі, у тому числі через суттєве зростання чисельності населення при постійному зменшенні площ ріллі, придатних для вирощування сільськогосподарської продукції, лежить у площині формування системи продовольчого забезпечення на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування.

Саме пошуку напрямів вирішення визначених питань присвячено дану наукову працю.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ НА ЗАСАДАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

1.1. Доктрина продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування

Важливою роботою, на нашу думку, що визначила об'єктивні передумови та закономірності переходу на модель сталого розвитку, є книга Д.Х. Медоуз та ін. «За межами росту» [1]. На думку авторів, межами росту, є обмеження потоків: обмеження джерел – забезпечувати потік ресурсів, обмеження стоків – поглинати відходи (рис. 1.1).

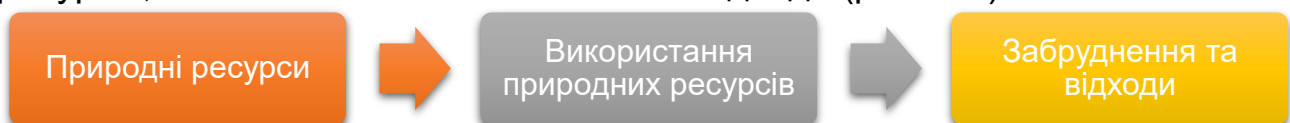

Рисунок 1.1 – Межі росту

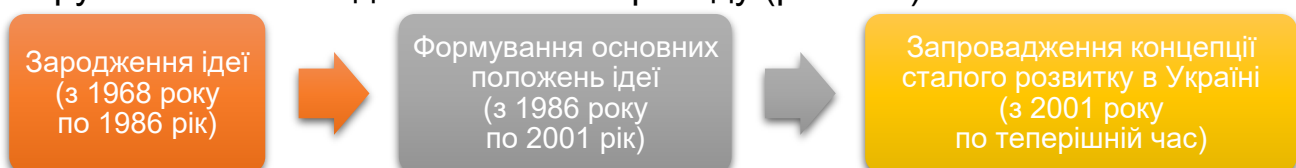
Джерело: за даними [1, с. 21]

Причина обмежень в тому, що населення та капітал в світовій системі мають експоненціальні темпи росту. Отже, економіка росте кількісно і, таким чином, руйнує свою ресурсну базу. В результаті – має відбутись колапс.

Можна зауважити, що дана схема має досить песимістичне «передбачення» розвитку суспільства, оскільки природні ресурси представляє джерелом абсолютно обмеженим. Проте безспірно визнається цінність роботи у тому сенсі, що було визначено абсолютно новий вектор розвитку людства, головним пріоритетом якого визначається соціальний та екологічний розвиток.

Ідею переходу до нової моделі розвитку суспільства було закладено у період 70-80-х років. В результаті досліджень прогнозу розвитку суспільства, проведених членами Римського клубу та іншими науковцями, світовим співтовариством був визначений як стратегічний напрямок – перехід до сталого розвитку.

Дослідження хронології зародження та розвитку ідеї сталого розвитку дозволяють виокремити такі його головні етапи, в результаті яких була обґрунтована необхідність такого переходу (рис. 1.2).

**Рисунок 1.2 – Хронологія зародження та розвитку ідеї сталого
розвитку**

Джерело: за даними [2]

Умовно, етап «зародження ідеї» можна розділити на три складових (рис. 1.3).

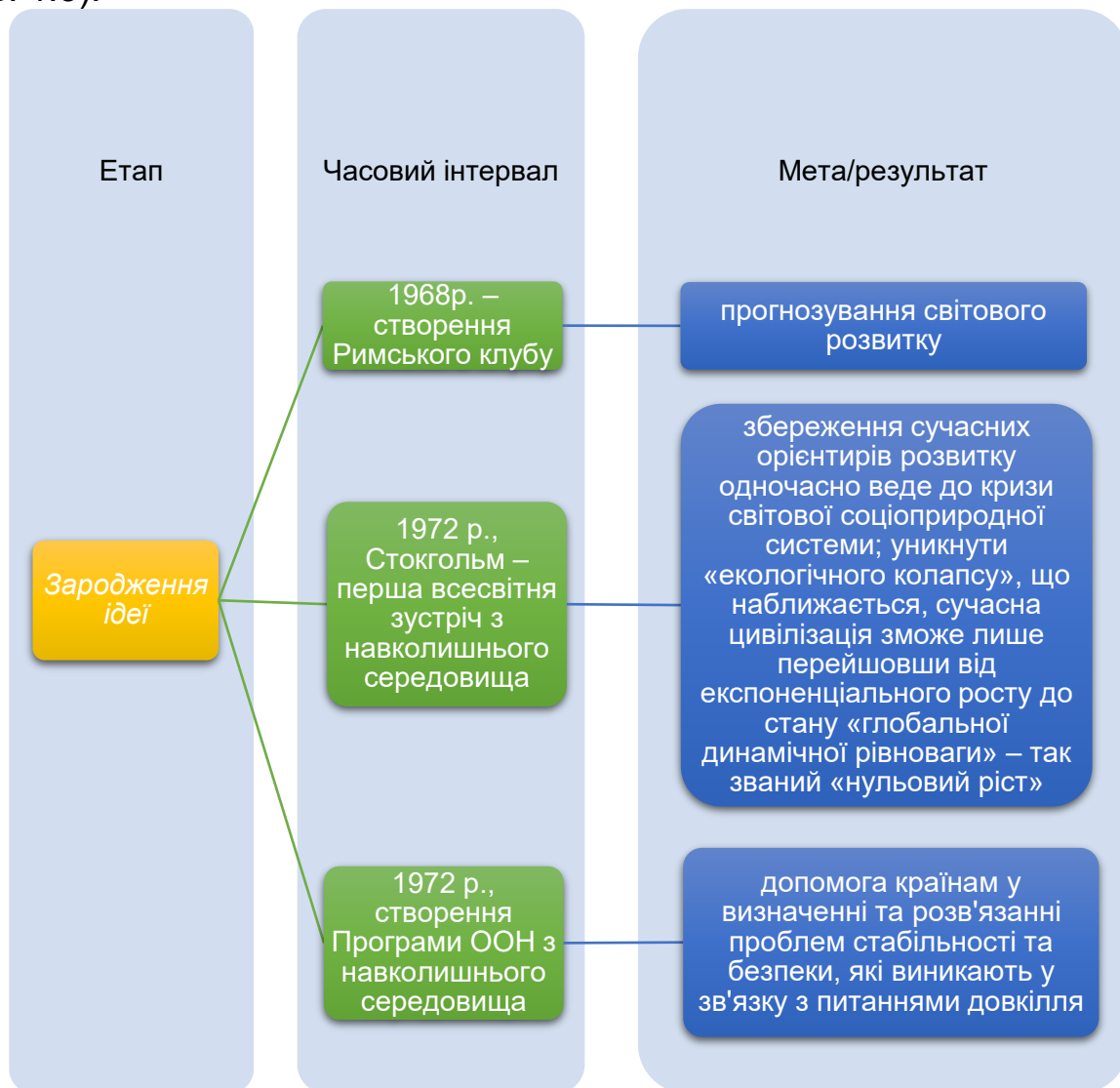

Рисунок 1.3 – Зародження ідеї сталого розвитку

Джерело: за даними [2]

Глобальні прогнози першої половини 70-х рр. були в більшості розкритиковані, але вони значно вплинули на природокористування та розвиток програм енерго- і ресурсозбереження в розвинутих країнах, продовольчі програми і заходи по плануванню сім'ї в країнах, що розвиваються. Вони стимулювали удосконалення наступних моделей і розробку нових прогнозів, головним чином регіональних та національних, заснованих переважно на нормативному підході [3].

Формування основних положень ідеї сталого розвитку розпочалось з 1983 року, коли з ініціативи Генерального Секретаря ООН була створена Міжнародна комісія з навколишнього середовища і розвитку (МКНСР). На цьому етапі саме робота МКНСР та Римського клубу, по-суті, формували доктрину сталого розвитку (рис. 1.4).

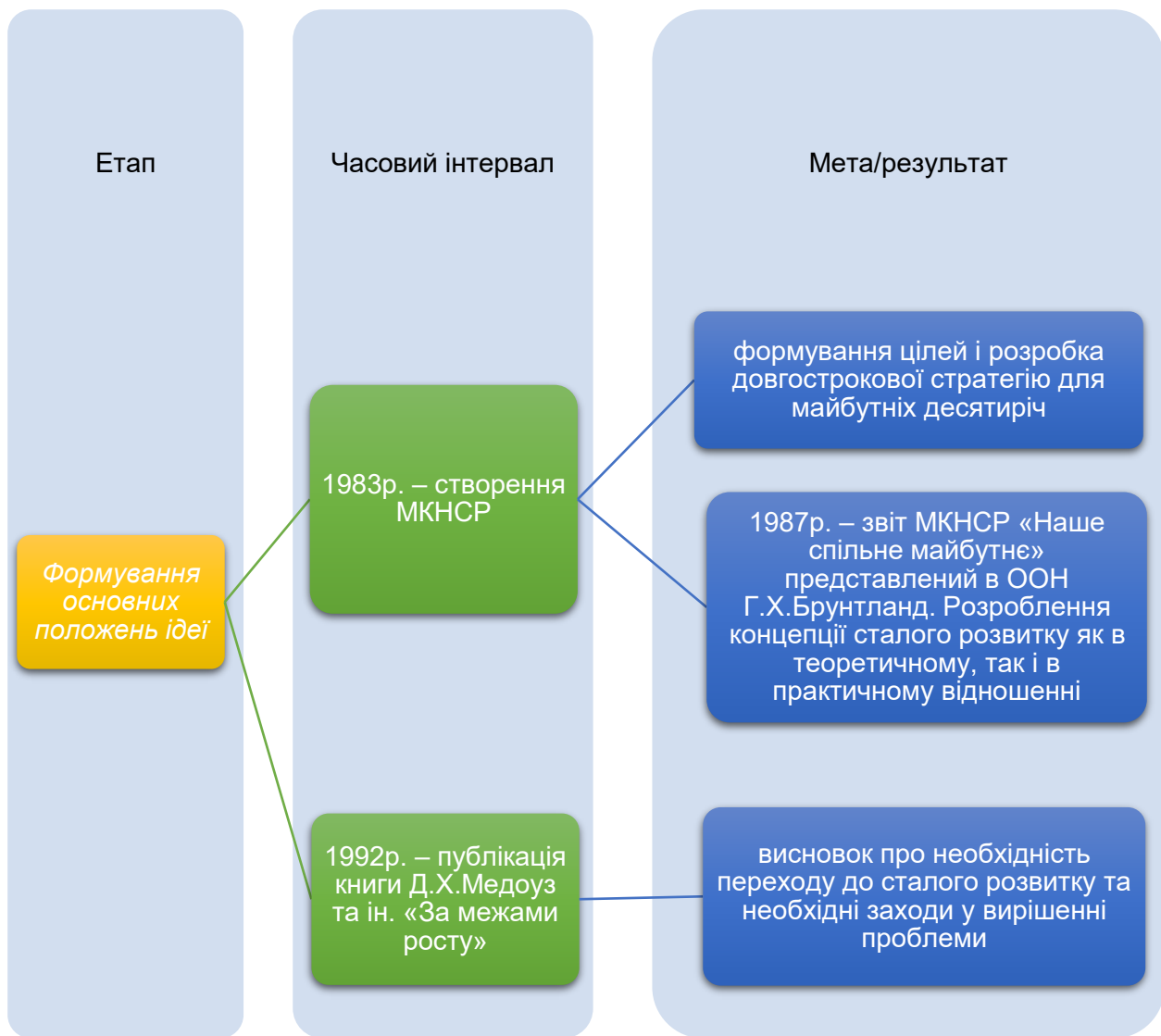

Рисунок 1.4 – Формування основних положень ідеї сталого розвитку

Джерело: за даними [2]

Наступним етапом розвитку ідеї, цілком закономірно, було запровадження концепції сталого розвитку (рис. 1.5).

Запровадження концепції сталого розвитку розпочалось у 1992 році, коли, за результатами Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку, було прийнято «Порядок денний на XXI сторіччя» представниками 179 держав світу та Декларацію з навколишнього середовища і розвитку, що містить 27 принципів, які визначають права і обов'язки країн. А вже у серпні 2002 року у Йоганнесбурзі (Південна Африка) на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку було підведено підсумки десятирічного періоду реалізації концепції сталого розвитку та поставлені нові завдання на перспективу.

Запровадження концепції сталого розвитку в Україні де-факто розпочалось у 2001 році після прийняття Указу Президента України «Про Концепцію сталого розвитку України».

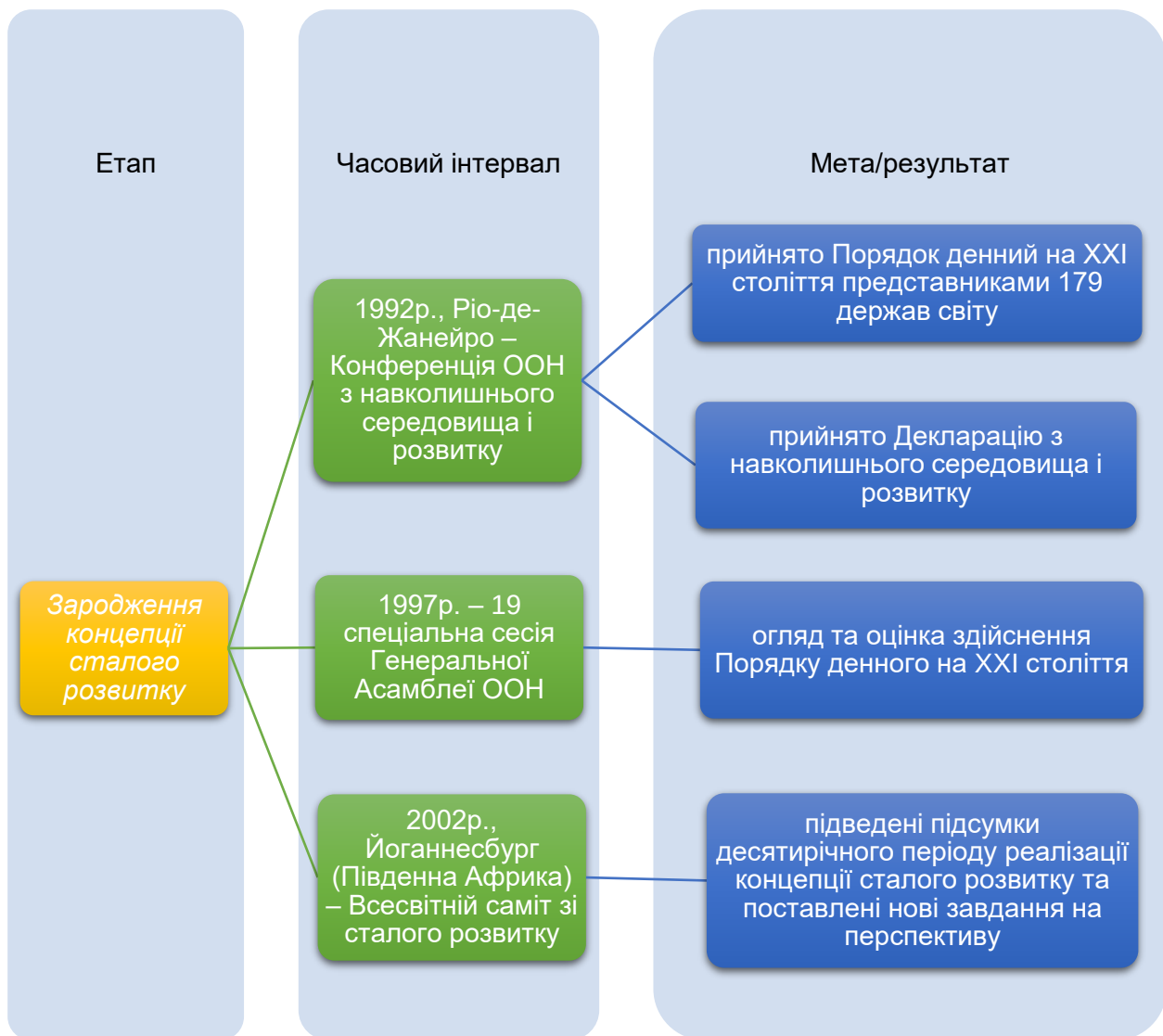

Рисунок 1.5 – Запровадження концепції сталого розвитку
Джерело: за даними [2]

Важливою подією став Євросаміт, що відбувся у травні 2003 року, на якому міністри екологічних відомств Європи обговорювали загальні питання забезпечення сталого розвитку та прийняли Карпатську конвенцію, що передбачає збереження біорізноманіття в цьому регіоні.

У вересні 2015 року у Нью-Йорку відбувся Саміт ООН зі сталого розвитку. Підсумковим документом Саміту «Перетворення нашого світу порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» було затверджено 17 Цілей сталого розвитку. Україна, як і інші країни-члени ООН, приєдналася до глобального процесу забезпечення сталого розвитку. Починаючи з 2016 року триває широкомасштабний і всеохоплюючий процес адаптації ЦСР з урахуванням українського контексту. Результатом цієї роботи стала національна система ЦСР, яка складається із 86 завдань національного розвитку, представлені у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна».

Указ президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», яким підтримано

проголошені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 року глобальні цілі сталого розвитку до 2030 року та результати їх адаптації з урахуванням специфіки розвитку України, викладені у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» (рис. 1.6).

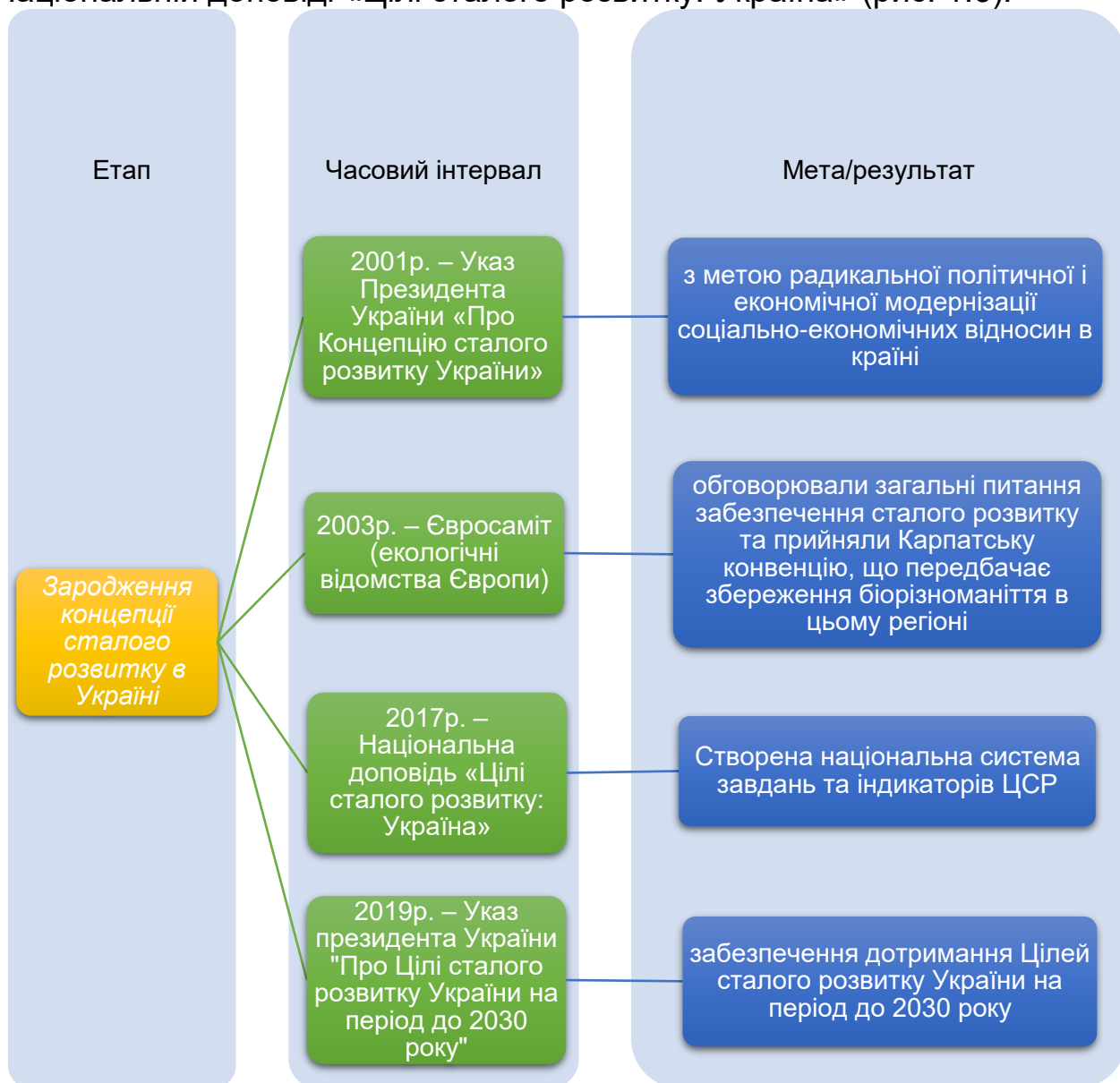

Рисунок 1.6 – Запровадження концепції сталого розвитку в Україні

Джерело: за даними [2]

Після 2015 року, коли Україна долучилась до реалізації Порядку денного в сфері сталого розвитку на період до 2030 року, коло науковців, які розглядають продовольчу безпеку через призму сталого розвитку сільського господарства, розширилось. Проте, слід зазначити, що не завжди дослідники однаково трактують поняття сталого розвитку і вживають його у власному тлумаченні, іноді дуже відмінному від змісту та завдань ЦСР2, як глобального так і національного (адаптованого до умов України) (рис. 1.7).

Рисунок 1.7 – Завдання ЦСР2 на глобальному та національному рівнях

Джерело: складено за даними [3-4]

Світове наукове товариство приділяє значну увагу визначеній проблемі. Особливістю таких наукових досліджень є їх практична спрямованість, а відтак – наукові досягнення зосереджені на конкретних пропозиціях щодо вирішення обмеженого кола питань для певного регіону. Саме тому імплементація таких наукових здобутків в Україні не завжди доцільна та, взагалі, можлива.

Методологія – це тип раціонально-рефлексивної свідомості, спрямований на вивчення, удосконалення і конструювання методів. Поняття «методологія» має два основних значення: по-перше, це – система певних правил, принципів і операцій, що застосовуються у тій чи іншій сфері діяльності; по-друге, це – вчення про цю систему, загальна теорія метода [5].

Таким чином, модель методології продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування, на нашу думку, має включати: принципи формування продовольчої безпеки, рівні забезпечення продовольчої безпеки, рівні управління системою продовольчої безпеки, механізм досягнення продовольчої безпеки та інструменти управління системою продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування.

Зважаючи на той факт, що в основі сутності змісту продовольчої безпеки покладено право на достатнє харчування, визначаючи принципи формування продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування ми керувались Добровільними керівними принципами на підтримку поступового здійснення права на достатнє харчування у контексті національної продовольчої безпеки. Оскільки досягнення продовольчої безпеки має базуватись на сталому розвитку сільського господарства в цілому та сільськогосподарського землекористування, як базису для ведення аграрного бізнесу, до принципів формування продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування ми відносимо також принципи сталої біоекономіки.

Добровільні керівні принципи включають весь ряд заходів для розгляду урядами на національному рівні, з метою створення сприятливого середовища, в якому люди здатні будуть прогнати себе гідним чином, а також для створення відповідних систем безпеки для захисту тих, хто не в змозі забезпечувати себе самостійно. Добровільні керівні принципи є першою спробою держав інтерпретувати економічне, соціальне та культурне право, а також дати рекомендації щодо вжиття заходів для його здійснення, вони надають додатковий інструмент для боротьби з голодом та бідністю [6]. Загалом Добровільні керівні принципи на підтримку поступового здійснення права на достатнє харчування у контексті національної продовольчої безпеки нараховують 19 позицій (рис. 1.8).

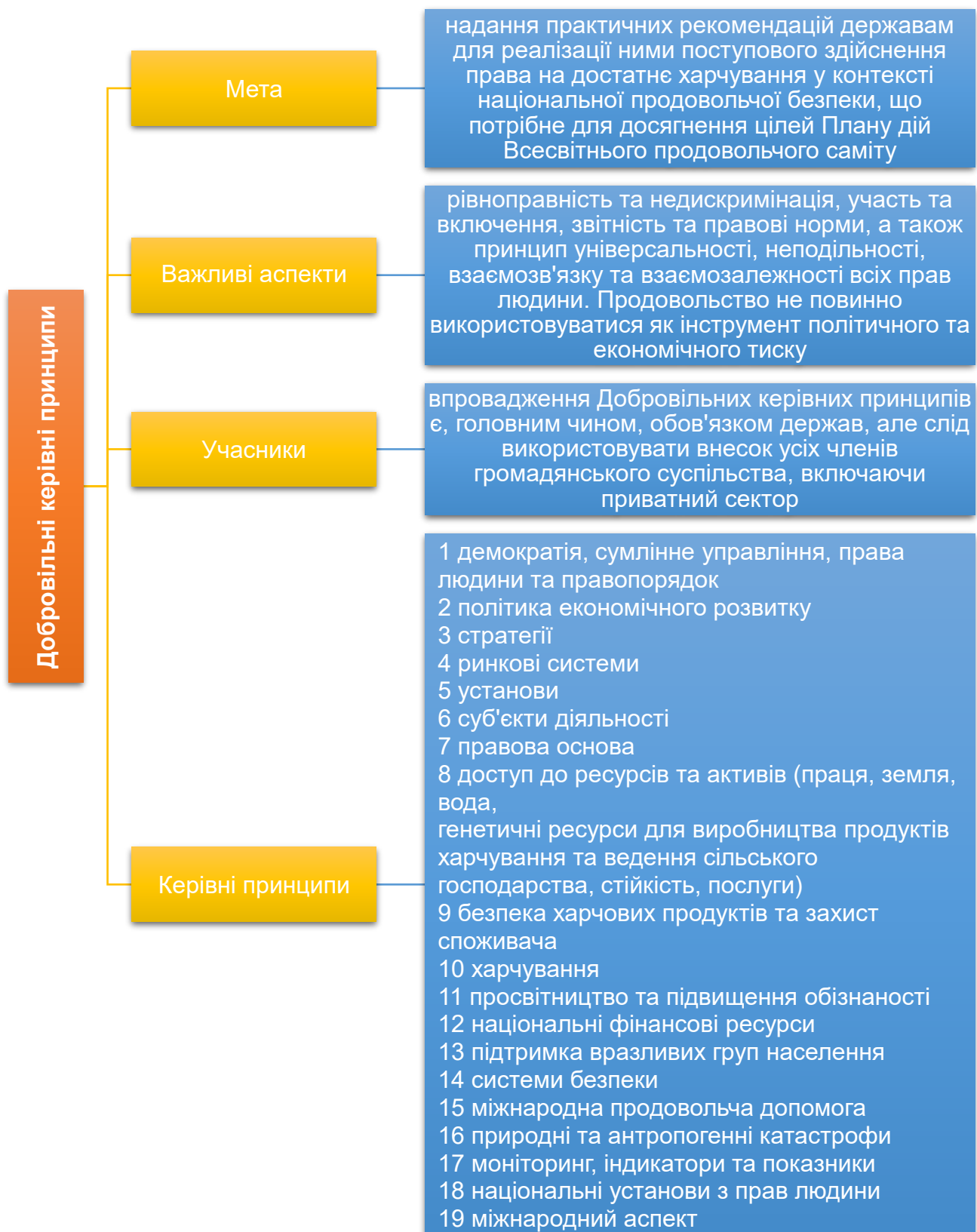

Рисунок 1.8 – Зміст Добровільних керівних принципів на підтримку поступового здійснення права на достатнє харчування у контексті національної продовольчої безпеки

Джерело: складено за даними [6]

Через Міжнародну робочу групу зі сталої біоекономіки (ISBWG), багатосторонню групу зацікавлених сторін, створену в 2016 році, ФАО надає міжнародну підтримку для збільшення національного потенціалу для розробки стратегій та політики сталості та безвідходності в біоекономіці. ISBWG сприяє міжнародному діалогу та слугує платформою для обміну знаннями та досвідом щодо інновацій, технологій, практики та політики сталої та безвідходної біоекономіки. Він також виступає дорадчим органом ФАО в технічній роботі Організації зі сталої біоекономіки замкнутого циклу. Великий досвід ФАО у сфері виробництва та технологій, переробки та споживання біомаси доповнюють діяльність інших глобальних ініціатив у галузі біоекономіки, зосереджуючись насамперед на сталій трансформації агропродовольчих систем. У січні 2021 року, на тлі викликів пандемії COVID-19, Комюніке Глобального форуму з харчових продуктів і сільського господарства підкреслював важливість інновацій для сталого зростання продуктивності в сільському господарстві, заохочуючи розробку та прийняття стійких рішень, зокрема, впровадження принципів системи сталості ФАО для біоекономіки. Стратегії біоекономіки є багатогалузевими і стикаються з більшими проблемами, ніж стратегії сталого розвитку, орієнтовані на окремий сектор, оскільки реалізація сталої біоекономіки передбачає компроміс між різними цілями сталого розвитку, з одного боку, і секторами, з іншого. Завдяки розширеному діалогу між міжнародними партнерами, ISBWG підвищує обізнаність щодо потенційної синергії та компромісів, пов'язаних із впровадженням біоекономіки, а також можливостей для сталого розвитку та безвідходності [7].

Зміст принципів сталої біоекономіки представлено на рисунку 1.9.

Рівні управління системою продовольчої безпеки визначаються рівнями її забезпечення. Так, для забезпечення продовольчої безпеки на національному рівні використовуються інструменти, засоби та механізми державного регулювання, на регіональному рівні – місцевого управління, на рівні домогосподарств – внутрішньогосподарське управління, а на рівні індивіда – необхідним є використання спільних ініціатив.

В повній мірі організаційні та економічні механізми щодо зменшення втрат продовольства та харчових відходів описано в роботі Бабица М.М. Важливо, що пропозиції представлено у розрізі етапів (від виробництва до споживання) у харчовому ланцюгу. Зокрема, до організаційних механізмів віднесено наступні [9, с. 352]:

- на етапі виробництва – пожертвування непридатних для продажу сільськогосподарських культур; перетворення непридатних для продажу сільськогосподарських культур у продукцію з доданою вартістю; використання новітніх технологій та сучасної техніки у процесі виробництва та під час збирання продукції; покращення доступу до інфраструктури та ринків;

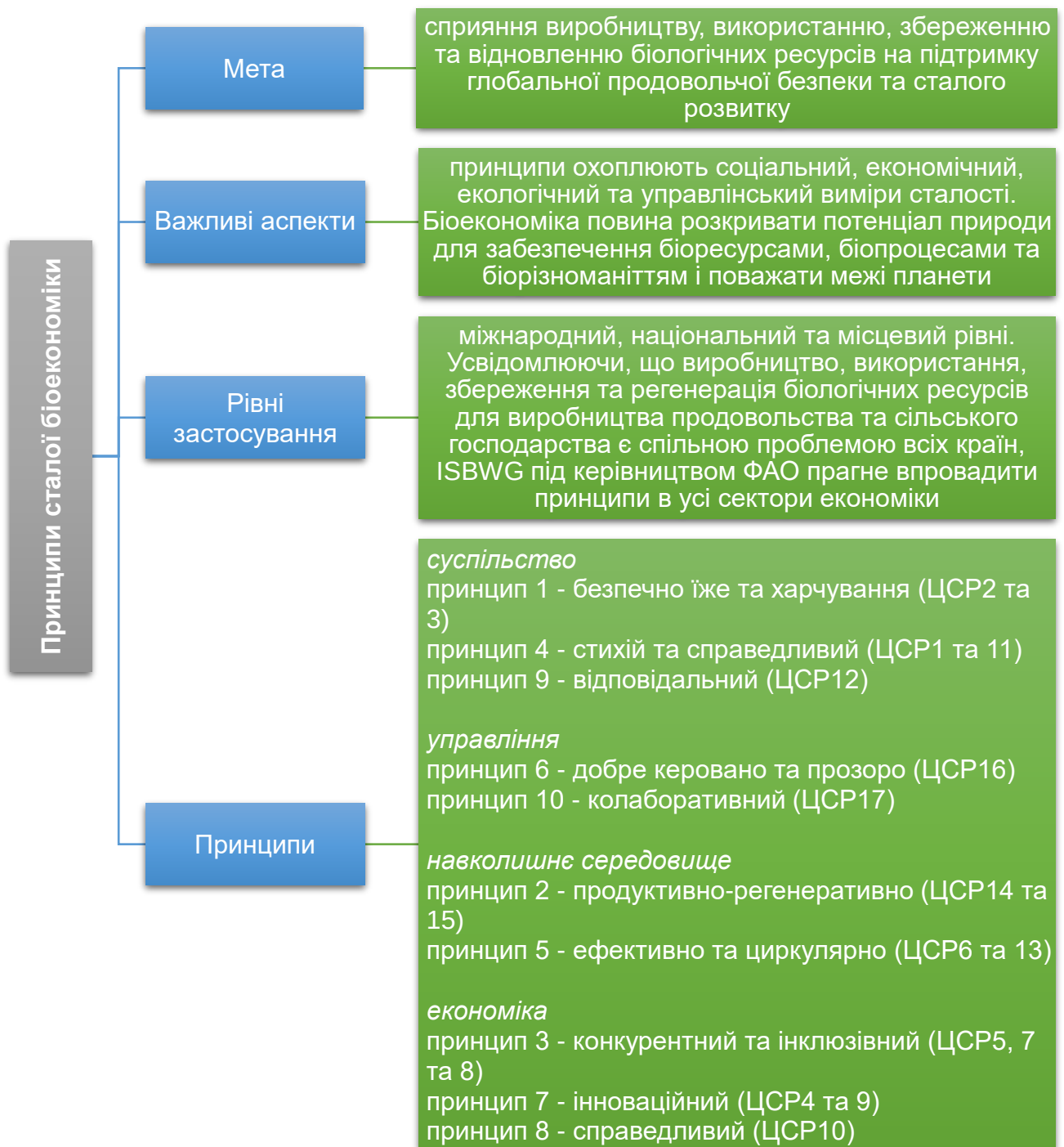

Рисунок 1.9 – Зміст принципів сталої біоекономіки

Джерело: складено за даними [7]

- на етапі зберігання – покращення технологій зберігання продовольства; впровадження енергоефективного устаткування для зберігання продукції з низьким вмістом вуглецю; використання устаткування та технологій, що захищають продукти від проникнення і розмноження неспецифічної мікрофлори; покращення інфраструктури;

- на етапі переробки та упаковки – реінжиніринг технологічних процесів переробки та упаковки продукції; покращення системи управління ланцюгами постачання; використання упаковки, яка

забезпечить довше зберігання їжі без втрати її якості; повторна переробка або перепакування продуктів, які не втратили свої харчові властивості;

- на етапі доставки та продажу – пожертвування непридатного для продажу продовольства (наприклад, через пошкодження упаковки); чітке керівництво щодо зберігання харчових продуктів та точне його дотримання; удосконалення правил маркування продуктів харчування;

- на етапі споживання – пожертвування непридатного для продажу продовольства у закладах громадського харчування; зменшення об'єму порції або можливість замовлення різних за обсягом порцій; проведення кампаній з питань споживчої освіти (широкої громадськості, особливо – школярів); споживання «недосконалих» за зовнішнім виглядом продуктів.

Відносно економічних механізмів ми підтримуємо позицію Бабица М.М., який виділяє наступні інструменти [8, с. 352]: створення цінових гарантій вирішення екологічних проблем; державний протекціонізм для підприємств з нульовими втратами продовольства; фінансування інноваційних технологій, що сприяють зменшенню втрат продовольства, та преміювання за їх використання; збільшення інвестицій в інфраструктуру управління відходами; платежі за забруднення; субсидії та дотації для ведення сільського господарства в особливо обережному екологічному режимі; звільнення від вивізних мит продукції, експорт якої сприяє заміщенню виробництва матеріаломісткої та енергоємкої продукції; державні закупівлі для заохочення до ефективного управління відходами та втратами продовольства; використання фіскальних заходів для стимулювання повторного використання продукції.

До технологічних механізмів досягнення продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування ми відносимо раціональні, адаптивні та альтернативні системи землекористування. Форми організації сталого сільськогосподарського землекористування та системи землеробства тісно взаємопов'язані, оскільки перші визначають другі [9].

Інструментами управління системою продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування, є: нормативно-правові акти з питань здійснення землеустрою; державні стандарти, норми і правила у сфері землеустрою; інвентаризація земель при здійсненні землеустрою; ґрунтові, геоботанічні та інші обстеження земель; бонітування ґрунтів; земельно-оціночні роботи; природно-сільськогосподарське районування земель; технічне та технологічне забезпечення; ліцензування діяльності у сфері землеустрою; державна експертиза документації із землеустрою; відшкодування шкоди, заподіяної у результаті здійснення землеустрою [9].

В цілому авторське бачення методологічних вимог формування продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування представлено на рисунку 1.10.

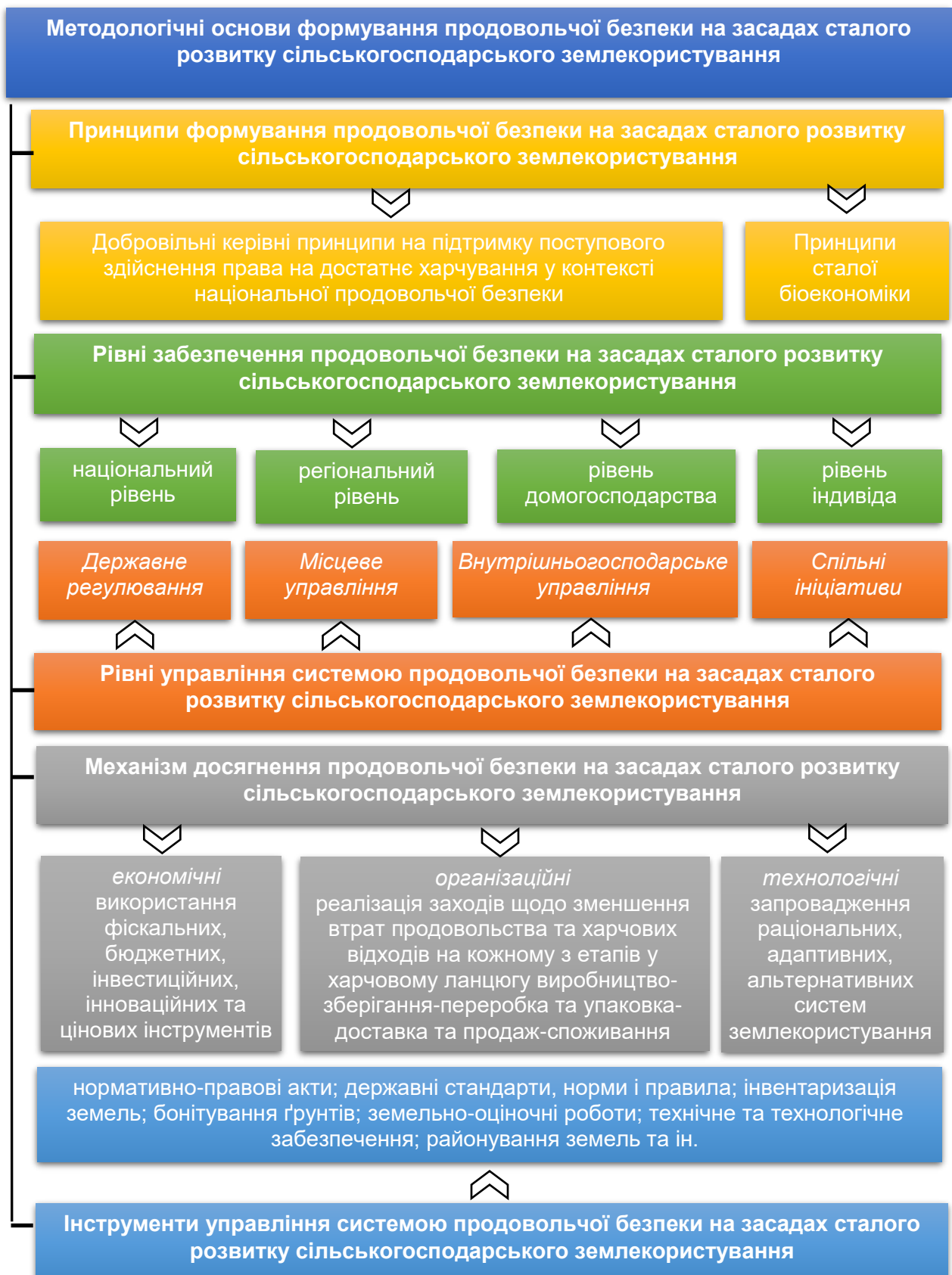

Рисунок 1.10 – Логічно-смысловая модель методології формування продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування

Джерело: розроблено авторами

Запропонована модель методології формування продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування дозволяє сформулювати положення і напрями реалізації відповідної Концепції (рис. 1.11).

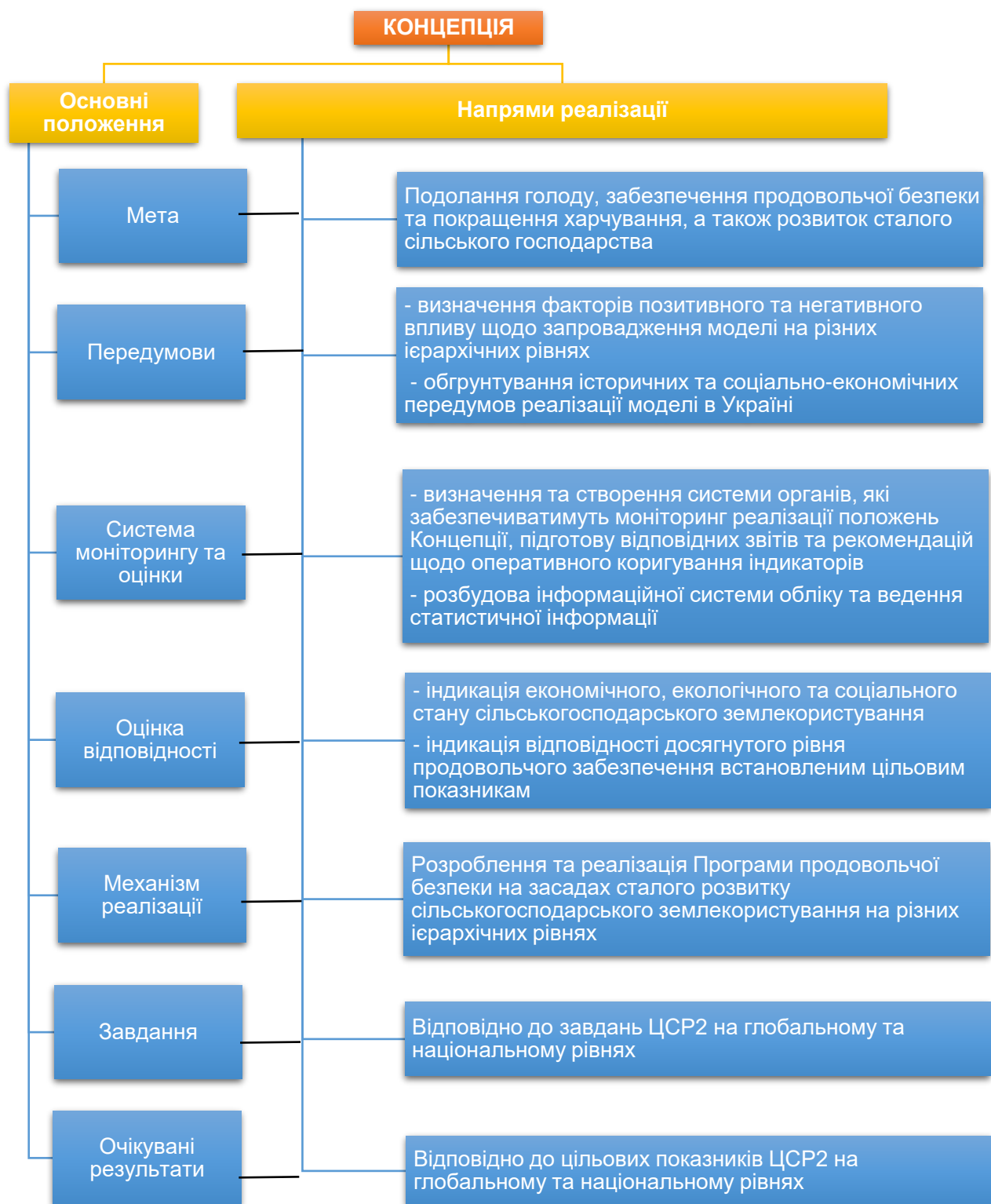

Рисунок 1.11 – Основні положення та напрями реалізації Концепції формування продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування

Джерело: розроблено авторами

В основу складових Концепції формування продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування (далі – Концепція) покладено підхід, запропонований нами у раніше при побудові Концепції стійкого розвитку сільськогосподарського землекористування в Україні [2, с. 287].

Порівняно з іншими державами Україна має ряд особливостей щодо запровадження моделі продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування, які мають як негативний, так і позитивний вплив (рис. 1.12).

Рисунок 1.12 – Фактори впливу та передумови реалізації Концепції формування продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування

Джерело: розроблено за даними [2]

Мету Концепції ми визначили як глобальну ціль сталого розвитку, оскільки саме таке формулювання включає усі необхідні складові щодо досягнення цілі.

З метою одержання даних про реалізацію Концепції доцільно проводити поточний моніторинг. При цьому індикацію економічного, екологічного та соціального стану сільськогосподарського землекористування пропонуємо проводити за запропонованою нами методикою [10]. Оцінку відповідності рівня досягнутого рівня продовольчого забезпечення встановленим цільовим показникам доцільно проводити за індикаторами, визначеними Державною службою статистики України та ФАО, порівнюючи їх із визначеними цільовими показниками (пункт 7 Концепції «Очікувані результати»).

Реалізація Концепції передбачає розроблення відповідної Програми, що включає фінансовий блок виконання визначених завдань (пункт 6 Концепції «Завдання»).

Усі напрями реалізації Концепції, інструменти та механізми реалізації моделі продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування з одного боку повністю узгоджуються із глобальними завданнями ЦСР2, а з іншого – враховують національні властивості.

1.2. Методологія формування критеріїв продовольчої безпеки

Існують різні точки зору науковців відносно процедури формування системи критеріїв, норм та індикаторів продовольчої безпеки.

На нашу думку, з методологічної точки зору побудова системи індикаторів продовольчої безпеки має відбуватись через визначення критеріїв функціонування системи, оскільки такий підхід забезпечує взаємозв'язок та взаємозалежність між сутністю, цілями та моніторингом продовольчої безпеки на будь-якому рівні.

Глобальний рівень. На глобальному рівні досягнення критеріїв продовольчої безпеки визначають задачі ЦСР-2030. В більшій мірі це стосується досягнення ЦСР 2, яке вимагає уваги до всіх чотирьох вимірів продовольчої безпеки та харчування згідно з визначенням, яке КВПБ і Світовим продовольчим самітом 1996 року (рис. 1.13).

Слід зазначити, що визначені критерії не мають жорсткої спрямованості (підпорядкованості) у досягненні конкретних цілей: залежно від конкретних умов реалізація однієї і тієї ж задачі може мати мультиплікативний ефект у результаті ланцюгової реакції та синергії від взаємодії та взаємовпливу. Наприклад, в умовах, де джерелом засобів до існування для осіб, є сільське господарство, зростання продуктивності сільського господарства і доходів дрібних виробників продовольства (завдання 2.3) буде також сприяти поліпшенню доступу до продовольства (завдання 2.1) з одночасним підвищенням стійкості сільського господарства (завдання 2.4). Подвоєння продуктивності і доходів дрібних

виробників продовольства (завдання 2.3) може бути недостатньо для викорінення голоду та забезпечення достатньої наявності продовольства. Іншими словами, просування у вирішенні кожного з цих завдань буде оцінюватися в поєднанні з роботою за рішенням інших. Досягнення ЦСР 2 можливо тільки за умови виконання зазначених завдань [11].

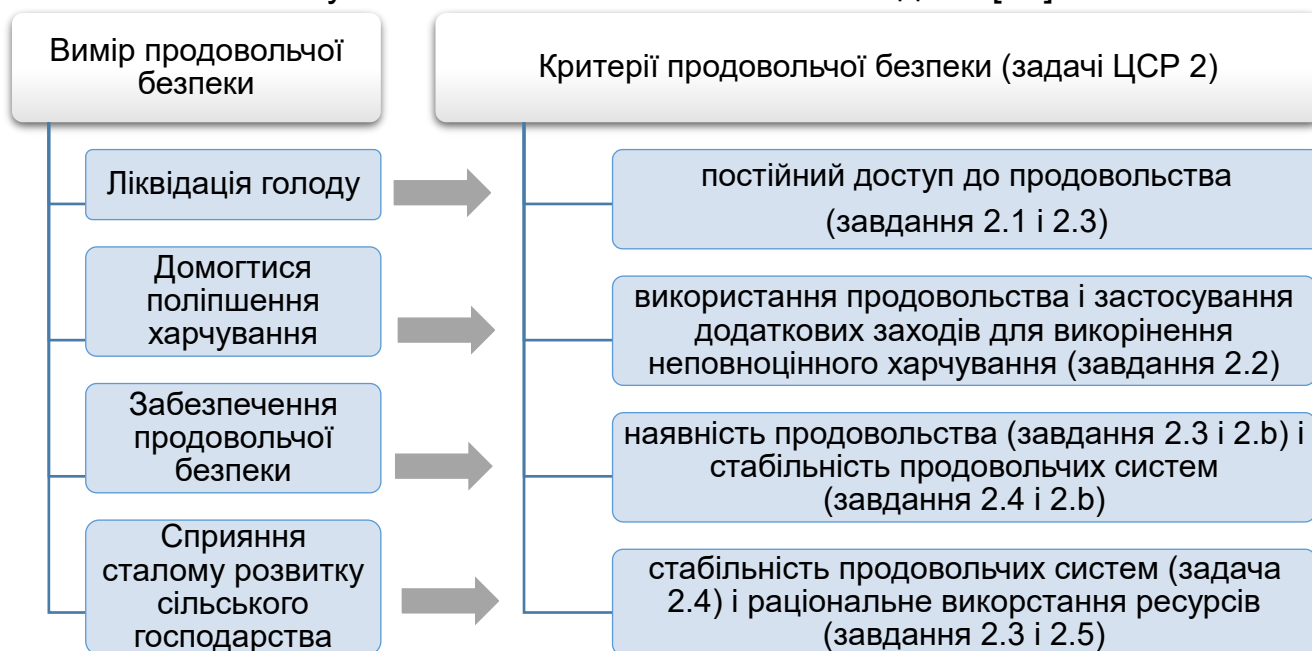

Рисунок 1.13 – Взаємозв’язок між задачами ЦСР 2 та вимірами продовольчої безпеки

Джерело: систематизовано автором за даними ФАО [14; 13]

Більше того, просування в рішеннях задач ЦСР 2 буде залежати від досягнення визначених критеріїв в інших областях Порядку денного на період до 2030 року. Відтак, цілком очевидно, що при розробці політики продовольчого забезпечення та програм по її реалізації необхідно враховувати ці взаємозв’язки та можливі компроміси. На рис. 1.14-1. наведено деякі приклади ключових взаємозв’язків між іншими задачами ЦСР-2030 та вимірами продовольчої безпеки.

ЦСР 13 по боротьбі зі зміною клімату, ЦСР 16 по сприянню досягненню миру, ЦСР 17 по зміцненню фінансів, торгівлі і глобальної макроекономічної стабільності

Порядок-2030 не розглядає безпосередньо стабільність наявності продовольства, проте рішення задач 2.4 (забезпечити стійкість продовольчих систем до зміни клімату і екстремальних кліматичних явищ) і 2.b (виправляти і не допускати торгові обмеження і спотворення на світових сільськогосподарських ринках відповідно до мандату Дохійського раунду переговорів з питань розвитку) може сприяти забезпеченню стабільності поставок продовольства і розширенню доступу на ринок. Цьому також сприятиме досягнення цілей і рішення задач щодо поліпшення інфраструктури (напр., завдання 2.a, 9.a і 11.a), боротьбі зі зміною клімату (ЦСР 13), сприяння досягненню миру (ЦСР 16) і зміцненню фінансів, торгівлі і глобальної макроекономічної стабільності (ЦСР 17).

Рисунок 1.14 – Взаємозв’язок між задачами ЦСР та критерієм продовольчої безпеки «продовольча стабільність»

Джерело: сформовано за даними ФАО [12]

ЦСР 1 по подоланню бідності; ЦСР 8 по сприянню сталому та інклюзивному економічному зростанню та ЦСР 10 по скороченню нерівності

Відсутність доходу є найбільш важливим фактором для людей, які страждають від відсутності продовольчої безпеки. Багато виробників продовольства у світі не в змозі забезпечувати собі достатнє харчування, і часто вони мають обмежений доступ до земельних, водних та інших виробничих і фінансових ресурсів, або взагалі не мають його. Працюючі ринки і достатні доходи відіграють велику роль в забезпеченні повсюдного доступу людей до повноцінного харчування для здорового способу життя. У випадках, коли люди не здатні працювати через слабе здоров'я, поважний вік, існування гендерної нерівності або інвалідності, або просто через брак робочих місць, необхідні належні заходи соціального захисту для забезпечення їх сім'ям доступу до продовольства. Програми соціального захисту безпосередньо сприяють зміцненню продовольчої безпеки та поліпшенню харчування в домогосподарствах з низьким рівнем доходу, а також подають прикладом для поліпшень в таких сферах, як вдосконалення інфраструктури, охорона здоров'я та освіта для дітей

Рисунок 1.15 – Взаємозв'язок між задачами ЦСР та критерієм продовольчої безпеки «доступ до продовольства»

Джерело: сформовано за даними ФАО [12]

ЦСР 6 по забезпеченню доступу до чистої води та санітарії та ЦСР 3 по забезпеченню здорового способу життя і благополуччя

мають важливе значення для поліпшення становища в області харчування. Доступ до чистої води та санітарії запобігає поширенню діареї та захворювань, які переносяться водою. Певні захворювання перешкоджають ефективному використанню їжі, що є причиною неповноцінного харчування. Наприклад, ефективне лікування ВІЛ за допомогою антиретровірусної терапії вимагає гарного харчування.

ЦСР 4 по забезпеченню якості освіти

освіта розширює можливості людей з адаптації своєї поведінки, в тому числі в плані харчових і санітарно-гігієнічних звичок, охорони здоров'я та створення попиту на відповідні послуги. Будучи частиною пакету заходів з охорони здоров'я та забезпечення харчування, програми шкільного харчування допомагають забезпечити доступ дітей до утворення всупереч кризам і хронічної бідності, тим самим сприяючи припиненню передачі голоду від покоління до покоління.

Рисунок 1.16 – Взаємозв'язок між задачами ЦСР та критерієм продовольчої безпеки «використання продовольства»

Джерело: сформовано за даними ФАО [12]

ЦСР 12 по забезпеченню раціонального споживання і виробництва

- безпосередньо пов'язана зі сприянням сталому розвитку сільського господарства і постачанням продовольства, а також підкреслює важливість скорочення харчових відходів і втрат в фермерських господарствах та по всьому збутовому ланцюзі (завдання 12.3).

ЦСР 13 щодо вжиття заходів по боротьбі зі зміною клімату

- кліматичні ризики мають непропорційно тяжкі наслідки для найбільш вразливих верств населення, які найбільше потерпають від пов'язаних з кліматом стихійних лих, які поглиблюють масштаби голоду внаслідок знищення земельних угідь, худоби, врожаю і запасів продовольства, а також обмеження доступу людей до ринків. Без стрімкого, всеосяжного і кліматично оптимізованого розвитку, яке включає зусилля по скороченню викидів і направлене на захист бідних верств населення, все більше число людей буде страждати від голоду і злиднів. Тут можливі і компроміси з огляду на те, що в даний час сільське господарство є великим джерелом викидів парникових газів, що сприяє зміні клімату, в той час як ряд заходів щодо пом'якшення наслідків зміни клімату (наприклад, енергія з біопалива) можуть конкурувати за ресурси, необхідні для виробництва продовольства.

ЦСР 14 по збереженню і раціональному використанню океанів, морів і морських ресурсів і ЦСР 15 по збереженню і раціональному використанню земель і припинення процесу втрати біологічного різноманіття

- грають найважливішу роль в забезпеченні в довгостроковому плані стабільності пропозиції продовольства. Припинення деградації земель, обезлісення і опустелювання та збереження і відновлення таких екосистем суші, як ліси, водно-болотні угіддя, посушливі землі і гори, можуть також сприяти стійким, життєздатним методам землеробства, веде до зростання продуктивності дрібних фермерських господарств і створення додаткових робочих місць в несільськогосподарських секторах. Можливі й такі компроміси, як виведення земель з сільськогосподарського обороту внаслідок лісовідновлення та прийняття інших природоохоронних заходів.

Рисунок 1.17 – Взаємозв'язок між задачами ЦСР та критерієм продовольчої безпеки «наявність продовольства»
Джерело: сформовано за даними ФАО [12]

Наразі ж експертами ФАО розроблені критерії, згідно з якими стан міжнародної продовольчої безпеки оцінюється за двома показниками: глобальний запас зерна загальний та кількість зерна у розрахунку на одну особу.

Граничним значенням показника для надійного забезпечення продуктами харчування вважаються 60-и денний рівень перехідних запасів зерна, що відповідає 17-20% річного загальносвітового споживання. Звичайно, цей критерій досить відносно характеризує глобальне продовольче забезпечення, тому що при такому і більш високому зерновому запасі сотні мільйонів людей у світі відчувають недоїдання і голод [14].

Відтак рівень запасу зерна, що рекомендується ФАО ООН, є орієнтовним і гранично допустимим. Кожна країна в залежності від рівня економічного розвитку і соціальної стабільності та стану зовнішньоекономічної діяльності може встановлювати власний рівень запасу. Наприклад, у США рівень запасу встановлений у розмірі 40% від середньорічного споживання, що дозволяє не тільки забезпечувати надійну продовольчу безпеку, а й суттєво впливати на коливання світових цін на зерно.

Другий показник використовується як для аналізу тенденцій розвитку світового ринку продовольства, так і для оцінки стану національної продовольчої безпеки. Світовою практикою встановлено, що стабільна продовольча ситуація досягається при забезпеченні виробництва 800 кг зерна у розрахунку на душу населення за календарний або сільськогосподарський рік, при якому задовольняються як потреби населення в продовольчих товарах, так і потреби тваринництва у кормових продуктах [15].

Національний рівень. Вітчизняні наковці мають різні точки зору відносно критеріїв продовольчої безпеки на національному рівні. Зокрема, Гришова І.Ю. та Крюкова І.О. [16] визначають такі критерії: високий рівень забезпечення населення продуктами харчування; стратегічні можливості нарощування експортного потенціалу; формування ефективного механізму захисту національних агропромислових виробників; забезпечення цінової доступності та оптимальної структури споживчого кошику для населення країни; збільшення ємності внутрішнього продовольчого ринку; продовольча незалежність національного ринку (як мінімум на 75%); висока якість і безпека продуктів харчування, збереження здоров'я населення та майбутніх поколінь; наявність ефективної системи економічного забезпечення процесів відтворення і споживання продуктів харчування; стабільність продовольчого забезпечення; динамічний і сталий розвиток національного агропромислового виробництва. Погоджуючись із принциповими аспектами головних ознак забезпечення продовольчої безпеки, запропонованої даними науковцями, вважаємо доцільним віднести окремі з них не до критеріїв, а завдань, зокрема: стратегічні можливості

нарощування експортного потенціалу; формування ефективного механізму захисту національних агропромислових виробників; забезпечення цінової доступності та оптимальної структури споживчого кошику для населення країни. По суті, це цілі, досягнення яких сприятиме досягненню відповідних рівнів критеріїв постійного доступу до продовольства, його наявності та стабільності продовольчої системи.

Страшинська Н.В. і Грецька Г.А. [17] до складу критеріїв продовольчої незалежності відносять наступні: критерій достатності продовольчого споживання (енергетична цінність добового душевого раціону харчування має бути не нижчою за 2,5 тис. ккал); критерій доступності продовольчого споживання (витрати на продовольчі потреби мають не перевищувати 60 % сімейного бюджету); частка імпорту продовольства на вітчизняному агропродовольчому ринку. Визначені критерії цілком відповідають завданням моніторингу продовольчої безпеки, але відображають не всі завдання, які слід вирішити для досягнення відповідного рівня продовольчої безпеки.

Кундєєва О.І. [18] до критеріїв оцінки національної продовольчої безпеки країни (макрорівень) відносить: валовий національний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства (рівень фізичної доступності продовольства); рівень інфляції в країні; темп зростання особистого доходу; рівень диференціації доходів населення країни; відповідність обмеженням щодо наявності в продуктах шкідливих для здоров'я речовин; рівень залежності продовольчого постачання країни і ресурсного забезпечення агропромислового комплексу від імпортних постачань; розміри стратегічних і оперативних продовольчих запасів відповідно до нормативних потреб. На нашу думку, частково наведені критерії можна вважати таким, що відповідають завданням оцінки національної продовольчої безпеки країни; решту – скоріше слід вважати показниками розвитку.

Новіков Є.Ю. виділяє чотири критерії досягнення продовольчої безпеки [19]:

1. Достатня кількість продовольства – у даному контексті продовольча безпека зазвичай має на увазі механізми, за допомогою яких люди впевнені у сталому та достатньому рівні продовольчого забезпечення. Продовольчу безпеку також можна розглядати з погляду або розвинених країн (областей надлишків продовольства), або країн, що розвиваються (областей, які відчувають дефіцит продовольства).

2. Доступність продовольства. Цей критерій визначається здатністю країни до задоволення цільових рівнів споживання. Вибір цільових рівнів споживання, мабуть, найважливіший аспект продовольчої політики країн, що розвиваються, і його можна розглядати в контексті двох аспектів. По-перше, існує проблема хронічного і постійного недоїдання, яка зумовлена низькою продуктивністю і соціальними проблемами населення. Це є довгостроковою проблемою, яка може бути подолана тільки за рахунок постійного тривалого зростання виробничого потенціалу та реального

рівня доходів бідних. Друга проблема полягає у короткостроковій мінливості прав споживачів на харчування. Продовольча безпека в цьому сенсі є зрештою проблемою, яка пов'язана з реальним коливанням доходів, які впливають на здатність людей забезпечити достатнє харчування за допомогою правових механізмів.

3. Необхідна кількість і якість продуктів харчування. Продовольча безпека може бути визначена як гарантування доступу всіх соціальних груп і окремих осіб на харчування у адекватній кількості та якості.

4. Стабільність поставок продовольства. Національна продовольча безпека може бути визначена по відношенню до країни, яка має достатній рівень гарантованих поставок продовольства для задоволення сукупних потреб споживання. Вона включає в себе стабільність поставок і безпечний доступ до наявних поставок з боку тих, хто їх потребує.

Вараксіна О.В. [20], Дорош М. М., Дадак О. О. [21] включають так складові елементи (критерії) продовольчої безпеки:

1) самозабезпечення країни основними продуктами харчування за рахунок вітчизняного виробництва, включаючи наявність страхових запасів, що забезпечує захист держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. Система забезпечення продовольчої безпеки має ґрунтуватись на максимальній автономності національної продовольчої системи;

2) доступність продовольства для всіх верств населення, включаючи як фізичну, так і економічну доступність. Фізична доступність передбачає здатність продовольчої системи виробляти чи імпортувати продовольство, забезпечувати його зберігання і просування в обсягах, що необхідні для задоволення потреб у продуктах харчування для всіх верств населення на рівні раціональних норм. Економічна доступність – це можливість різних прошарків населення купувати в необхідному обсязі і асортимент продуктів харчування за відповідними цінами, а також за рахунок засобів, що виділяє держава для оплати поставок продовольства споживачам;

3) достатність і збалансованість харчування, що дозволяє підтримувати найвищий рівень фізичного і психічного здоров'я;

4) якість – забезпечення належної якості й безпеки продовольчої продукції;

5) сталий розвиток аграрного сектора.

Економічно розвинуті країни виступають стабілізаторами світового продовольчого ринку та джерелами підтримки продовольчої безпеки держав з несприятливими природно-кліматичними умовами ведення товарного сільськогосподарського виробництва [22].

У Римській декларації «Про всесвітню продовольчу безпеку» [23] виражені двома основними тезами стратегічні напрями забезпечення міжнародної продовольчої безпеки за допомогою національних систем регулювання аграрного виробництва:

1) дотримання стійкої політики і практики продовольчого, сільськогосподарського, риболовецького, лісівничого та сільського

розвитку на територіях з високим або низьким потенціалом можливостей, тобто мобілізація і максимальне використання ресурсів і національного агроекономічного потенціалу кожної держави, що в кінцевому рахунку сприятиме збільшенню загальносвітових ресурсів продовольства;

2) створення умов для того, щоб продовольча, сільськогосподарська та загально-торгівельна політика вела до встановлення продовольчої безпеки для всіх шляхом чесної і орієнтованої на ринок світової торговельної системи [14].

Таким чином, визначальними критерієм продовольчої безпеки на національному рівні слід вважати реалізацію ефективної агроторговельної політики держави.

Регіональний рівень. Як уже відзначалося, одним з рівнів вирішення проблеми забезпечення продовольством є регіон. Переважна більшість науковців при формуванні критеріїв даного рівня, як правило, збільшує їх кількість по відношенню до рівня національного. При цьому залишається проблема розмежування критеріїв та індикаторів оцінки продовольчої безпеки на регіональному рівні [29].

Так, Кундєєва Г.О. вважає, що на мезорівні (на рівні регіонів) продовольча безпека повинна враховувати економічний потенціал, умови та спеціалізацію сільськогосподарського виробництва, а саме сприятливість природно-кліматичних умов для ведення сільського господарства та забезпеченість земельними угіддями, екологію, стан купівельної спроможності усіх груп населення регіону тощо. Відповідно, продовольча безпека на регіональному рівні оцінюється за наступними критеріями: рівень споживання основних видів продовольства у регіоні на одну особу; рівень доходів населення регіону на одну особу; валовий обсяг виробництва сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства у регіоні; рівень цін на регіональному продовольчому ринку як на вітчизняну, так і на імпорتنу продукцію; обсяг постачань сільськогосподарської продукції і продовольства як з інших регіонів, так і в інші регіони; обсяг експорно-імпортних постачань сільськогосподарської продукції і продовольства; рівень якісного забезпечення продовольством (компонентний та енергетичний зміст) [18]. По суті ж автор визначає індикатори оцінки продовольчої безпеки на регіональному рівні за критеріями самозабезпеченості продовольством та його фізичної доступності.

Ми цілком погоджуємось з думкою Артимонової І.В., що в умовах виникнення світових і локальних кризових явищ, які нині мають системний і руйнівний вплив на економічні процеси регіону, держави та світового господарства та через існування ряду масштабних загроз для регіональної продовольчої безпеки, виникає потреба управління регіональною продовольчою безпекою. Водночас цей процес управління передбачає використання дієвих інструментів державного впливу на продовольче забезпечення регіону. Разом із тим продовольча безпека регіону базується на здатності системи виробництва, зберігання,

переробки, оптової та роздрібної торгівлі продовольчими товарами стабільно і рівномірно забезпечувати різні соціальні групи населення відповідної території продуктами харчування в розмірах споживання, що відповідають науково обґрунтованим нормам здорового харчування [14].

Відтак, визначальним критерієм забезпечення продовольчої безпеки на регіональному рівні слід вважати створення стійких продовольчих систем. Основними складовими останніх є побудова коротких ланцюгів поставок продовольства для зміцнення місцевих продовольчих систем, а також – скорочення втрат продовольства і харчових відходів.

Рівень домогосподарств та рівень індивіда. Питання продовольчої безпеки на рівні домогосподарств набуло актуальності тоді, коли було з'ясовано, що адекватність на агрегованому рівні не обов'язково забезпечує достатність харчування у домогосподарствах або на індивідуальному рівні. Саме тому Спеціальним комітетом Організації Об'єднаних Націй запропоновано визначення продовольчої безпеки через доступність їжі для домогосподарств. Продовольча безпека забезпечується тоді, коли домогосподарства мають доступ до безпечної їжі в кількості, яка необхідна для забезпечення здорового способу життя для всіх його членів (адекватної з точки зору якості, кількості та культурних традицій), і коли не існує надмірний ризик втрати такого доступу [24].

Разом з тим, на рівнях домогосподарства та індивіда визначити принципові підходи науковців до системи критеріїв продовольчої безпеки набагато складніше, оскільки: по-перше, не всі дослідники виділяють ці рівні або приділяють їм увагу, зосередившись на трьох перших; по-друге, є група вчених, які поєднують два останні рівні, оскільки не вбачають принципових між ними відмінностей з точки зору критерію їх оцінки; по-третє, проблема розмежування критеріїв та індикаторів оцінки продовольчої безпеки на двох останніх рівнях ще більше ускладнюється. Відтак критичний аналіз існуючих підходів у вітчизняній науці до формування критеріїв продовольчої безпеки за рівнем домогосподарства та індивіда проводити доволі складно.

Відносно першої тези зазначимо наступне. Лауреат Нобелівської премії Арматья Сен [25] довів, що продовольча безпека не може визначатися тільки на національному або регіональному рівнях. Навіть якщо країна є експортером продуктів харчування, деякі дуже чутливі, із низьким рівнем доходу групи населення, можуть страждати від недоїдання. Можливо, вони не мають можливості виробляти свої власні продукти або не інтегровані в певні соціальні об'єднання, такі як сім'я. Дослідник розробив так званий правовий підхід, основну ідею якого можна підсумувати у вигляді формули. Згідно з нею, досягнення рівня достатньої забезпеченості продуктами харчування, як окремими індивідами, так і домогосподарствами, можливо лише тоді, коли виконуються умови цієї формули:

$$(B^{II} - qL^{II}) * p = K + D, \quad (2.1)$$

де p – ціна продуктів харчування; V^H – виробництво продуктів у ДГН; q – наукові норми харчування; L^H – кількість селян у ДГН; qL^H – потреби домогосподарств у продуктах харчування; K – авансовані кошти; D – дохід.

Або можна записати так:

$$(PD - VP) * C_p \leq D_d + AL, \quad (2.2)$$

де PD – потреби домогосподарства в продуктах харчування; VP – виробництво продуктів харчування в межах домогосподарства; C_p – ціни на харчові продукти; D_d – дохід домогосподарства; AL – ліквідні активи для купівлі продуктів харчування.

Всі елементи формули можуть бути використаними у разі зміни ситуації: це повинно враховуватися під час розробки політичних заходів. Ми погоджуємось з автором, що рівень доходів домогосподарств є одним з визначальних факторів досягнення продовольчої безпеки: саме цей чинник дозволяє, за інших рівних умов, досягти необхідного рівня споживання продовольства для забезпечення здоров'я всіх членів господарства.

Відомий дослідник проблеми продовольчої безпеки Гросс Р. [26] пропонує використовувати два теоретичних каркаси концептуальної основи методології продовольчої безпеки:

1) концептуальну основу неповноцінного харчування, розроблену UNICEF;

2) концептуальну основу стану харчування на рівні домогосподарств.

Мостенська Т.Г. зазначає, що продовольча безпека на рівні домогосподарства забезпечується тоді, коли домогосподарства мають доступ до безпечних для здоров'я і повноцінних продуктів харчування для всіх його членів (адекватної з точки зору якості, кількості та культурних традицій), і відсутній надмірний ризик втрати такого доступу [27].

Кундєєва Г.О. об'єднує рівень домогосподарств та рівень індивіда у один мікрорівень продовольчої безпеки (це можливість задовольняти власні потреби людини в харчуванні для здійснення продуктивної діяльності). На думку автора, виходячи, насамперед, із соціальної функції індивіда, доцільно розглядати даний рівень продовольчої безпеки стосовно певного співтовариства (сім'ї), тобто на рівні домогосподарства. До оцінки продовольчої безпеки на мікрорівні автор відносить наступні критерії: рівень фізичної доступності продовольства; рівень економічної доступності продовольства; міра задоволення фізіологічних потреб в компонентах та енергетичному змісті харчового раціону [18]. По суті ж автор звужує систему критеріїв і зводить їх усі до одного – рівня забезпеченості продовольством.

На нашу думку, науковці часто поєднують останні два рівні, оскільки, у домогосподарстві, а це, як правило, сім'я, особистісні вподобання мають меншу силу впливу, ніж потреба забезпечення здоров'я членів сім'ї, а переважна більшість індивідів є членами домогосподарств. Причому, це вже буде стосуватися не лише продовольчого набору, але й способу життя сім'ї в цілому. Таким чином ми переходимо з категорії суто

економічних до соціальних та психологічних оцінок споживацької поведінки домогосподарств.

Останні два рівні продовольчої безпеки можна вважати тотожними лише за умови, коли домогосподарство складається з однієї особи, тоді ці рівні просто збігаються, але у всіх інших випадках (а таких переважна більшість, як ми вже зазначали раніше) дані рівні слід розмежовувати.

Найпростіший приклад – вегани – люди, які відмовляються від будь-яких продуктів, походження яких пов'язане з вбивством або експлуатацією тварин (під заборону навіть мед і желатин), що однозначно виключає з раціону такої категорії населення споживання тваринних білків та будь-якого продовольства, що містить сировину тваринного походження. Таким чином для цієї групи споживачів забезпечення продовольчої безпеки за категорією фізичної доступності у класичному форматі ніколи не буде досягнуто за кількість спожитих калорій тваринного походження.

З іншого боку, спортсмен завжди «недоїдатиме» калорії рослинного походження, бо основою його раціону є білки тваринного походження. Тобто можливі абсолютно різні варіації раціону людини, яка з різних причин (веган, спортсмен, хронічно хворий, модель та ін.) дотримується певної дієти, що визначає склад та структуру раціону харчування. Слід також враховувати змінність у часі особистісних вподобань, які пов'язані з певними переконаннями чи бажаннями людини в конкретний період її життя: спортсмен може покинути професійний спорт, модель – подіуми, веган – змінити переконання. Є безліч різних модифікацій поведінки кожної окремої людини, що визначатимуть її раціон харчування (ми зараз не беремо до уваги ті, що вже визначені рівнем доступності продовольства) і всі вони знаходяться у постійному процесі видозміни, тому визначити рівень продовольчої безпеки індивіда можливо лише через ступінь задоволення особистісних потреб людини в конкретний момент часу. Принциповою відмінністю даного рівня від усіх інших є той факт, що критерії та рівень продовольчого забезпечення на усіх рівнях, крім останнього, може за відповідною методикою з достатньо високим ступенем вірогідності визначити будь-хто: уповноважені державні та місцеві органи влади, науковці та дослідники, юридичні чи фізичні особи; в той час, як оцінити рівень продовольчої безпеки індивіда може лише сама людина за конкретними показниками, важливими, можливо, лише для неї особисто.

Відтак, визначальним критерієм забезпечення продовольчої безпеки на рівні домогосподарства слід вважати забезпечення здоров'я його членів, а на рівні індивіда – задоволення особистісних потреб. Причому, якщо в забезпеченні здоров'я членів домогосподарства зацікавлені як домогосподарство, так і держава, то задоволення особистісних потреб може йти у протиріччя з інтересами держави.

Отже, критичний аналіз підходів науковців до визначення системи критеріїв продовольчої безпеки дозволив встановити такі особливості їх формування у вітчизняній науці:

1) домінантні критерії, які формують каркас забезпечення продовольчої безпеки в національній економіці, науковці визначають виходячи з науково-теоретичних позицій ґносеологічного змісту категорії «продовольча безпека» країни; або навпаки – сутність поняття формується, виходячи з визначених критеріїв досягнення продовольчої безпеки. На нашу думку, використання першого підходу може призвести до звуження або ж, навпаки, «розмитості» терміну;

2) частково має місце заміщення понять «складові», «критерії» та «показники» продовольчої безпеки, що призводить до подальшої плутанини у визначенні системи індикаторів та інтерпретації результатів моніторингу продовольчої безпеки;

3) недостатньо уваги науковцями приділяється розмежуванню критеріїв досягнення продовольчої безпеки за ієрархічними рівнями: переважна більшість досліджень зосереджена на національному та регіональному рівнях, в той час, як рівень домогосподарств та індивіда практично не вивчається. В результаті – втрачаються визначальні детермінанти, притаманні кожному рівню [16].

Пропозиції щодо вирішення зазначених проблем зводяться до наступного (рис. 1.18):

1) на нашу думку, більш доцільним є підхід, за якого сутність поняття формується, виходячи з визначених критеріїв досягнення продовольчої безпеки. Зміст поняття «продовольча безпека» постійно еволюціонує, що залежить від поставлених на конкретний період часу задач. Відтак, доречно сутність категорії формувати, виходячи з критеріїв досягнення продовольчої безпеки, оскільки останні і є тими задачами, що визначають зміст та цілі;

2) зважаючи на досвід світових організацій та підходи ФАО у вирішенні питання формування системи критеріїв, складових та індикаторів продовольчої безпеки, вважаємо за доцільне вкладати такий зміст у визначені поняття:

а) складові продовольчої безпеки мають відповідати ЦСР 2;

б) критерії продовольчої безпеки мають відповідати задачам сталого розвитку по ЦСР 2;

с) індикатори – це показники, які можна кількісно обчислити за визначеною методикою розрахунку і які дозволяють якісно та кількісно інтерпретувати результати, здійснювати моніторинг продовольчої безпеки у часі та за різними ієрархічними рівнями;

3) проведене дослідження науково-теоретичних засад формування продовольчої безпеки та проблем її забезпечення в Україні дозволяє визначити у якості критеріїв досягнення продовольчої безпеки такі детермінанти кожного ієрархічного рівня: глобальний рівень – досягнення ЦСР 2; національний рівень – реалізація ефективної агропродовольчої торговельної політики держави; регіональний рівень – створення стійких продовольчих систем; домогосподарство – забезпечення здоров'я його членів; індивід – задоволення особистісних потреб.

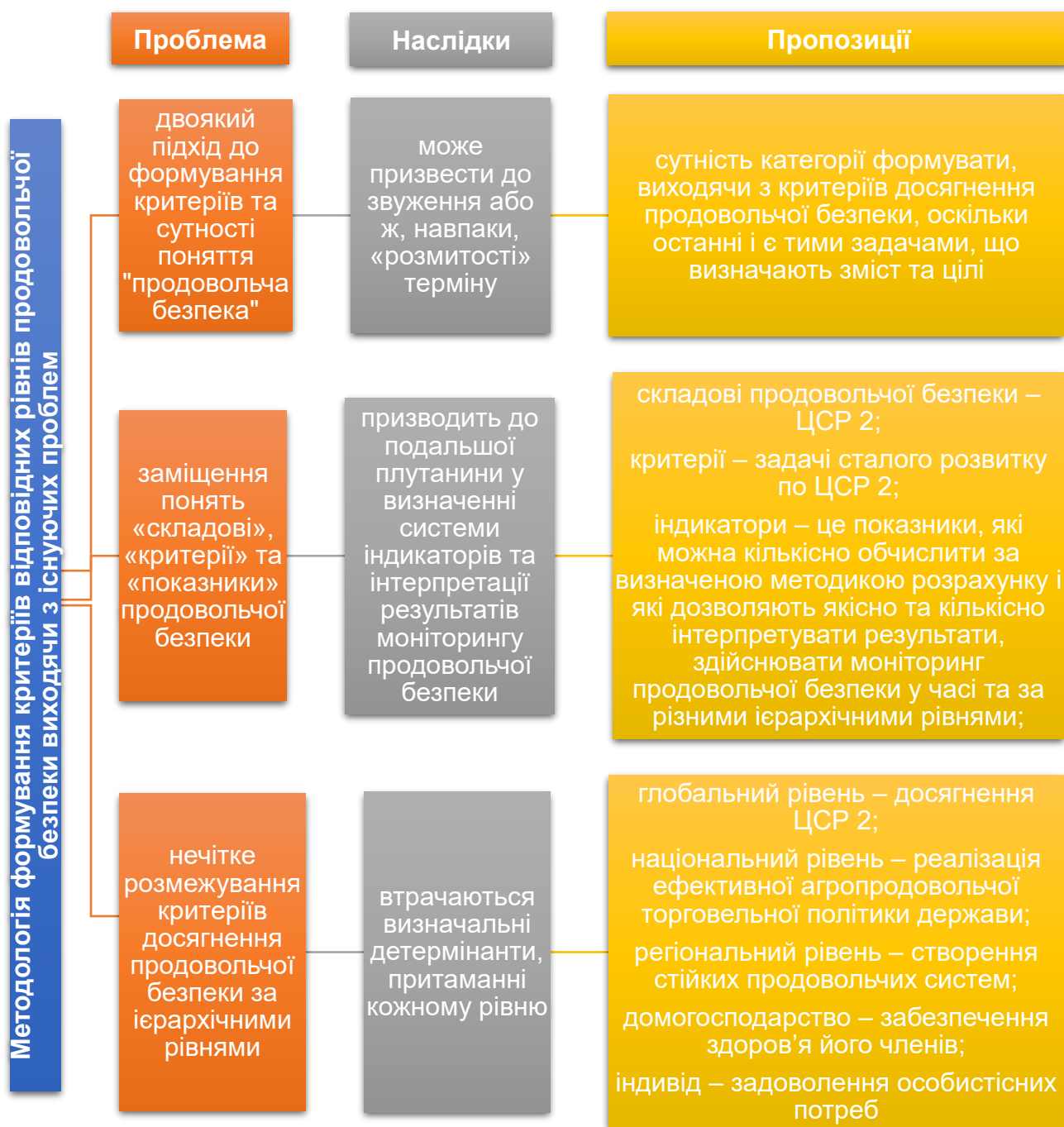

Рисунок 1.18 – Методологія формування критеріїв продовольчої безпеки

Джерело: авторська розробка

Методологія формування критеріїв продовольчої безпеки важливий інструмент подальшої розбудови як теоретичних засад, так і розробки практичних заходів та політик щодо формування системи продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування в Україні.

1.3. Продовольче забезпечення населення як передумова реалізації цілей сталого розвитку України

Продовольство та сільське господарство стоять сьогодні на роздоріжжі. За останні десятиліття було зафіксовано значне поліпшення продуктивності сільського господарства для задоволення попиту на продовольство зростаючого світового населення. Але цей прогрес суттєво збільшив соціальні та екологічні втрати: дефіцит води, деградацію ґрунту, перенавантаження екосистеми, втрата біорізноманіття, зменшення рибних запасів та лісового покриву, високий рівень викидів парникових газів. Виробничий потенціал природних ресурсів не встигає відновлюватись. Сьогодні 815 мільйонів людей голодують, що свідчить про розбалансованість системи продовольчого забезпечення [30].

Шлях до інклюзивного процвітання чітко визначений Порядком денним сталого розвитку до 2030 року [31]. Для подолання складних викликів, з якими стикається світ, потрібні трансформаційні дії, прийняття принципів сталості та подолання першопричин бідності та голоду. Продовольство та сільське господарство можуть допомогти досягти ЦСР (рис. 1.19): правильно харчуючись, діти можуть вчитися, люди – вести здорове і продуктивне життя, а суспільства – процвітати; сільське господарство, що охоплює рослинництво, тваринництво, рибне господарство та ліси, є найбільшим роботодавцем у світі, найвагомим економічним сектором для багатьох країн і, при цьому, забезпечує основне джерело продовольства та доходів для бідних [30]. Від подолання бідності та голоду до реагування на зміни клімату та збереження природних ресурсів – продовольство та сільське господарство лежать в основі Порядку денного в галузі сталого розвитку на період до 2030 року [31] (рис. 1.20).

ЦСР1. Подолання бідності у всіх її формах та усюди. Згідно національної методології Світового банку для України коефіцієнт бідності в Україні у 2018 році становив 1,3 % (рис. 1.21). Показники помірного та верхнього рівнів бідності в Україні за методикою Світового банку знижуються (рис. 1.22), причому коефіцієнт верхнього рівня бідності (питома вага людей, які живуть на суму 3,21-5,50 дол. США в день) з 2002 по 2016 роки зменшився в сім разів. Проте, Світовий банк не дає дані у розрізі сільського та міського населення.

За проведеними розрахунками на основі офіційних даних Держстату встановлено наступне: фактичний рівень бідності значно вищий від показників, розрахованих за методикою Світового банку; рівень бідності сільського населення, як за рівнем грошових, так і за рівнем загальних доходів, вищий рівня бідності населення у великих містах; динаміка зниження рівня бідності сільського населення вдвічі повільніша від темпів зниження рівня бідності населення, яке проживає у великих містах; найбільший розрив між сільським та міським населенням спостерігається в категорії критичного рівня бідності (табл. 1.1).

Проблеми, які постають	Завдання та дії, які слід виконати	ЦСР, які досягаються
Зростання попиту на продовольство	Збільшити інвестиції в сільське господарство та побудувати ринкову інфраструктуру, щоб підвищити продуктивність та доходи сільських мешканців	ЦСР 1,2,9,10
Посилення конкуренції за природні ресурси	Стале управління природними ресурсами та сприяння екосистемному підходу для отримання більшої кількості продукції сільського господарства з меншими витратами	ЦСР 2,6,13,14,1
Понад 820 млн. все ще голодують	Створити системи соціального захисту для поліпшення доступу до продуктів харчування, таких як шкільне харчування та грошові субсидії	ЦСР 2,6,13,14,15
Недоїдає кожен третій житель планети	Сприяти політиці в галузі харчування, включаючи освіту. Перейти на технології виробництва та споживання, що сприяють біорізноманіттю та користі для здоров'я	ЦСР 2,3
Значні обсяги втрат продовольства	Покращити функціонування ринків продовольчих товарів та обмежити волатильність цін на продовольство. Зробити харчові системи більш інклюзивними та стійкими	ЦСР 2,7,12,17
4 з 5 бідних живуть у сільській місцевості	Розробити стратегії росту в інтересах бідних у сільській місцевості, зосередивши увагу на дрібних фермерах	ЦСР 2,7,12,17
Зростання нерівності в середині та між країнами	Вирішити основні причини нерівності. Надати бідним людям доступ до охорони здоров'я, освіти, землі, фінансів та нових технологій	ЦСР 1,2,10,17
Збільшення викидів посилює зміни клімату	Трансформувати сільське господарство так, щоб воно сприяло зниженню вихлопу палива	ЦСР 2,7,13,17
Зміни клімату ставлять під загрозу виробництво	Прийняти цілісні підходи, такі як агроєкологія, агролісомеліорація, екологічно безпечне та природоохоронне ведення сільського господарства	ЦСР 2,7,13,17
Затяжні конфлікти та кризи	Побудувати стійкі сільські громади, які будуть в змозі протидіяти потрясінням, кризам та катастрофам. Вирішити проблеми з міграцією	ЦСР 1,2,10,16
Зростання хвороб та шкідників на посівах	Застосовувати практики щодо запобігання захворюванням та стійкості до антимікробних препаратів, які загрожують рослинництву та тваринництву	ЦСР 2,3,8,17
Зростання попиту на інформацію та технології	Побудувати установи та механізми, які забезпечать міжнародні норми, стандарти та дані, та сприяти співпраці між країнами та партнерами	ЦСР 2,16,17

Рисунок 1.19 – Позитивний вплив продовольства та сільського господарства у досягненні ЦСР-2030
Джерело: за даними ФАО [30]

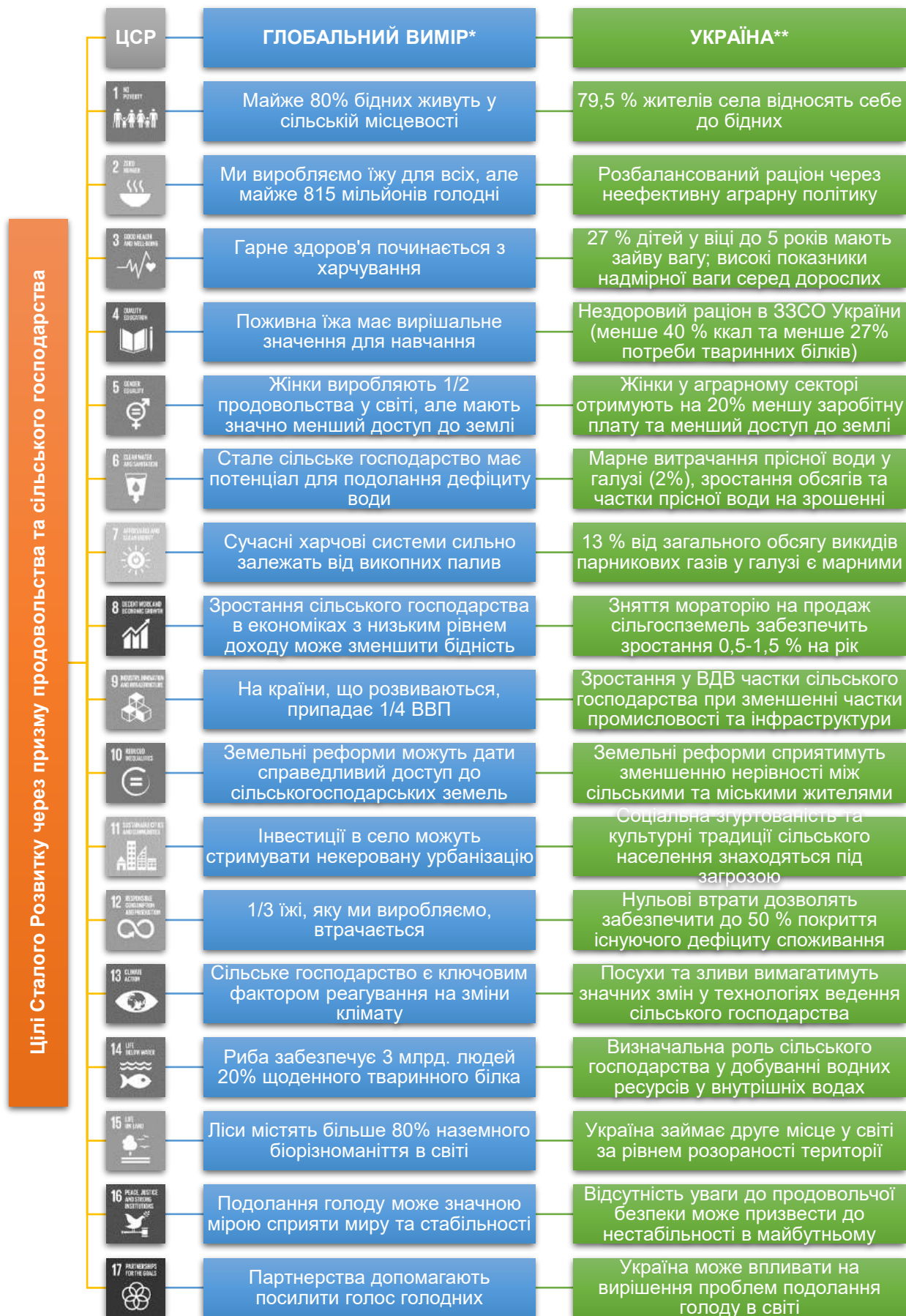

Рисунок 1.20 – Ключові аспекти взаємозв'язку ЦСР з продовольчою безпекою та сільським господарством
Джерело: * узагальнено за даними [32, 33], **авторська розробка

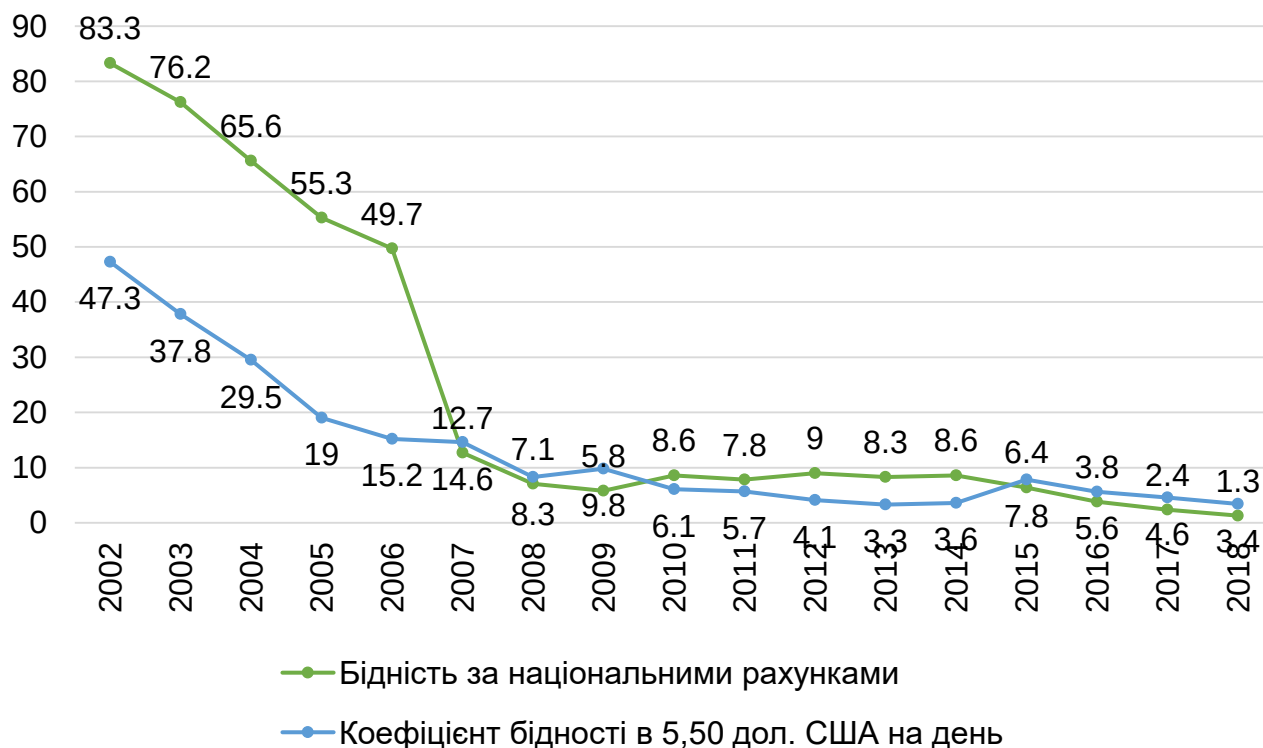

Рисунок 1.21 – Рівень бідності в Україні за національними рахунками та верхній рівень бідності в 5,50 дол. США на день за даними Світового банку, %

Джерело: побудовано за даними Світового банку [34]

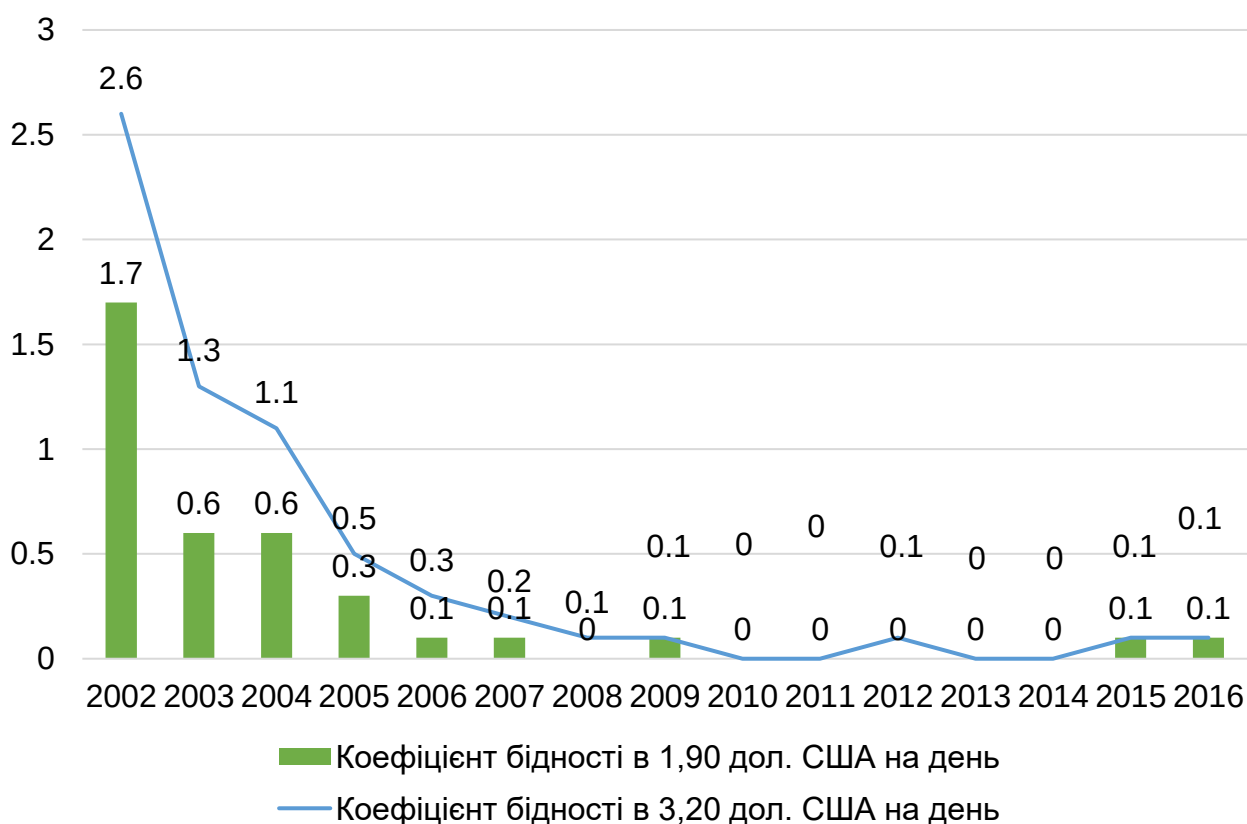

Рисунок 1.22 – Критичний та помірний рівні бідності в Україні за даними Світового банку, %

Джерело: побудовано за даними Світового банку [34]

Таблиця 1.1 Рівень бідності в Україні в залежності від місця проживання

Показник	2015 рік		2016 рік		2017 рік		2018 рік		2019 рік	
	у великих містах	у сільській місцевості	у великих містах	у сільській місцевості	у великих містах	у сільській місцевості	у великих містах	у сільській місцевості	у великих містах	у сільській місцевості
<i>За рівнем середньодушових еквівалентних грошових доходів</i>										
Критичний рівень бідності	4,6	11,3	10,4	21,2	9,3	20,2	3,7	9,9	...	...
Помірний рівень бідності	46,1	59,9	41,9	50,4	9,5	14,0	5,0	9,8	12,0	35,2
Верхній рівень бідності	36,5	23,7	47,7	28,4	54,2	51,9	50,1	60,3	35,2	37,1
Разом	87,2	94,9	100,0	100,0	73,0	86,1	58,8	80,0	47,2	72,3
<i>За рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів</i>										
Критична рівень бідності	3,1	5,0	5,2	5,7	4,5	7,2	1,8	3,0	...	...
Помірний рівень бідності	25,8	26,3	39,2	42,4	9,3	9,5	5,3	6,4	10,4	22,3
Верхній рівень бідності	57,0	60,0	55,6	51,9	47,6	49,3	45,2	53,4	35,1	41,7
Разом	85,9	91,3	100,0	100,0	61,4	66,0	52,3	62,8	45,5	64,0

Джерело: розраховано за даними Держстату

Примітка: критичний рівень бідності – менше 1,90 дол. США на день; помірний рівень бідності – від 1,91 до 3,20 дол. США на день; верхній рівень бідності – від 3,21 до 5,50 дол. США на день

Відповідно до ЦСР1 рівень бідності визначається як критичний (проживання на суму менш ніж 1,90 дол. США на день), помірний (проживання на суму 3,20 дол. США на день) та верхній (проживання на суму 5,50 дол. США на день). Коефіцієнт бідності в 1,90 дол. США – це відсоток населення, яке проживає на суму менше, ніж 1,90 дол. США на день за міжнародними цінами 2011 року. Аналогічно визначаються коефіцієнти бідності в 3,20 та 5,50 дол. США на день.

Відмінності у показниках за фактичними даними щодо рівня бідності та даними Світового банку пояснюються, щонайменше, двома фактами: по-перше, різна методика розрахунку; по-друге, Державна служба статистики України проводить розподіл домогосподарств за рівнем середньодушових еквівалентних грошових та загальних доходів, а не витрат, як було б бажано визначати показник рівня бідності. У цьому сенсі доцільно відмітити, що, по-суті, усереднені показники доходів та витрат рівні, тому показник рівня бідності, визначений за сумою доходів, а не витрат, має високий ступінь достовірності.

ЦСР2. Подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства. За результатами дослідження Бабица М.М. "стан

продовольчої безпеки у 2016 р. в Україні за більшістю індикаторів ... не задовольняє встановлені порогові значення та норми ... за продукцією тваринницького походження зменшилась середньодобова калорійність раціону населення країни; рівень достатності запасів зерна у державних ресурсах нижчий порівняно з гранично встановленою межею; встановлено високий рівень продовольчої залежності (за умови дотримання раціональних норм споживання) за м'ясом, молоком, рибними продуктами, плодами, ягодами та виноградом; перевищує пороговий рівень відсоток імпортозалежності України по олії, плодам, ягодам та винограду" [35, с. 17-16].

Така ситуація пов'язана не лише з низькою купівельною спроможністю населення [36]: навіть по продовольству, для виробництва якого Україна має необхідні природні ресурси та умови – молоко, м'ясо та плоди, – в країні спостерігається їх дефіцит (табл. 1.2).

Таблиця 1.2 Співвідношення виробництва, споживання та потреби м'яса, молока та плодів в Україні

Показник	2005р.	2010р.	2014р.	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.
<i>М'ясо та м'ясні продукти</i>							
Забезпеченість споживання виробництвом, %	42,3	56,1	68,6	67,8	68,0	68,2	69,6
Дефіцит продукції, тис т	-2175,9	-1608,7	-1078,1	-1101,8	-1092,3	-1078,5	-1026,8
Достатність споживання, %	48,9	65,0	67,6	63,6	64,3	64,6	66,0
Частка експорту в обсязі виробництва, %	5,1	2,3	9,2	10,5	13,0	15,1	16,9
<i>Молоко та молочні продукти</i>							
Забезпеченість споживання виробництвом, %	76,6	64,5	68,1	65,2	64,0	63,7	62,7
Дефіцит продукції, тис т	-4182,7	-6186,1	-5208,0	-5669,4	-5837,4	-5861,4	-5995,2
Достатність споживання, %	59,4	54,3	58,6	55,2	55,1	52,6	52,0
Частка експорту в обсязі виробництва, %	13,9	8,5	4,7	4,4	4,2	8,1	8,0
<i>Плоди, ягоди і виноград (включаючи консервовану та сушену продукцію в перерахунку на свіжу)</i>							
Забезпеченість споживання виробництвом, %	50,2	52,1	62,9	65,9	62,2	64,3	79,8
Дефіцит продукції, тис т	-2112,3	-1976,6	-1435,2	-1313,8	-1452,2	-1363,6	-768,1
Достатність споживання, %	41,2	53,3	58,1	56,6	55,2	58,7	64,2
Частка експорту в обсязі виробництва, %	14,3	16,4	14,4	12,8	11,9	11,8	10,9
Частка продукції, переробленої на вино, %	21,1	25,4	20,2	14,0	20,0	20,2	19,6

Джерело: розраховано за даними Держстату

Примітка: забезпеченість достатнього фонду споживання визначається співвідношенням обсягів фактичного виробництва продукції до необхідних обсягів продовольства за раціональними нормами споживання; дефіцит (-) або надлишок продукції визначається як різниця між фактичними обсягами виробництва та необхідними обсягами продовольства за раціональними нормами споживання; достатність споживання визначається співвідношенням фактичного споживання до раціональних норм

Отже, недоотримання калорій даної групи продовольства пов'язане, в першу чергу, з недостатнім виробництвом даних видів продукції. Тим більше, по всіх цих видах встановлені значні обсяги реалізації продукції на експорт.

Значно вищими є показники забезпеченості українців власним виробництвом зернових культур, картоплі та овочів (табл. 1.3): по цих культурах встановлено значний надлишок виробленої продукції порівняно з потребою у споживанні за раціональними нормами. Але слід пам'ятати, що таких показників досягнуто в умовах найвищого в країнах ЄС рівня освоєння земельних ресурсів (69%), рівня розораності території (54%) та забезпеченості населення ріллею (78 га на 100 чол.). Навіть в країнах колишнього соціалістичного табору, які зараз є країнами-членами ЄС, коливання даних індикаторів становить 23-60% рівня освоєння земельних ресурсів, 9-41% рівня розораності території та 8-48 га на 100 чол. (за винятком Литви) забезпеченості населення ріллею [37].

Таблиця 1.3 Співвідношення виробництва, споживання та потреби зернових культур, картоплі та овочів в Україні

Показник	2005р.	2010р.	2014р.	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.
<i>Зернові і зернобобові культури (включаючи продукти переробки зерна в перерахунку на зерно)</i>							
Забезпеченість достатнього споживання виробництвом, %	798,1	848,1	1471,2	1390,6	1532,3	1443,9	1640,9
Надлишок продукції, млн т	33,3	34,6	59,5	55,8	61,8	57,6	65,8
Достатність споживання, %	162,7	147,0	143,4	136,4	133,2	131,9	131,4
Частка експорту в обсязі виробництва, %	33,3	36,3	52,3	63,8	62,7	68,6	61,3
<i>Картопля</i>							
Забезпеченість достатнього споживання виробництвом, %	333,3	328,8	444,5	392,2	411,0	421,6	429,3
Надлишок продукції, млн т	13,6	13,0	18,4	15,5	16,5	16,9	17,3
Достатність споживання, %	109,4	104,0	113,7	110,9	112,7	115,6	112,4
Частка експорту в обсязі виробництва, %	0,0	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1
<i>Овочі і баштанні продовольчі культури (включаючи консервовану та сушену продукцію в перерахунку на свіжу)</i>							
Забезпеченість достатнього споживання виробництвом, %	100,3	120,2	149,1	141,9	145,6	142,2	146,1
Надлишок продукції, млн т	20,8	1489,4	3398,6	2893,4	3129,2	2882,8	3135,6
Достатність споживання, %	74,7	89,1	101,4	99,9	101,7	99,2	101,8
Частка експорту в обсязі виробництва, %	2,0	3,8	2,8	2,2	2,2	4,6	4,4

Джерело: розраховано автором за даними Держстату

Примітка: див. примітку до табл. 1.2

Проте, і за таких умов, неефективна торгівельна політика привела до того, що рівень запасів зерна, один з основних індикаторів рівня продовольчої безпеки, за досліджуваний період лише в 2015 році в Україні

задовольняв граничний рівень [9]. При цьому обсяг експорту зернових становить більше 60%.

Ще більше питань викликає оцінка індикаторів співвідношення виробництва, споживання та потреби цукру та олії в Україні (табл. 1.4). Так, забезпеченість достатнього споживання виробництвом по цукру, починаючи з 2014 року становить більше 120% і в динаміці зростає до 126% у 2018 році, але достатність споживання у тому ж 2014 році становить 96% і у динаміці зменшується до 78% у 2018 році. Причина – реалізація продукції на експорт, який за період з 2014 по 2018 роки зріс на 32%. Така ж ситуація і зі споживанням олії – внутрішній попит задовольняється на 90% при забезпеченості достатнього споживання виробництвом у 1141% (!) адже 96% виробленої продукції реалізується на експорт.

Таблиця 1.4 Співвідношення виробництва, споживання та потреби цукру та олії в Україні

Показник	2005р.	2010р.	2014р.	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.
<i>Цукор (включаючи основні цукромісткі продукти, в перерахунку на цукор)</i>							
Забезпеченість достатнього споживання виробництвом, %	112,0	115,2	123,4	123,9	124,4	125,1	125,6
Надлишок продукції, тис т	348,7	59,7	421,0	-167,4	400,6	430,5	147,3
Достатність споживання, %	100,3	97,6	95,5	93,9	87,6	80,0	78,4
Частка експорту в обсязі виробництва, %	7,2	3,6	1,9	10,5	25,0	30,2	33,9
<i>Олія (включаючи основні оліємісткі продукти, в перерахунку на олію)</i>							
Забезпеченість достатнього споживання виробництвом, %	235,0	519,2	884,8	825,6	979,5	1139,0	1140,7
Надлишок продукції, тис т	825,5	2503,7	4369,3	4026,1	4856,8	5725,9	5695,7
Достатність споживання, %	103,8	113,8	100,8	94,6	90,0	90,0	91,5
Частка експорту в обсязі виробництва, %	62,6	91,9	92,9	92,8	94,4	95,4	95,9

Джерело: розраховано за даними Держстату

Примітка: див. примітку до табл. 1.2

Слід нагадати, що олійні культури та соняшник, які є основною складовою виробництва олії, є виснажуючими культурами, а високі показники обсягів виробництва досягнуто, в першу чергу, через значну їх питому вагу у загальній структурі посівів (відповідно 32,4 та 22,1% у 2018 році; площа посіву з 1990 року зросла відповідно у 5 та 4 рази), а не завдяки високому рівню урожайності (урожайність соняшнику у 2018 році – 23,0 ц з 1 га). Чи варто завдавати таких значних екологічних збитків (деградація ґрунтів та опустелення) при власному незадоволенні попиту задля таких результатів (реалізації продукції на експорт) – питання риторичне.

Отримані результати свідчать про необхідність перегляду політики розвитку аграрного сектору в Україні і не лише в частині обсягів та структури виробництва, але і в підходах до напрямів використання та розподілу продукції.

ЦСР3. Забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці. Багато людей не мають цілорічного доступу до безпечних, доступних та здорових дієт харчування, необхідних для зміцнення здоров'я та добробуту [38]. Як результат, недоїдання в усіх його формах є проблемою глобального масштабу, і кожна країна відчуває його наслідки. Кожна третя людина наразі страждає принаймні від однієї із форм неправильного харчування, такої як голод, затримка росту, атрофія, дефіцит мікроелементів, надмірна вага та/або ожиріння, а також наслідки дієт, пов'язаних з неінфекційними захворюваннями. До наслідків недоїдання можна віднести погіршення здоров'я та передчасну смерть, а також величезні економічні та соціальні втрати. Глобальні оцінки свідчать, що недоїдання у всіх його формах коштує суспільству до 3,5 трлн дол. на рік, а надмірна вага та ожиріння коштують 500 млрд. дол. на рік [39].

Отже, продовольчу небезпеку характеризують не лише голод або недоїдання, а й споживання неякісної продукції та надмірне харчування, що веде до ожиріння. Зайва вага та ожиріння та пов'язані з ними неінфекційні захворювання призводять до 4 мільйонів смертей у всьому світі. На сьогодні 2 мільярди дорослих та понад 40 мільйонів дітей до п'яти років у всьому світі мають зайву вагу. Більше того, понад 670 мільйонів дорослих та 120 мільйонів дівчат і хлопців (5-19 років) страждають ожирінням. Неправильне харчування дорогого коштує здоров'ю людей, їхньому добробуту та продуктивності. Це також має високі соціально-економічні втрати для суспільства у всіх регіонах світу [40].

В Україні постійно спостерігається дефіцит споживання калорій тваринного походження, що свідчить про низьку якість раціону, та надмірне споживання калорій рослинного походження – вуглеводи, – що веде до ожиріння. Офіційна статистика України не наводить даних відносно людей з недостатньою або надмірною вагою. За даними ВОЗ в Україні у 2000 році був найвищий показник у світі (!) відсотку дітей у віці до 5 років із зайвою вагою – 26,5% (табл. 1.5). У 22,0% дітей віком до 5 років встановлено відставання у рості (найвищий показник у світі – 55,95%). Значно нижчий, порівняно з найвищим значенням у світі (39,94%), є показник поширеності недоїдання у дітей – 4,1%. В Україні високі показники частки населення з надмірною вагою серед дорослих (61,9%) та з підвищеним загальним холестеринем (44,4%), також суттєві проблеми з поширенням анемії у дітей віком до 5 років (26%), жінок (24,8%) та жінок репродуктивного віку – 23,5%.

ЦСР4. Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх. За результатами дослідження М.М. Бабица "шкільне харчування в дуже незначній мірі сприяє задоволенню потреб в енергії та поживних речовинах (особливо мінералах). Необхідно змінити структуру раціону дітей у школах, щоб задовольняти потреби в мінералах, вітамінах і поживних речовинах, оскільки сьогодні за рахунок шкільного харчування

задовольняється лише 22-44 % таких потреб" [8, с. 375] (табл. 1.6). Зрозуміло, що школа не повинна задовольняти раціон харчування дітей стовідсотково, проте, зважаючи на час перебування дітей у школі, цей індикатор має становити не менше 50 %.

Таблиця 1.5 Поширеність захворюваностей в результаті неправильного харчування у дітей та дорослих в Україні

Показник	Фактичні дані по Україні	Світові данні	
		мінімальне значення (min)	максимальне значення (max)
2000 рік			
Відсоток дітей у віці до 5 років із зайвою вагою, %	26,50	0,93	26,50
Відставання у рості дітей віком до 5 років, %	22,00	1,30	55,95
Поширеність недоїдання у дітей, %	4,10	0,00	39,94
Відсоток живонароджених, які важили менше 2500 г (менше 5,51 фунта), %	5,5	2,8	50,9
2012 рік			
Смертність дітей у віці до 5 років, на 1000 народжених	5,7	5,7	171,4
2014 рік			
Підвищена глюкоза в крові, %	7,3	4,0	29,2
Підвищений загальний холестерин, %	44,4	15,2	69,8
2016 рік			
Поширення анемії у невагітних жінок, %	23,50	8,70	70,18
Поширення анемії у дітей віком до 5 років, %	25,98	8,55	86,18
Поширення анемії у жінок, %	24,80	16,16	62,96
Поширення анемії у жінок репродуктивного віку, %	23,54	9,09	69,60
Поширення ожиріння серед дорослих, %	24,1	0,1	61,0
Поширення ожиріння серед дітей та підлітків, %	5,8	0,0	31,7
Поширення надмірної ваги серед дорослих, %	61,9	4,7	87,9
Поширення недостатньої ваги серед дітей і підлітків, %	2,3	0,1	26,7
Поширення недостатньої ваги серед дорослих, %	1,5	0,2	29,7
Рівень смертності для дорослих (вірогідність смерті від 15 до 60 років на 1000 населення)			
- усього	180,0	49,2	483,5
- чоловіки	264,3	60,9	463,7
- жінки	98,4	35,6	393,6

Джерело: згруповано за даними ВОЗ [41]

В іншому випадку, діти дотримуються нездорової дієти, що призводить або до надмірної ваги та / або ожиріння серед дітей та підлітків, або до поширення недостатньої ваги серед дітей і підлітків та відставання у рості дітей віком до 5 років (див. табл. 1.5).

ЦСР5. Забезпечення гендерної рівності, розширення прав та можливостей усіх жінок та дівчаток. Дані про гендерний розподіл земельних ресурсів в Україні вперше було зібрано Держгеокадастром за 2017 рік. Відповідно до отриманих даних, за даними форми 2-зем за 2015 рік, всього в Україні 31,5 млн га земель у приватній власності, хоча за даними, наданими Держгеокадастром щодо гендерного розподілу земельних ресурсів, загальна площа становить 33,2 млн га. Для подальшого аналізу в цьому розділі ми будемо використовувати останню цифру, як таку, що заслуговує на більшу довіру.

Таблиця 1.6 Співвідношення норм харчування у загальноосвітніх навчальних закладах для одноразового харчування учнів та фізіологічних потреб населення України в основних харчових речовинах і енергії

Вікові групи	Стать	Енергія, ккал	Білки, г		Жири, г	Вуглеводи, г
			загальна кількість	тваринні		
Норми фізіологічних потреб населення України в основних харчових речовинах і енергії*						
7-10 років	хлопчики, дівчатка	2100	72	51	70	295
11-13 років	хлопчики	2400	84	62	84	327
11-13 років	дівчатка	2300	78	55	76	326
14-17 років	юнаки	2700	93	68	92	375
14-17 років	дівчата	2400	83	59	81	334
Норми харчування у загальноосвітніх навчальних закладах для одноразового харчування учнів**						
6-10 років	хлопчики, дівчатка	794	27	14,1	25,6	114
від 10 років і старше	хлопчики, дівчатка	975	31,8	15	30,7	143
Співвідношення норм харчування у загальноосвітніх навчальних закладах для одноразового харчування учнів та фізіологічних потреб населення України в основних харчових речовинах і енергії						
7-10 років	хлопчики, дівчатка	37,8	37,5	27,6	36,6	38,6
11-13 років	хлопчики	40,6	37,9	24,2	36,5	43,7
11-13 років	дівчатка	42,4	40,8	27,3	40,4	43,9
14-17 років	юнаки	36,1	34,2	22,1	33,4	38,1

*Примітка: * відповідно до Наказу Міністерства охорони здоров'я України від 03.09.2017 № 1073; ** відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 22 листопада 2004 р. № 1591.*

Джерело: за даними М.М. Бабича [8, с. 375-376]

Всього у власності жінок у 2017 році перебувало 9039865 земельних ділянок загальною площею 17,6 млн га (53%), у власності чоловіків – 8480442 земельних ділянок площею 15,6 млн га (47%). Серед усіх землевласників України у 2017 р., жінкам належить на 560 тис. земельних ділянок більше, ніж чоловікам, тобто на 3,2% більше (51,6% проти 48,4%).

Однак у загальній структурі населення України переважають жінки. У 2017 році жінок було на 7,4% більше, ніж чоловіків (53,7% проти 46,3%). Згідно з даними Держгеокадастру, на одного чоловіка в Україні припадає 0,43 земельні ділянки (тобто серед 100 чоловіків – 43 мають у власності земельну ділянку), а на одну жінку – 0,40. Щодо площ, то на одного чоловіка в Україні припадає 0,79 га землі у власності, на одну жінку – 0,77. Для сільських районів ситуація така: у власності одного чоловіка в середньому перебуває 0,86 земельної ділянки, тоді, як площа, яка припадає на 1 чоловіка, становить 1,7 га; однієї жінки – в середньому 0,81 земельної ділянки, а площа – 1,7 га. У містах на 1 чоловіка припадає 0,08 земельної ділянки площею 0,04 га, а на одну жінку 0,07 земельної ділянки площею також 0,04 га. Слід пам'ятати, що в містах проживає більше людей, ніж у сільській місцевості (55% у містах, 45% у районах). За показником середньої площі земельної ділянки у власності, перевага на боці жінок. Середнє значення по Україні становить: 1,8 га у власності чоловіків та 1,9 га у власності жінок; для сільської місцевості - відповідно 2 га та 2,1 га; у місті – 0,5 га та 0,6 га. Якщо розглядати кількість земельних ділянок за областями відповідно на 100 чоловіків та на 100 жінок, то тільки у двох областях (Волинській та Рівненській) та у м. Києві жінки володіють більшою кількістю земельних ділянок, ніж чоловіки. Причому, у Рівненській області на кожні 100 жінок припадає майже на 3 земельних ділянки більше, ніж на таку ж кількість чоловіків. У всіх інших областях в середньому на 100 жінок припадає на 4,4 ділянки менше. Найбільша різниця спостерігається у Київській області, де на кожних 100 чоловіків припадає на 12,5 земельних ділянки більше, ніж на 100 жінок. У середньому по Україні ситуація інша: на 100 чоловіків припадає на 2 га землі більше, ніж на таку ж кількість жінок. Найбільше переважання на користь чоловіків спостерігається у Кіровоградській, Полтавській та Миколаївській областях (100 чоловіків мають відповідно на 21,5, 17,6 та 12,7 га більше, ніж 100 жінок). У м. Києві різниця між площею земель на 100 чоловіків та 100 жінок майже дорівнює нулю, однак середня площа земель на 100 осіб у столиці дуже незначна (тому ці значення непомітні на графіку) – близько 0,22 га у власності 100 жінок та 0,19 га у власності 100 чоловіків [42].

Початковий розподіл сільгоспземель під час розпаювання забезпечив відносну гендерну рівність серед землевласників в Україні. Однак за індексом гендерного розподілу земель, за кількістю земельних ділянок та загальною площею у власності спостерігається невелика перевага на користь чоловіків.

Очевидно, найближчим часом, ситуація ще буде значно змінюватись: наразі основними землевласниками земель сільськогосподарського призначення є пенсіонери, більшість з яких, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» [43], виставить свої паї на продаж. Отже, відбудеться значний перерозподіл власників землі і,

зважаючи на диспропорції у рівні отримання заробітної плати жінок та чоловіків у сфері сільського, лісового та рибного господарства (табл. 1.7), годі сподіватись на покращення індексу гендерного розподілу земель.

ЦСР6. Забезпечення наявності та раціонального використання водних ресурсів і санітарії для всіх.

Таблиця 1.7 Співвідношення середньої заробітної плати жінок і чоловіків, %

Показник	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.	2020р.
Співвідношення середньої заробітної плати жінок і чоловіків, %	74,9	74,6	79,1	77,7	78,1	81,4
у т. ч. в сільському, лісовому та рибному господарствах	82,4	82,2	81,9	79,7	80,2	81,3
з них сільське господарство	83,7	83,8	82,6	80,1	78,7	80,0

Джерело: складено за даними Держстату

За даними Державної служби статистики України обсяги використання питної води на зрошення у 2018 році практично тотожні показнику 2000 року, але їх частка у обсягах використаної прісної води постійно зростає і в 2017 році перевищила кількість використаної прісної води на питні та санітарно-гігієнічні потреби (табл. 1.8).

Таблиця 1.8 Динаміка використання питної води в Україні

Показники	2000р.	2005р.	2010р.	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.
Використано прісної води – всього, млн м ³	12175	9360	8886	6556	6608	6284	6790	6821
у % до 2000 року	100,0	76,9	73,0	53,8	54,3	51,6	55,8	56,0
у т. ч. на:	3311	2409	1917	1267	1239	1174	1171	1148
- питні та санітарно-гігієнічні потреби								
у % до 2000 року	100,0	72,8	57,9	38,3	37,4	35,5	35,4	34,7
частка у загальному обсязі прісної води, %	27,2	25,7	21,6	19,3	18,8	18,7	17,2	16,8
- зрошення	1699	1186	1377	1237	1211	1549	1591	1343
у % до 2000 року	100,0	69,8	81,0	72,8	71,3	91,2	93,6	79,0
частка у загальному обсязі прісної води, %	14,0	12,7	15,5	18,9	18,3	24,6	23,4	19,7

Джерело: розраховано за даними Держстату

Хоча здається, що зрошення сприяє збільшенню обсягів виробництва продукції, особливо овочів, насправді така динаміка матиме дуже негативні наслідки для продовольчого забезпечення: збільшення обсягів виробництва за сучасних технологій вирощування, збирання, зберігання та переробки, призводить до зростання втрат продовольства та харчових відходів, що, в свою чергу, означає марне витрачання ресурсів на їх виробництво. Так, за розрахунками Баби́ча М.М. [8, с. 309] «у 2016 році обсяг марних витрат прісної води на зрошення та сільське господарство при виробництві сільськогосподарської продукції склав 30382,0 тис. м³, що становить 2,3 % від загального обсягу витрат води на зрошення та

сільське господарство» в Україні. За сучасних технологій опріснення води, прісна вода є, наразі, невідновним ресурсом, тому марне її витрачання є неприйнятним.

ЦСР7. Забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх.

Останні роки Україна посідає лідируючі місця на європейському та, за окремими видами продукції, світовому ринках за обсягами експорту продукції, проте така можливість збільшення обсягів продажу прямо корелює зі збільшенням обсягів виробництва, що потребує додаткових ресурсів: землі, води та енергії. Використання енергетичних ресурсів значно впливає не лише на собівартість продукції, але й на зміни клімату, що мають значно більші негативні наслідки і в екологічному, і в економічному, і в соціальному контекстах. Слід мати на увазі не лише дизельне паливо, яке використовується для обробки посівів та збирання врожаю, але й ті енергетичні ресурси, які використовуються для виробництва та використання добрив для галузі рослинництва і кормів для галузі тваринництва, для вирощування овочів в теплицях, а також викидів парникових газів тваринного походження.

За даними Бабича М.М. [8, с. 305] обсяг марних викидів парникових газів в Україні при виробництві та переробці сільськогосподарської продукції (у перерахунку на втрачене продовольство та харчові відходи) «у 2016 році ... склав 401,2 тис. т, що становить 13,2 % від загального обсягу викидів. При цьому значно вищими є марні викиди саме на стадії переробки продукції – 384,4 тис. т, що майже в 23 рази перевищує марні викиди на стадії виробництва (17,0 тис. т)». Провести розрахунки за усіма стадіями виробництва не має можливості, оскільки в Україні відсутня офіційна статистика викидів на стадіях зберігання та споживання, що означає, що обсяг таких марних викидів ще більший.

ЦСР8. Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх. Сільське господарство має гарний потенціал для підвищення економічного зростання та рівня життя українців, але продуктивність сільського господарства в Україні значно нижча, ніж у європейських та інших країнах-конкурентах. Україна має найбільшу в Європі кількість орних земель – 33 мільйони гектарів, порівняно з 18 мільйонами гектарів у Франції, 12 мільйонами гектарів у Німеччині та 11 мільйонами гектарів у Польщі. Україна також має високородючі ґрунти та стратегічне розташування з доступом до ринків Європи, Близького Сходу, Північної Африки та Азії. Але, на жаль, рівень продуктивності сільського господарства в Україні є невеликим в порівнянні з іншими європейськими країнами. Додана вартість ведення сільського господарства в Україні з розрахунку на один гектар у 2018р. становила 440 доларів США, порівняно з 1100 доларами США у Польщі, 1400 – у Бразилії, 1700 – у Німеччині та 2450 – у Франції. Основна причина цього полягає в тому, що

сільськогосподарське виробництво в Україні зосереджене на продуктах із нижчою доданою вартістю (таких як зерно) [44].

Мораторій на продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення є головною перешкодою для залучення інвестицій та розблокування продуктивності сільського господарства. Мораторій підриває безпеку землеволодіння та стимули для здійснення інвестицій, що підвищують продуктивність, та управління землею в сталий спосіб, наприклад, шляхом інвестицій в системи зрошення, вирощування багаторічних рослин та забезпечення сівозміни. Обмеженість інвестицій підриває здатність фермерів вирощувати продукцію та переходити на трудомісткий товар із підвищеною доданою вартістю. Мораторій також стоїть на заваді фінансування малих і середніх виробників, так як землі не можуть бути використані в якості застави. Якщо право власності на землю не може бути передано, воно також не може бути використане в якості застави для отримання фінансування. Відсутність доступу до фінансування запобігає появі потужної кількості дрібних і середніх фермерів та переходу до виробництва продукції з більш високою доданою вартістю. Таким чином, мораторій заважає мільйонам власників земельних ділянок використовувати їх найцінніший актив як заставу [44].

Відсутність ринку землі не створює належної ринкової мотивації для найбільш ефективного використання землі та інвестицій, які б могли допомогти збільшити продуктивність. Зокрема інвестицій у іригацію, вирощування культур з більшою доданою вартістю та впровадження новітніх технологій. Згідно зі спеціальною доповіддю Світового банку, зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення та створення прозорого та ефективного ринку землі має потенціал прискорити економічне зростання в Україні на 0,5-1,5 відсотки на рік протягом наступних 5 років [45]. Основним каналом впливу на процес зростання стало б розширення кількості виробників товарів з більшою доданою вартістю та вихід з ринку виробників товарів із меншою доданою вартістю у міру зростання ціни на землю. Вплив був би помітним на вищому кінці цього діапазону з меншими обмеженнями та з ефективним і стійким доступом до фінансування для малих фермерських господарств, що мають обмежений доступ до кредитування, для того, щоб вони могли брати участь у діяльності ринку та підвищувати свою продуктивність [44].

ЦСР9. Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям. У першому півріччі 2019 року економіка України зросла на 3,6 відсотків. Це відбулося завдяки високому врожаю сільськогосподарських культур і зростанню сектора послуг, у той час як приріст промислового виробництва та інвестицій залишився на низькому рівні. У той же час, зростання промислового виробництва та інвестицій залишилося слабким, із скороченням сектора промислового виробництва на 0,2 відсотка й уповільненням зростання інвестицій в основні фонди до 12 відсотків. Рівень інвестицій в основні фонди на рівні 20 відсотків від ВВП залишається недостатнім для

пришвидшення економічного зростання. Інвестиції були обмежені низьким прямими іноземними інвестиціями – лише на рівні 0,6 відсотка від ВВП у першому півріччі 2019 р.; високими процентними ставками і структурними недоліками у фінансовому секторі (до цих пір не було досягнуто значного прогресу щодо врегулювання непрацюючих кредитів); і спотвореннями дії ринкових механізмів через відсутність ринку сільськогосподарської землі, антиконкурентне середовище, а також великої кількості державних підприємств [35]. За даними Державної служби статистики в Україні за період з 2010 по 2020 роки частка сільського, лісового та рибного господарства в загальній сумі валового внутрішнього продукту зросла на 1,9 в.п., в той час, як частка переробної промисловості зменшилась на 3,1 в.п., крім того зменшилась питома вага будівництва, транспорту та складського господарства – відповідно на 0,4 та 1,4 в.п. (табл. 1.9). Отже, підцілі 9.1 та 9.2 ЦСР9 вже не виконуються, що фактично ставить під сумнів досягнення підцілі 9.4.

Таблиця 1.9 Структура валового внутрішнього продукту за видами економічної діяльності в Україні

Показники	Структура, %							
	2010р.	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.	2020р.	2020р. +,- до 2020р.
Сільське, лісове та рибне господарство	7,4	12,1	11,7	10,2	10,1	9,0	9,3	1,9
Переробна промисловість	13,2	11,9	12,2	12,1	11,6	10,8	10,1	-3,1
Будівництво	3,3	1,9	2,0	2,2	2,3	2,7	2,9	-0,4
Транспорт, складське господарство та поштова діяльність	7,7	6,8	6,6	6,4	6,4	6,7	6,3	-1,4
Професійна та наукова діяльність	2,5	2,8	2,9	2,9	3,2	3,6	3,3	0,8

Джерело: розраховано за даними Держстату

Такі дані свідчать про переважаючий розвиток сільського господарства як сировинної бази без належного забезпечення переробки та інфраструктури для зберігання продовольства. З точки зору забезпечення продовольчої безпеки такий підхід створює спіраль нарощування обсягів виробництва, що веде до збільшення втрат продовольства та харчових відходів, що вимагає нарощування обсягів виробництва і все повторюється знову і знову у зростаючих масштабах.

ЦСР10. Скорочення нерівності всередині країн та між ними. Рівень заробітної плати селян в Україні майже вдвічі нижчий порівняно з оплатою праці міських жителів, а рівень грошових доходів – 1,5 рази (табл. 1.10).

Зменшення різниці у грошових доходах сільських та міських жителів відбувається за рахунок значно більшої суми доходів сільських мешканців від продажу сільськогосподарської продукції та доходів від власності, зокрема – доходів від здачі землі в оренду. Розрив між сукупними доходами сільських та міських жителів менший завдяки негрошовим доходам, зокрема – вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель.

Таблиця 1.10 Грошові доходи і сукупні ресурси домогосподарств в містах та сільській місцевості в Україні у середньому за місяць в розрахунку на одне домогосподарство (фрагмент)

Показник	У великих містах, грн			У сільській місцевості, грн			У великих містах, %			У сільській місцевості, %		
	2018р.	2019р.	2020р.	2018р.	2019р.	2020р.	2018р.	2019р.	2020р.	2018р.	2019р.	2020р.
Оплата праці	6830,94	8439,25	9738,76	3925,13	4964,51	5750,31	63,6	65,5	66,5	41,6	46,5	45,7
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	625,48	1005,33	968,19	482,81	515,15	637,66	5,9	7,9	6,6	5,1	4,8	5,1
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	1,14	9,43	2,14	684,22	828,49	715,49	0,0	0,1	0,0	7,2	7,7	5,7
Доходи від власності (відсотки по вкладах, доходи від здачі внайми нерухомості, доходи від здачі землі в оренду тощо)	4,80	8,81	8,99	352,55	33,17	657,57	0,0	0,1	0,1	3,7	0,3	5,2
Грошові доходи	10064,01	12406,93	14327,22	7929,53	9187,05	11168,70	93,7	96,6	97,8	83,9	86,2	88,8
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства	31,80	29,41	35,96	910,34	936,95	1107,93	0,3	0,2	0,2	9,6	8,9	8,8
Пільги безготівкові на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо	23,75	42,67	6,67	10,65	13,30	8,22	0,2	0,3	0,0	0,1	0,2	0,1
Пільги безготівкові на оплату послуг транспорту, зв'язку	35,18	50,44	35,80	6,55	4,34	3,25	0,2	0,3	0,2	0,1	0,1	0,0
Негрошові доходи	423,59	282,75	202,67	1365,59	1152,40	1270,68	3,8	2,0	1,4	14,4	11,1	10,1
Всього загальних доходів	10487,60	12689,68	14529,89	9295,12	10339,45	12439,38	97,5	98,6	99,2	98,3	97,3	98,9
Доходи від продажу майна	7,90	21,10	11,49	2,70	3,62	1,57	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
Доходи від продажу нерухомості	49,22	0,00	0,00	0,53	170,82	0,00	0,5	0,0	0,0	0,0	1,6	0,0
Використання заощаджень, позики, повернені борги	200,89	174,30	111,98	156,84	128,76	140,21	1,9	1,3	0,8	1,7	1,1	1,1
Всього сукупних ресурсів	10745,61	12885,08	14653,36	9455,19	10642,65	12581,16	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: складено за даними Держстату

Зважаючи значну питому вагу в структурі доходів сільських жителів статей доходів від продажу сільгосппродукції (6-8 %) та вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель (9-10 %), при значно меншій, порівняно з міськими жителями, питомій вазі оплати праці (46 % проти 67 %), очевидним є факт визначального впливу на рівень доходів сільських жителів земельної реформи, яка сприятиме підвищенню рівня орендної плати за землю та збільшенню доходів від продажу сільськогосподарської продукції. Слід також відмітити, що значна питома вага вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель, говорить про значну залежність рівня продовольчої безпеки сільських мешканців від забезпеченості землею, а справедливий доступ сільських жителів до землі – визначальний фактор у рішенні цього питання.

Крім того, плата за оренду сільськогосподарських земель в Україні значно нижча, ніж в інших європейських країнах, що негативно впливає на засоби для існування великої кількості землевласників на селі і перешкоджає продуктивному використанню земель. В Україні, вартість оренди гектара сільськогосподарських угідь у 2017 році становила 50 доларів, порівняно з 181 доларами в Угорщині, 243 – у Франції, 271 – у Болгарії та 957 доларів у Нідерландах. В результаті, велика кількість землевласників на селі позбавлена належного заробітку від використання одного із своїх найцінніших активів [44].

ЦСР11. Забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст і населених пунктів. Найбільшою проблемою за даним критерієм є міграція населення України, причому не стільки міжнародна, скільки внутрішня за типами населених пунктів: позитивна міграція у містах та від'ємна у селах (табл. 1.11).

Міграція вже більше 70 років перебуває на безпрецедентному рівні, оскільки соціальна згуртованість та культурні традиції сільського населення знаходяться під загрозою через обмеження доступу до землі та ресурсів, зростаючу кількість криз, конфліктів та катастроф, більшість з яких є наслідком змін клімату. Державна служба статистики не надає інформації щодо внутрішньої міграції населення на більш ранній період, ніж 2002 рік. Аналіз динаміки чисельності міського та сільського населення за період з 1991 по 2020 роки свідчить, що чисельність і міського, і сільського населення зменшилась відповідно на 16,9 та 25,6 %, при цьому питома вага населення міського в загальній чисельності населення зросла з 67,5 до 69,6 %. Звичайно на дані зміни вплинули не лише міграційні процеси, але й природний приріст населення та інші фактори, разом з тим, очевидним залишається факт поступової урбанізації. Такий процес вимагає системного та комплексного моніторингу з метою забезпечення екологічно стійкої урбанізації та можливості для комплексного і сталого планування населених пунктів та управління ними.

Важливо також урахувувати регіональні особливості міграційних процесів, адже можливості соціального та екологічного навантаження

областей дуже диференційовані: маємо значний відтік населення з депресивних регіонів до економічно стабільних, що посилює процес деградації областей, з яких є відтік людського капіталу (рис. 1.23).

Таблиця 1.11 Міграційний рух населення за типом місцевості у 2002-2018 роках в Україні (усі потоки)

Роки	Міська місцевість			Сільська місцевість		
	кількість прибулих	кількість вибулих	міграційний приріст, скорочення (-)	кількість прибулих	кількість вибулих	міграційний приріст, скорочення (-)
2002	530601	539715	-9114	229404	254081	-24677
2003	541887	534085	7802	220146	252158	-32012
2004	575095	537960	37135	214284	259034	-44750
2005	556363	500669	55694	206859	257970	-51111
2006	547922	499471	48451	217960	252166	-34206
2007	541330	497752	43578	216962	243702	-26740
2008	508610	467861	40749	202180	228008	-25828
2009	455322	425390	29932	187497	203982	-16485
2010	479417	458035	21382	204032	209281	-5249
2011	468723	447407	21316	200674	204894	-4220
2012	526695	461223	65472	199531	203159	-3628
2013	491234	451230	40004	184708	192799	-8091
2014	387349	367756	19593	155157	152158	2999
2015	360429	358135	2294	172849	160910	11939
2016	162740	170780	-8040	94068	75408	18660
2017	306759	302678	4081	135528	127612	7916
2018	430920	401589	29331	198356	209098	-10742
2019	410030	367357	42673	166002	187163	-21161
2020	307221	286482	20739	128059	139482	-11423

Джерело: за даними Держстату

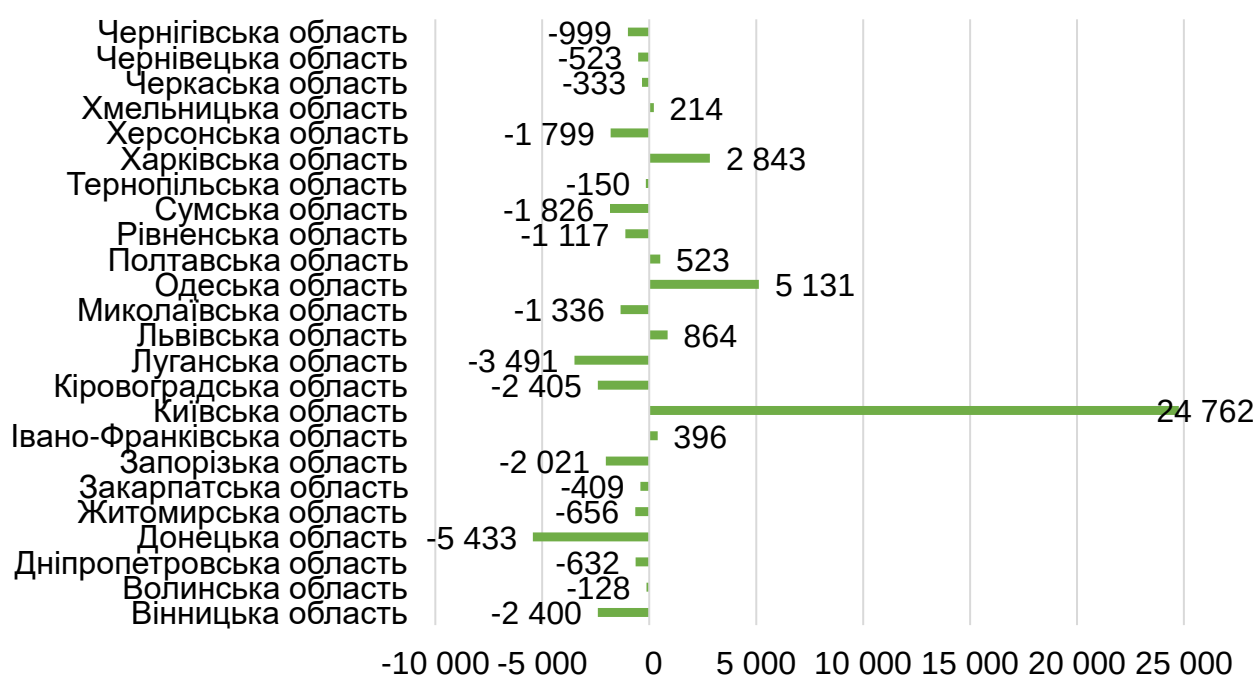

Рисунок 1.23 – Міграційний приріст населення у 2020 році

Джерело: за даними Держстату

Адже переважна більшість мігрантів з села – це молоді люди віком від 25 до 39 років, які від'їжджають разом з дітьми (вікова категорія до 14 років), що призводить до ще однієї проблеми – старіння населення на селі. Скоріше за все, що категорія молодих людей віком від 15 до 19 років, – це студенти, які вступають до міських університетів, і згодом частина їх повертається до села (молоді люди віком від 20 до 24 років), проте більшість з них в селі не залишаються через значні відмінності між рівнем якості життя та перспектив для молодих людей в селі та місті (табл. 1.12).

Таблиця 1.12 Кількість мігрантів за віком та типом місцевості у 2020 році в Україні (усі потоки)

Роки	Кількість прибулих			Кількість вибулих			Міграційний приріст, скорочення (-)		
	міська та сільська місцевість	міська місцевість	сільська місцевість	міська та сільська місцевість	міська місцевість	сільська місцевість	міська та сільська місцевість	міська місцевість	сільська місцевість
Усього	435280	307221	128059	425964	286482	139482	9316	20739	11423
<i>у тому числі у віці, років</i>									
0-4	28537	18479	10058	27467	17817	9650	1070	662	408
5-9	23715	16402	7313	23608	13597	10011	107	2805	-2698
10-14	17926	12087	5839	17843	10604	7239	83	1483	-1400
15-19	55334	45161	10173	51966	35548	16418	3368	9613	-6245
20-24	67015	47196	19819	66555	53595	12960	460	-6399	6859
25-29	46944	35047	11897	46740	29247	17493	204	5800	-5596
30-34	43801	31920	11881	42968	26940	16028	833	4980	-4147
35-39	35064	24686	10378	34481	22455	12026	583	2231	-1648
40-44	25025	17113	7912	24639	16535	8104	386	578	-192
45-49	19179	12696	6483	18733	12552	6181	446	144	302
50-54	15228	9734	5494	14775	10070	4705	453	-336	789
55-59	15595	9622	5973	15029	10208	4821	566	-586	1152
60-64	14730	8895	5835	14308	9899	4409	422	-1004	1426
65-69	9966	6431	3535	9822	6756	3066	144	-325	469
70-74	6790	4568	2222	6695	4521	2174	95	47	48
75-79	4101	2765	1336	4058	2484	1574	43	281	-238
80-84	4392	3056	1336	4383	2642	1741	9	414	-405
85 і старше	1938	1363	575	1894	1012	882	44	351	-307

Джерело: за даними Держстату

До речі, потенційні можливості або, скоріше, їх відсутність у селі мають більше значення для молодих жінок, адже чоловіків прибуває до села більше, ніж вибуває, а жінок – навпаки: вибуває більше, ніж прибуває.

ЦСР12. Забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва. За дослідженнями Баби́ча М.М. «у фізичному обсязі втрати продовольства та харчові відходи в Україні за період з 2015 р. по 2017 р. склали 5,8 млн т зернових, 14,0 – картоплі, 9,2 – овочів, 3,1 – фруктів, 2,0 – м'яса та 5,4 – молока. По відношенню до обсягів виробництва найбільшими є втрати продовольства та харчові відходи

плодів та фруктів (42 %), м'яса (35 %) та овочів (31 %), а найменшими – зернових (3 відсотки)» [35, с. 25].

Офіційна статистика значно «скромніша» (табл. 1.13): втрати продукції в Україні за період з 2014 р. по 2018 р. склали 9,0 тис. т м'яса (0,4% від виробництва), 13,6 тис. т молока (0,1%), 15,8 тис. т яєць (1,6%), 1340,4 тис. т зернових (2,1%), 3591,4 тис. т картоплі (16,2%), 1144,6 тис. т овочів (11,5%), 234,4 тис. т плодів (9,1%), 80,0 тис. т цукру (4,3%) та 28,4 тис. т олії (0,5%).

Таблиця 1.13 Втрати продукції відповідно до балансів за офіційними даними Державної служби статистики в Україні

Втрати продукції	2005р.	2010р.	2014р.	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	У середньому за 2014-2018 роки
<i>М'ясо та м'ясні продукти</i>								
тис. т	7	8	8	8	10	10	10	9
% до обсягів виробництва	0,4	0,4	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4
<i>Молоко та молочні продукти</i>								
тис. т	3	8	14	15	14	13	12	13,6
% до обсягів виробництва	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
<i>Яйця та яйцепродукти</i>								
тис. т	6	16	37	21	11	6	4	15,8
% до обсягів виробництва	0,8	1,6	3,3	2,2	1,3	0,7	0,4	1,6
<i>Зернові і зернобобові культури (включаючи продукти переробки зерна в перерахунку на зерно)</i>								
тис. т	375	794	1593	1400	1350	1106	1253	1340,4
% до обсягів виробництва	1,0	2,0	2,5	2,3	2,0	1,8	1,8	2,1
<i>Картопля</i>								
тис. т	206	272	3824	3799	3174	3361	3799	3591,4
	2	0						
% до обсягів виробництва	10,6	14,5	16,1	18,2	14,6	15,1	16,9	16,2
<i>Овочі і баштанні продовольчі культури (включаючи консервовану та сушену продукцію в перерахунку на свіжу)</i>								
тис. т	393	835	1223	1203	1195	1050	1052	1144,6
% до обсягів виробництва	5,2	9,4	11,8	12,3	12,0	10,8	10,6	11,5
<i>Плоди, ягоди і виноград (включаючи консервовану та сушену продукцію в перерахунку на свіжу)</i>								
тис. т	191	170	231	218	213	225	285	234,4
% до обсягів виробництва	9,0	7,9	9,5	8,6	8,9	9,2	9,4	9,1
<i>Цукор (включаючи основні цукромісткі продукти, в перерахунку на цукор)</i>								
тис. т	120	94	80	105	74	71	70	80,0
% до обсягів виробництва	5,6	5,2	3,9	7,2	3,7	3,5	4,0	4,3
<i>Олія (включаючи основні оліємісткі продукти, в перерахунку на олію)</i>								
тис. т	52	41	35	33	25	24	25	28,4
% до обсягів виробництва	3,6	1,3	0,7	0,7	0,5	0,4	0,4	0,5

Джерело: розраховано за даними Держстату

Примітка: індикатор достатності споживання визначається через співвідношення фактичного споживання до раціональної норми споживання

Однак є всі підстави вважати, що навіть розрахунки втрат продовольства та харчових відходів за методикою ФАО не показують усієї масштабності цієї проблеми, адже Україну віднесено до групи країн ЄС, де застосовуються технології на значно вищому рівні порівняно з Україною [37], тому коефіцієнти за методикою ФАО для України, очевидно, будуть вищими. В будь-якому разі, "забезпечення фізичної та економічної доступності продовольства, зменшення втрат продовольства та харчових відходів може суттєво знизити рівень бідності, забезпечити гендерні переваги, зменшити тиск на екосистеми та клімат. ... нульові втрати продовольства та харчових відходів по зерновим, картоплі та овочам дозволяють повністю сформувати страховий фонд продовольства по цих продуктах, а по м'ясу та м'ясних продуктах, молоку та молочних продуктах, фруктах та плодах – забезпечити до 50 % покриття існуючого дефіциту споживання цих продуктів. При цьому непотрібно витрачати додаткові ресурси, що створює надмірний тиск на екологію та призводить до більших екологічних та економічних втрат. ... скорочення втрат продовольства та харчових відходів має позитивні соціальні наслідки через можливості розширення фізичної доступності продовольства, що, за інших рівних умов, веде до більшої економічної доступності продукції, а також – сприяє гендерній рівності та зменшенню рівня бідності сільських мешканців" [46, с. 163-164].

ЦСР13. Вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та його наслідками. За даними Світового банку (Climate Change Knowledge Portal) [47] Україні загрожують стихійні лиха, які, в першу чергу, впливають на сільське господарство та сферу охорони здоров'я. Вплив змін клімату робить Україну все більш вразливою до посухи, високої температури, лісових пожеж, сильних опадів, селевих потоків та повеней. Найбільш поширені стихійні лиха пов'язані з сильними зливами, які можуть спричинити зсуви та затоплення великих площ сільськогосподарських угідь, жилих будинків та промислових будівель. Очікується, що зміни клімату збільшать ризики та важкість наслідків природних катастроф через більш високі температури, а також режим опадів та дефіцит вологи. В останні роки в країні вже спостерігається збільшення кількості стихійних лих і, в багатьох випадках, вони розглядалися як катастрофічні, такі, що спричинили загибель людей і призвели до значних економічних втрат. Такі зміни клімату, безперечно, матимуть значний вплив на сільське господарство країни. Як зазначають експерти Світового банку [47], хоча підвищення температури може мати позитивний вплив на виробництво озимої пшениці, картоплі та кукурудзи в центральних та північних регіонах України, очікуване зменшення кількості опадів у південних районах країни, як передбачається, матиме негативний вплив на виробництво озимої пшениці: урожайність озимої пшениці дуже вразлива до несприятливих погодних умов у вегетаційний період і може зменшитись на 20-50%; аналогічно, коливання урожайності ярих зернових може становити 35-75%. За прогнозами очікується більш

раннє настання теплої погоди весною та настання холодної погоди восени. Збільшення кількості посушливих днів у поєднанні зі зменшенням опадів та теплих днів влітку очевидно вимагатиме переходу від богарного землеробства до іригації.

ЦСР14. Збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку. За даними Державної служби статистики України добування водних біоресурсів в Україні за період з 2000 по 2020 роки зменшилось на 78,2 % (табл. 1.14). Проте, починаючи з 2014 року дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, що значно викривлює фактичну інформацію. Аналіз даних 2013 року у порівнянні з даними за 2000 рік свідчить про зменшення обсягу добування водних біоресурсів (на 35,5 %), але відмічено значне зростання обсягу та частки видобутих ресурсів: у внутрішніх водних об'єктах – на 19,6 та 9,3 %; у виключній (морській) економічній зоні України – на 38,4 та 18,6 % відповідно. При цьому обсяги добування водних біоресурсів та у відкритому морі зменшились на 44,8 та 94,1 % відповідно, а частка їх обсягу у загальній кількості водних біоресурсів зменшилась на 7,2 та 20,7 %. Такі показники свідчать, про розвиток рибного промислу саме у сільському господарстві: з 2019 року дані наведено по підприємствах, основний вид економічної діяльності яких згідно з КВЕД відноситься до розділу 03 «Рибне господарство» секції А «Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство». З іншого боку, недостатня кількість для споживання рибної продукції традиційно замінюється іншим білком, рослинного або тваринного походження, виробництво якого, так само, забезпечує сільське господарство. Отже, з точки зору забезпечення ЦСР14 у контексті виконання завдань ЦСР2 сільське господарство відіграє визначальну роль.

ЦСР15. Захист та відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустеленням, припинення і повернення назад (розвертання) процесу деградації земель та зупинка процесу втрати біорізноманіття. Даний блок включає значну кількість індикаторів – зупинимось на тих, які безпосередньо пов'язані з сільським господарством (табл. 1.15). Як свідчать дані, по жодному індикатору, станом на 2020 рік, не встановлено позитивної тенденції у наближенні до цільових значень 2020 року. Щоб зрозуміти, настільки небезпечними є показники, слід навести дані Світового банку [34]: серед 233 країн світу у 2016 році Україна займала друге місце після Бангладеш (59,6 %) за рівнем розораності території і лише три країни мають близькі значення: Данія (56,6 %), Молдова (55,6 %) та Індія (52,6 %). При цьому усереднені дані індикатора наступні: світ – 11,1 %; Центральна Європа та Прибалтика – 32,8 %; Європа – 23,9 %; Європа і Центральна Азія – 12,4 %; Європейський Союз – 24,9 %; Члени ОЕСР – 10,9 %; Південна Азія – 43,3 %.

Таблиця 1.14 Добування водних біоресурсів в Україні

Рік	Добування водних біоресурсів														У т. ч. риби		
	усього		у т. ч. за видами водойм												тон	індекс	%
			у внутрішніх водних об'єктах			у виключній (морській) економічній зоні України			у виключних (морських) економічних зонах інших держав			у відкритому морі					
тон	індекс	тон	індекс	%	тон	індекс	%	тон	індекс	%	тон	індекс	%				
2000	350087	1,000	38210	1,000	10,9	56990	1,000	16,3	175033	1,000	50,0	79854	1,000	22,8	346699	1,000	99,0
2001	333363	0,952	38257	1,001	11,5	134585	2,362	40,4	151613	0,866	45,5	8908	0,112	2,7	310451	0,895	93,1
2002	293205	0,838	38011	0,995	13,0	93030	1,632	31,7	153324	0,876	52,3	8840	0,111	3,0	253847	0,732	86,6
2003	248176	0,709	37703	0,987	15,2	55027	0,966	22,2	140991	0,806	56,8	14455	0,181	5,8	222385	0,641	89,6
2004	225905	0,645	35365	0,926	15,7	52467	0,921	23,2	126834	0,725	56,1	11239	0,141	5,0	195067	0,563	86,3
2005	265585	0,759	37396	0,979	14,1	61176	1,073	23,0	149622	0,855	56,3	17391	0,218	6,5	234185	0,675	88,2
2006	228840	0,654	36701	0,961	16,0	46799	0,821	20,5	122374	0,699	53,5	22966	0,288	10,0	202231	0,583	88,4
2007	213669	0,610	43207	1,131	20,2	46909	0,823	22,0	123553	0,706	57,8	-	-	-	198335	0,572	92,8
2008	244527	0,698	41229	1,079	16,9	55037	0,966	22,5	140705	0,804	57,5	7556	0,095	3,1	220543	0,636	90,2
2009	256853	0,734	42201	1,104	16,4	67314	1,181	26,2	147338	0,842	57,4	-	-	-	238600	0,688	92,9
2010	218681	0,625	38364	1,004	17,5	69725	1,223	31,9	110592	0,632	50,6	-	-	-	215017	0,620	98,3
2011	211182	0,603	37574	0,983	17,8	74870	1,314	35,5	98738	0,564	46,8	-	-	-	205285	0,592	97,2
2012	203926	0,583	41569	1,088	20,4	63454	1,113	31,1	98903	0,565	48,5	-	-	-	195490	0,564	95,9
2013	225802	0,645	45695	1,196	20,2	78848	1,384	34,9	96578	0,552	42,8	4681	0,059	2,1	216354	0,624	95,8
2014 ¹	91252	0,261	39612	1,037	43,4	22181	0,389	24,3	20263	0,116	22,2	9196	0,115	10,1	80958	0,234	88,7
2015 ¹	88552	0,253	38507	1,008	43,5	34205	0,600	38,6	...	...	...	...	...	...	73963	0,213	83,5
2016 ¹	88443	0,253	40754	1,067	46,1	40335	0,708	45,6	...	...	...	...	...	...	78490	0,226	88,7
2017 ¹	92645	0,265	42176	1,104	45,5	42520	0,746	45,9	...	...	...	...	...	...	81875	0,236	88,4
2018 ¹	86223	0,246	46820	1,225	54,3	...	...	...	...	...	...	...	...	...	64738	0,187	75,1
2019 ¹	92682	0,265	22929	0,600	24,7	...	...	...	...	...	...	...	...	...	58096	0,168	62,7
2020 ¹	76508	0,218	23291	0,609	30,4	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

Джерело: розраховано автором за даними Держстату; Примітка: ¹Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Таблиця 1.15 Індикатори ЦСР15 – захист та відновлення екосистем суші «Відновити деградовані землі та ґрунти з використанням інноваційних технологій»

Втрати продукції	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.	2020р.
Площа територій та об'єктів природно-заповідного фонду, тис. га	3803,1	3985,6	3985,0	3991,6	4082,2	4105,5
Частка площі територій та об'єктів природно-заповідного фонду в загальній території країни, %	6,30	6,60	6,60	6,61	6,76	6,80
Частка площі територій національної екологічної мережі у загальній території країни, %	38,16	38,16	38,16	38,16	38,16	38,17
Лісистість території країни, %	15,9	15,9	15,9	15,9	15,9	15,9
Запаси деревини в лісах, млн. куб. м	2102	2102	2102	2102	2102	2102
Площа орних земель (ріллі), тис. га	32531,1	32541,3	32543,5	32544,2	32756,0	-
Частка площі орних земель (ріллі) у загальній території країни, %	53,9	53,9	53,9	53,9	54,3	-
Площа сільськогосподарських угідь екстенсивного використання (сіножатей, пасовищ), тис. га	7848,3	7840,5	7833,8	7820,8	7534,2	-
Частка площі сільськогосподарських угідь екстенсивного використання (сіножатей, пасовищ), у загальній території країни, %	13,0	13,0	13,0	13,0	12,5	-
Площа територій природно-заповідного фонду в гірських регіонах, тис. га	656,72	657,15	658,80	659,24	683,80	717,22
Частка територій природно-заповідного фонду в гірських регіонах у загальній території країни, %	1,09	1,09	1,09	1,09	1,13	1,26

Джерело: за даними Держстату

При цьому, найбільшою є чисельність країн з рівнем розораності до 10 % – 119 держав. Тож вирішення питань продовольчої безпеки екстенсивним шляхом через збільшення площ ріллі неможливе, при цьому суттєве зменшення рівня розораності території є винятково важливим завданням національного значення.

ЦСР16. Сприяння побудові миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях. Одним із найбільш релевантних

індикаторів ЦСР16, на нашу думку, є кількість мігрантів (для розвинених країн) та біженців (для нерозвинених держав або для демократичних держав у нестабільні часи). Динаміка біженців у країні чітко відображає ситуацію на сході, пов'язану з тимчасовою окупацією території України внаслідок збройної агресії Російської Федерації (рис. 1.24): пік припадає на 2014-2016 роки. Об'єктивно – усі війни ведуться задля отримання людських або матеріальних ресурсів: земля, надра, вода і т. д. Біженці війни з'являються тоді, коли є пряма загроза життю людей, в тому числі через нестачу ресурсів для їх фізичного існування. З цієї точки зору, подолання голоду дійсно може значною мірою сприяти миру та стабільності.

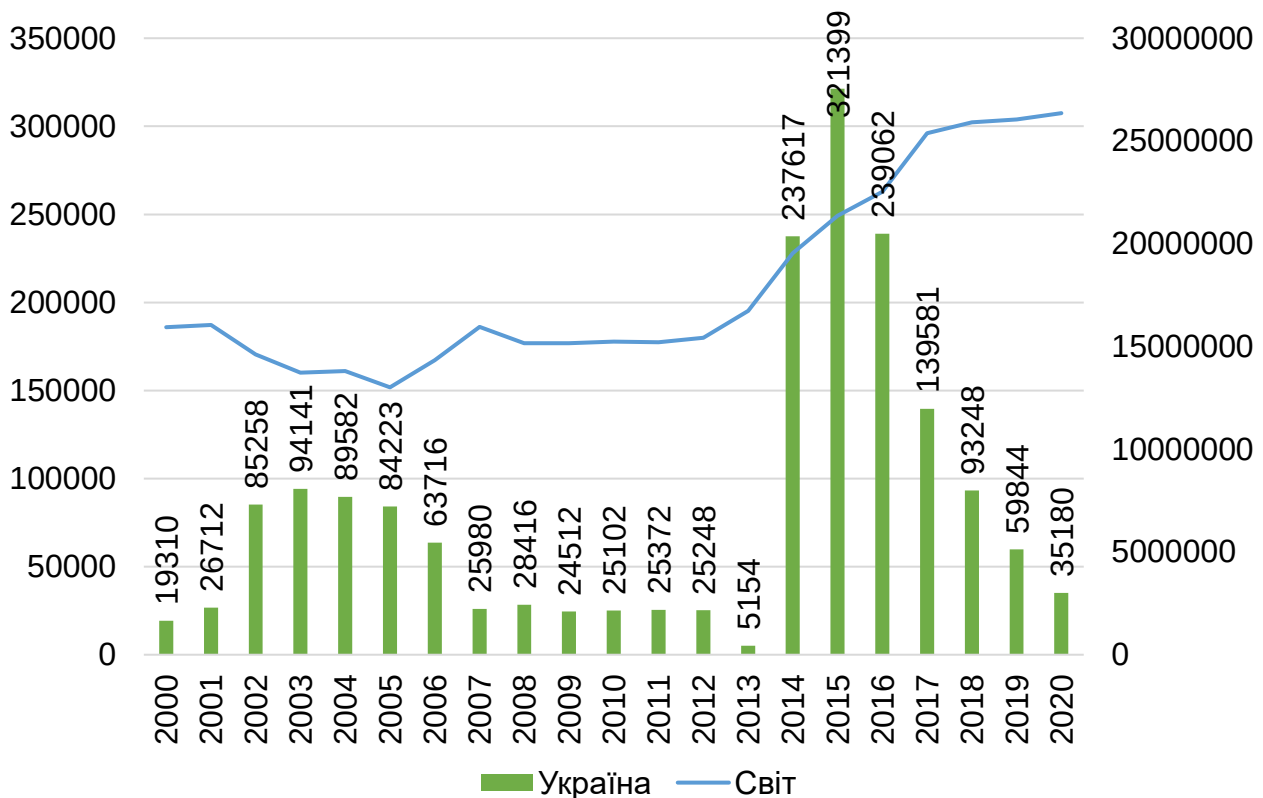

Рисунок 1.24 – Кількість біженців в Україні (чоловік) та світі (млн. чоловік)

Джерело: побудовано за даними Світового банку [34]

В Україні питання продовольчої безпеки з точки зору кількості продукції не стоїть гостро, але ми розуміємо яким ресурсом це досягається: величезний рівень розораності земель, який веде до опустелення, що призведе у майбутньому до проблем продовольчого забезпечення. Крім того, слід звернути увагу на той факт, що, навіть за таких умов, вартість харчування в Україні дуже дорога – 45 % сукупних витрат домогосподарств у міських поселеннях та 50 % у сільській місцевості (дані ДССУ за 9 місяців 2019 року).

ЦСР17. Зміцнення засобів здійснення й активізація роботи в рамках Глобального партнерства в інтересах сталого розвитку. До ЦСР17 на національному рівні віднесено три завдання та 4 індикатори (табл. 1.16).

Таблиця 1.16 Індикатори ЦСР17 – партнерство заради сталого розвитку

Втрати продукції	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.	2020р.
<i>Мобілізувати додаткові фінансові ресурси на основі заохочення інвестицій іноземних та вітчизняних інвесторів</i>						
Співвідношення обсягу приватних грошових переказів із-за кордону із ВВП, %	7,6	8,1	8,2	8,5	7,8	7,7
Чистий притік прямих іноземних інвестицій, млн дол. США	3012	3268	2593	2360	242 2	-950
<i>Послідовно знижувати боргове навантаження на економіку</i>						
Відношення валового зовнішнього боргу до експорту товарів та послуг у річному вимірі, %	245,8	244,6	214,3	194,0	192,0	207,2
<i>Розвивати партнерські відносини влади і бізнесу для досягнення цілей сталого розвитку</i>						
Кількість проектів публічно-приватного партнерства, одиниць	177	186	191	189	187	192

Джерело: за даними Державної служби статистики України [34]

Примітка: * дані будуть надані додатково.

Цільові значення по трьох показниках у 2020 році не досягнуті. Слід також зазначити, що в шести областях України (Вінницька, Волинська, Рівненська, Сумська, Тернопільська та Черкаська) не укладено жодного проекту публічно-приватного партнерства, а в 7 (Дніпропетровська, Житомирська, Івано-Франківська, Одеська, Харківська, Чернівецька та Чернігівська області) – лише по 1 проекту на рік. Проте, на нашу думку, дана ціль має дещо глибший зміст, аніж задекларований визначеними індикаторами: просувати ідеї сталого розвитку та всіляко їм сприяти на різних рівнях; ділитися інформацією, знаннями, технологіями; об'єднуватись для досягнення синергетичного ефекту; надавати допомогу та підтримку там, де це потрібно, завжди, коли це можливо.

РОЗДІЛ 2

ІНДИКАТИВНА МОДЕЛЬ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ТА СТАН ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС

2.1. Оцінка стану сільськогосподарського землекористування в Україні відповідно до моделі сталого розвитку

Індикація екологічного стану. Відзначимо, що сучасний екологічний стан земельних ресурсів переважної частини України характеризується як напружений, а подекуди – кризовий, з тенденцією до погіршення, що суттєво ускладнює соціально-економічний розвиток держави та негативно впливає на ландшафтне і біологічне різноманіття, здоров'я та умови проживання населення. Так, за даними проведених обстежень вміст гумусу в ґрунтах України в 1991 році порівняно з 1881 роком знизився на 31,3%. При цьому лише за 30 років (за період з 1961 по 1991 рік) вміст гумусу в орних ґрунтах знизився на 0,4 пункти або 11,4%.

Крім іншого, значно на такий стан речей вплинуло постійне зменшення внесення органічних добрив. Якщо в 1985 році на 1 га вносили 8,7 т органічних добрив, а удобрена площа складала 21,1%, то в 2019 році частка удобрених площ органічними добривами під посіви сільськогосподарських культур складала 5,4 % і лише 0,6 т та 1 га (рис. 2.1).

Рисунок 2.1 – Внесення органічних добрив в ґрунт в Україні
Джерело: складено за даними Держстату

Інша тенденція спостерігається щодо внесення мінеральних добрив. Порівно з 1985 роком у 2019 році мінеральних добрив в розрахунку на 1 га внесено на 1% більше, а частка удобреної площі під урожай складала 93% проти 90% в 1985 році (рис. 2.2). При цьому з 2000 року спостерігається чітка тенденція до зростання показника.

Рисунок 2.2 – Внесення мінеральних добрив в ґрунт в Україні
Джерело: складено за даними Держстату

При значному зростанню площ солонцюватих та засолених ґрунтів значно зменшилися обсяги робіт по проведенню вапнування та гіпсування ґрунтів. Якщо в 1990 році вапнування та гіпсування ґрунтів проводили відповідно на 1407,9 та 285,4 тис. гектарів, то в 2020 розміри площ зменшились до 118,8 (в 12 разів) та 11,1 (в 26 разів) тис. гектарів (рис. 2.3).

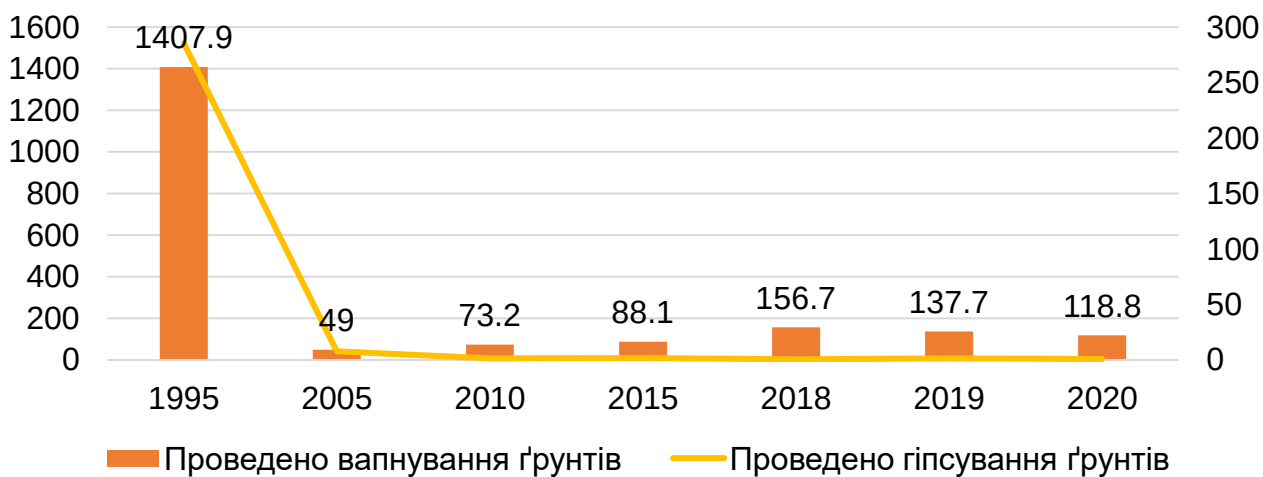

Рисунок 2.3 – Динаміка проведення вапнування та гіпсування ґрунтів в Україні, тис. га
Джерело: складено за даними Держстату

Порівняно з 1990 роком у 2020 році розораність сільгоспугідь дещо знизилась з 83,2% до 81,4%, однак вже в 2007 році – показник зріс до 69,0%, а ступінь освоєння земельних ресурсів практично не змінився – 68,6% у 1990 році та 68,4% у 2020 році (рис. 2.4).

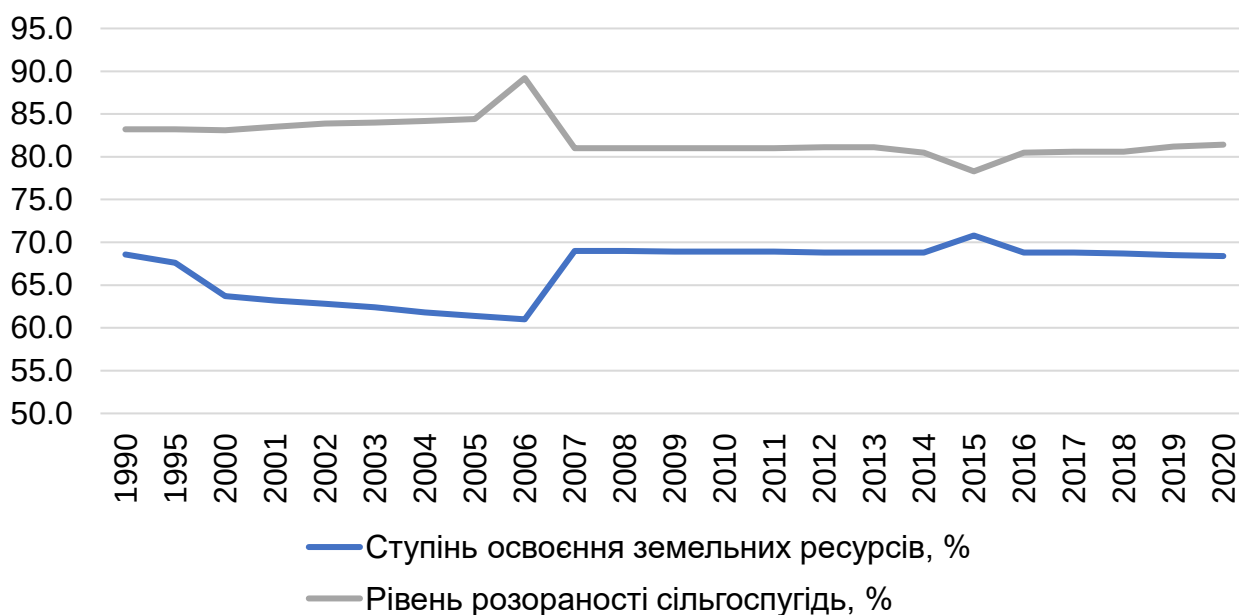

Рисунок 2.4 – Динаміка ступеню освоєння земельних ресурсів та рівня розораності сільгоспугідь в Україні

Джерело: складено за даними Держстату

Основними джерелами забруднення сільськогосподарських земель є сільське господарство, важка і хімічна промисловість, транспорт.

За період з 1990 по 2020 рік надходження забруднюючих речовин в атмосферу зменшилось. Якщо в 1990 році в атмосферу надійшло 15549,4 тис. тонн, то в 2020 році – 4108,3 тис. тонн, або менше майже у 4 рази. Надходження забруднюючих речовин в поверхневі водойми зменшилось у 6 разів – з 3199 до 518 млн м³ (рис. 2.5).

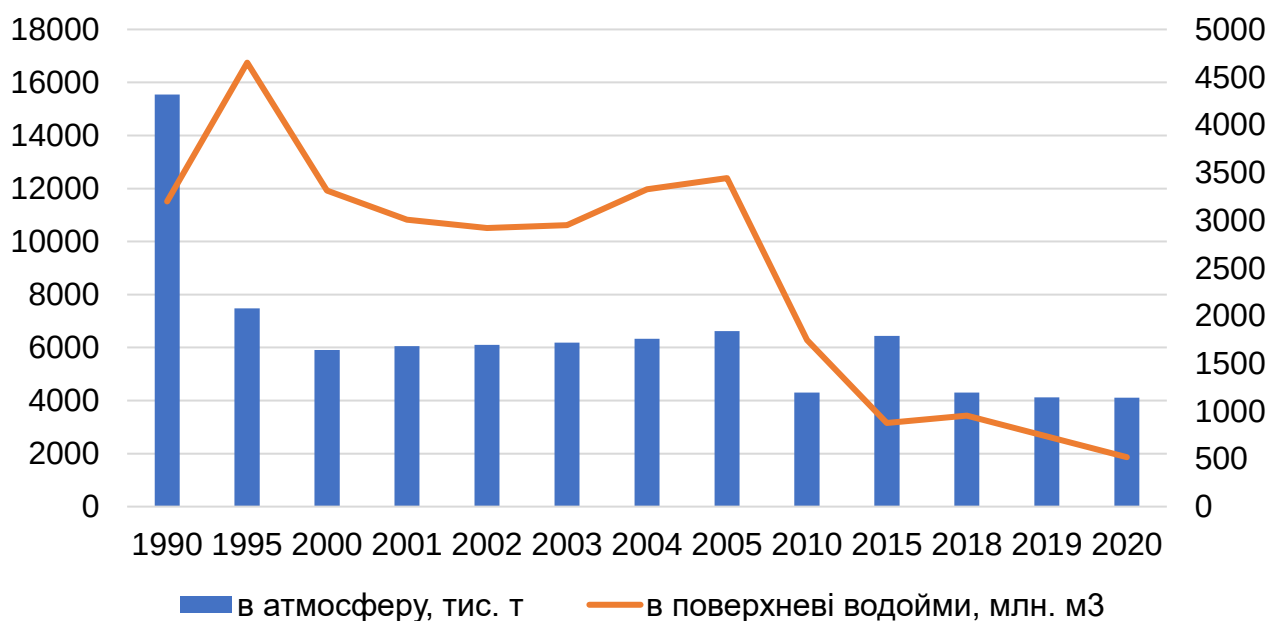

Рисунок 2.5 – Динаміка надходження забруднюючих речовин у довкілля в Україні

Джерело: складено за даними Держстату

Позитивною динамікою відзначається зменшення водовідведення без очистки. Якщо в 1990 році воно становило 470 млн м³, то в 2020 році зменшилось до 100 млн м³, тобто майже в 5 разів.

Щодо утворення небезпечних відходів (I-III класів небезпеки) слід відмітити позитивну тенденцію зменшення їх обсягу у розрахунку на один квадратний кілометр з 90,9 т у 1995 році до 21,1 т у 2020 році, тобто у 4 рази.

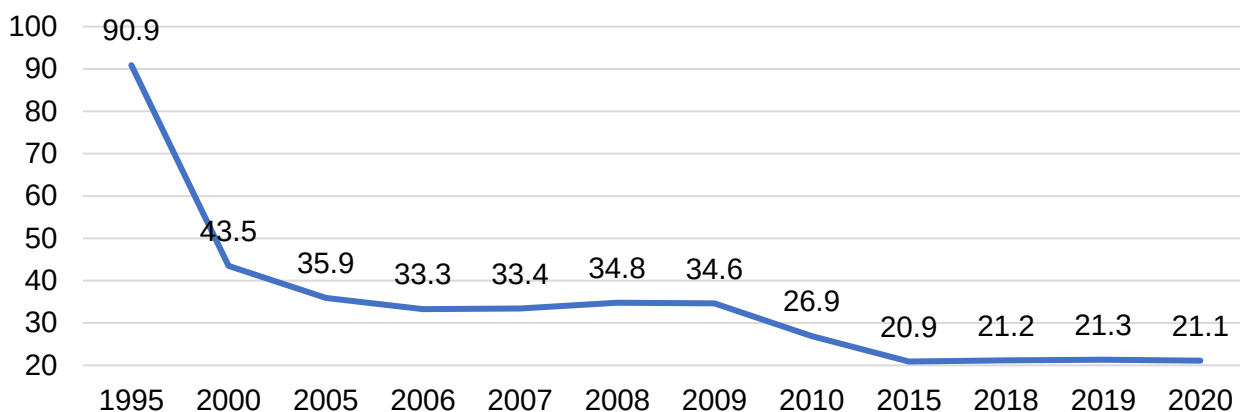

Рисунок 2.6 – Динаміка утворення небезпечних відходів (I-III класів небезпеки) обсягу у розрахунку на один квадратний кілометр в Україні, т

Джерело: складено за даними Держстату

Разом з тим, обсяг відходів IV класу небезпеки з року з рік зростає (табл. 2.1): за останні 20 років загальний обсяг відходів, накопичених протягом експлуатації, у місцях видалення відходів зріс на 17,8 % саме за рахунок збільшення відходів IV класу небезпеки.

Таблиця 2.1 Загальний обсяг відходів, накопичених протягом експлуатації, у місцях видалення відходів за класами небезпеки (на кінець року, тис. т)

Показник	2010р.	2015р.	2018р.	2019р.	2020р.	2020р. у % до 2010 р.
Усього	13267455,0	12505915,8	12972428,5	15398649,4	15635259,6	117,8
у тому числі:						
I класу небезпеки	25,8	14,8	14,7	14,7	14,7	57,0
II класу небезпеки	2270,7	278,3	278,0	279,1	217,0	9,6
III класу небезпеки	13939,8	11761,9	11924,5	12011,3	11963,1	85,8
IV класу небезпеки	13251218,7	12493860,8	12960211,3	15386344,3	15623064,8	117,9

Джерело: складено за даними Держстату

В Україні намітилася позитивна тенденція розширення заповідників і національних парків. Якщо в 1985 році їх площа становила 368,7 тис. га, то в 2007 році вона зросла до 1107,0 тис. га, тобто майже втричі. Таким чином, в середньому площі заповідних територій щороку зростають на 35,2 тис. га.

Погіршуються показники лісистості території, хоча співвідношення площі рубок лісів до площі їх відновлення у 2020 році (8,5) значно зменшилось порівняно з 1995 роком (13,1), загалом площі рубок лісів значно перевищують площі їх відтворення (рис. 2.7). До цього слід також додати зменшення площ лісів внаслідок пожеж. В Україні лісистість суші становить 17,7 %, що значно менше від показників європейських країн. Для України підвищення значення даного індикатору особливо важливо, оскільки територія лісу в країні незначна.

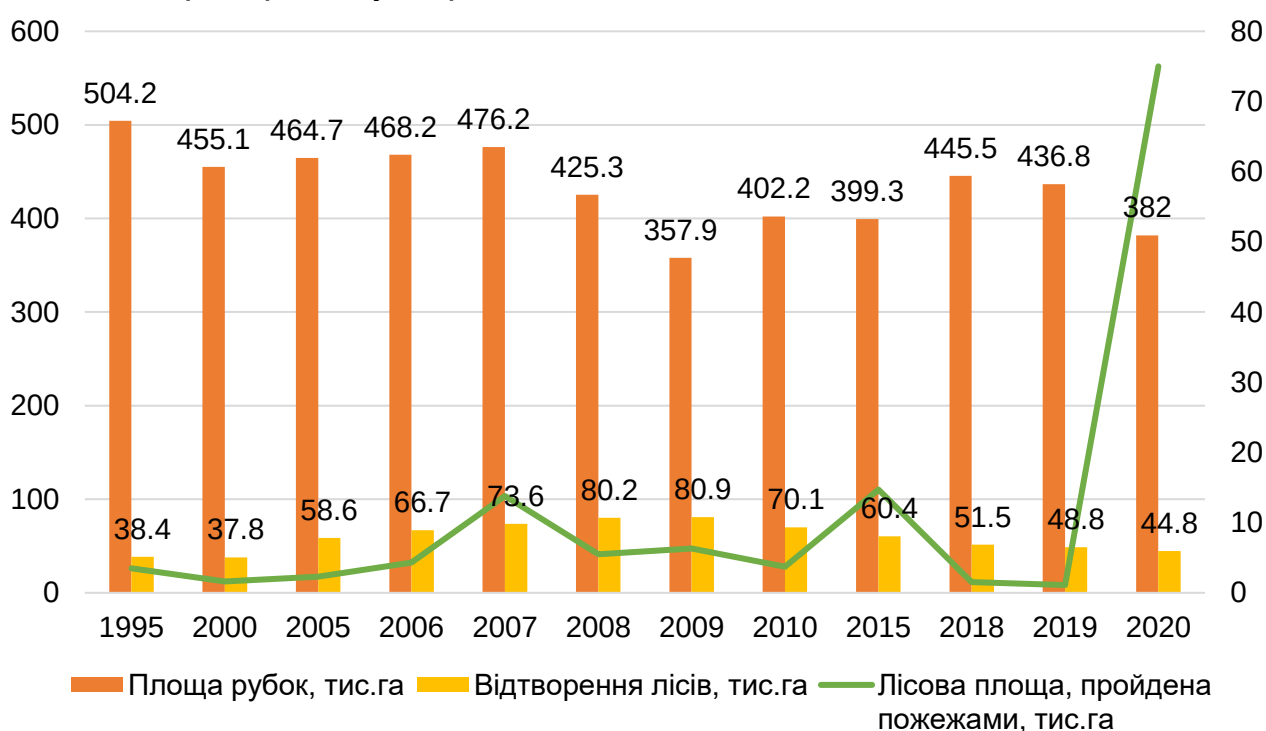

Рисунок 2.7 – Динаміка площі рубок та відтворення лісових ресурсів в Україні, т

Джерело: складено за даними Держстату

Україна зазнає значних забруднень довкілля. Ситуація із забрудненням території ускладнилася особливо після аварії на Чорнобильській АЕС. Радіонуклідами забруднено понад 4,6 млн. га земель у 74 районах 11 областей, у тому числі забруднено 3,1 млн. га ріллі, а з використання вилучено 119 тис. га сільськогосподарських угідь, зокрема, 65,0 тис. га ріллі.

Не дивлячись на суттєві екологічні проблеми, на заходи по охороні та раціональне використання земельних ресурсів в Україні щороку капітальні вкладення становлять не більше 8 грн. на 1 га сільгоспугідь та біля 12 грн. поточних витрат (рис. 2.8).

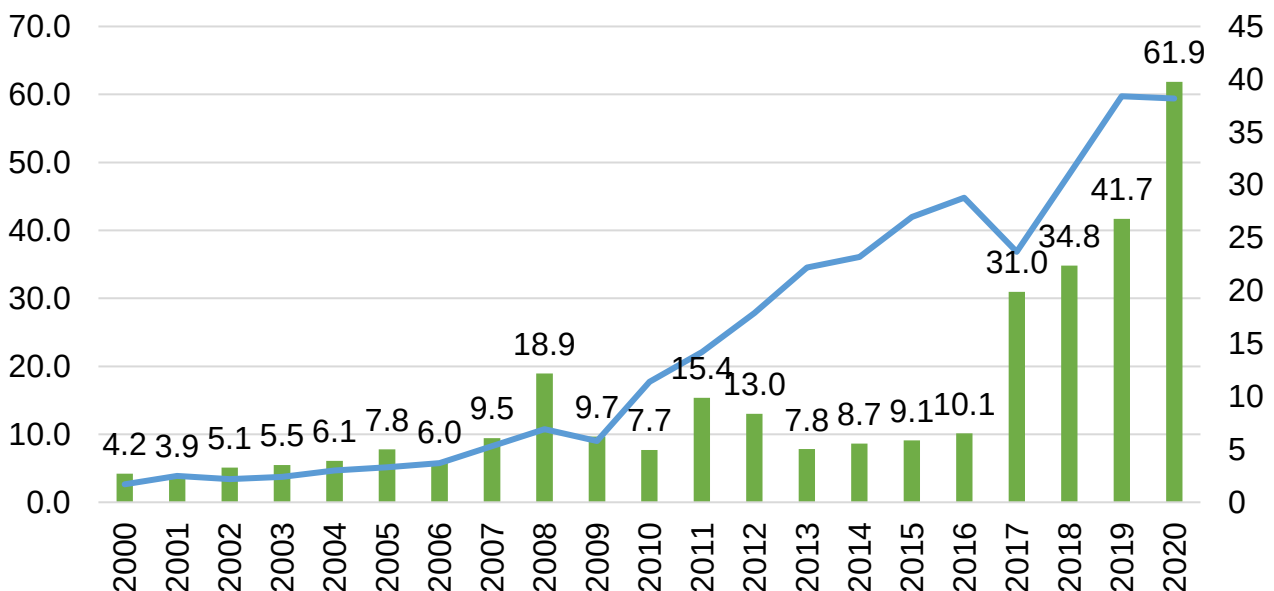

Рисунок 2.8 – Питомі капітальні інвестиції та поточні витрати на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод в Україні, грн. на 1 га сільгоспугідь

Джерело: розраховано за даними Держстату

Підводячи підсумок проведеному аналізу стану екологічності землекористування, слід зробити такі висновки:

1) вкрай незадовільно вирішується питання збереження та підвищення родючості ґрунтів через різке зниження внесення добрив, що негативно позначається на якості ґрунтів та їх продуктивності;

2) практично не поліпшується санітарно-хімічний стан ґрунтів, що свідчить про їх високу забрудненість різними хімічними речовинами, нейтралізація яких природою здійснюється дуже повільно;

3) не здійснюються необхідні заходи по захисту ґрунтів від ерозії, про що свідчить зростання їх площ, особливо сильноеродованих ґрунтів;

4) зростають площі засолених земель, що свідчить про недостатнє їх гіпсування;

5) позитивним є зниження рівня розораності сільськогосподарських угідь, однак рівень розораності залишається дуже високим;

6) позитивним є зниження надходження забруднюючих речовин в атмосферу. Однак пояснюється це передусім зменшенням обсягів промислового виробництва, і значно меншою мірою – впровадженням екологобезпечних технологій виробництва;

7) за останні роки зроблено позитивні кроки по розширенню площ заповідників, національних парків, що позитивно вплине на стан довкілля, збереження флори і фауни;

8) позитивною є також динаміка обсягів капітловкладень та поточних витрат на захист і реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод в Україні, проте їх обсяги абсолютно недостатні для вирішення проблеми;

9) індикація екологічного стану розвитку землекористування в

Україні свідчить, що рівень сільськогосподарського землекористування на даному етапі не відповідає вимогам сталого розвитку.

Індикація економічного стану. Дослідження частки сільського господарства у загальному обсязі валової доданої вартості показали, що значення даного показника практично увесь період зменшувалось – з 16,7 % у 2000 році до 10,8 % у 2020 році, тобто питома вага сільського господарства у загальному обсязі валової доданої вартості зменшилась на 5,9 пунктів (рис. 2.9). Слід відмітити, що у 1985 році даний показник становив 24,5%.

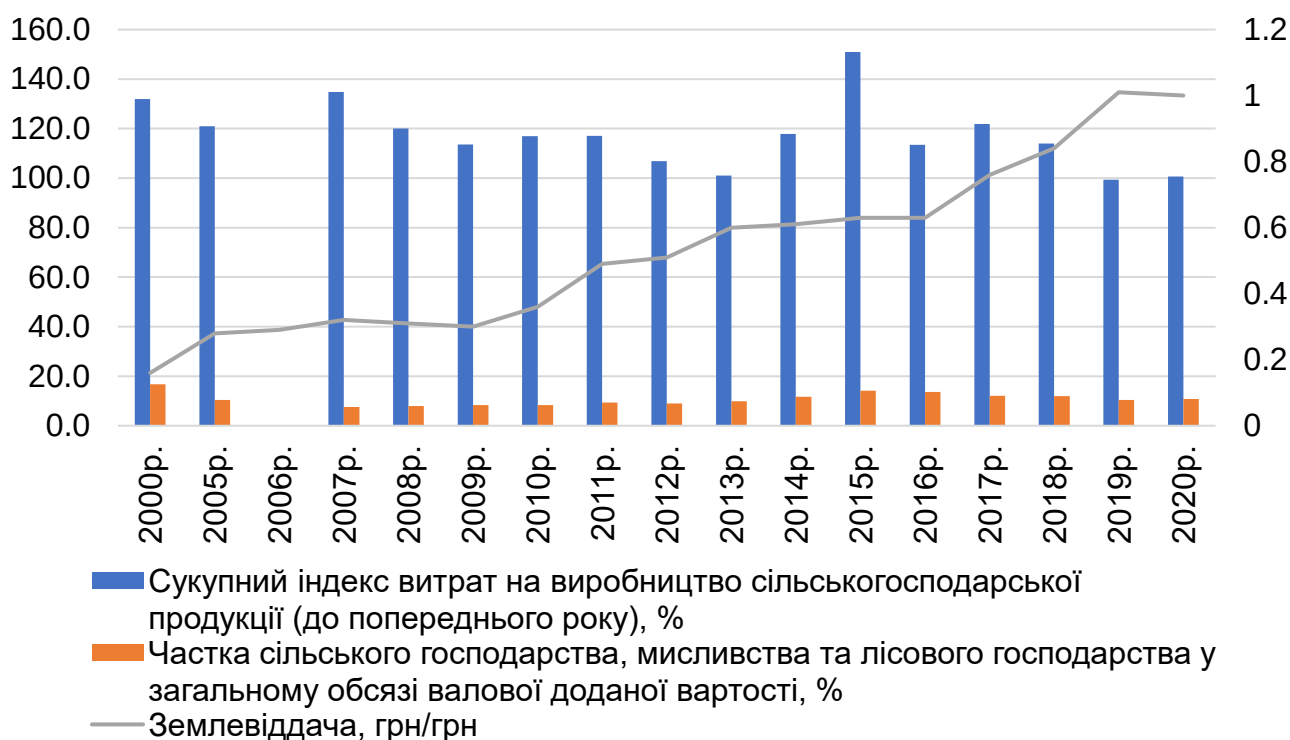

Рисунок 2.9 – Сільське господарство, мисливство та лісове господарство в економіці країни

Джерело: розраховано за даними Держстату

Сукупний індекс витрат на виробництво сільськогосподарської продукції, визначений у % до значень попереднього року, найбільшим, за досліджуваний період, був у 2015 році (150,9 %), а після цього – постійно зменшувався і в 2020 році склав 100,6 %. Зважаючи на зменшення частки сільського господарства у загальному обсязі валової доданої вартості зниження рівня витрат на виробництво продукції сільського господарства є цілком закономірним.

Позитивним є збільшення землевіддачі – з 0,16 до 1,00 грн/грн однак, в умовах, коли вартість землі визначається як грошова оцінка 1996 року, проіндексована на коефіцієнт інфляції, не можна сподіватися на високу об'єктивність такого індикатора.

Позитивною динамікою відзначається також інвестування сільськогосподарського виробництва. Так з 2001 року обсяг інвестицій в основний капітал сільського господарства у розрахунку на 1 га зріс з 40,68

грн до 1226,79 грн в 2020 році (в 30 разів), однак обсяг вкладеного капіталу залишається недостатнім для здійснення технологічного прориву галузі. При цьому частка інвестицій в основний капітал сільського господарства за досліджуваний період зросла з 5,0 до 10,0 % – лише вдвічі (рис. 2.10).

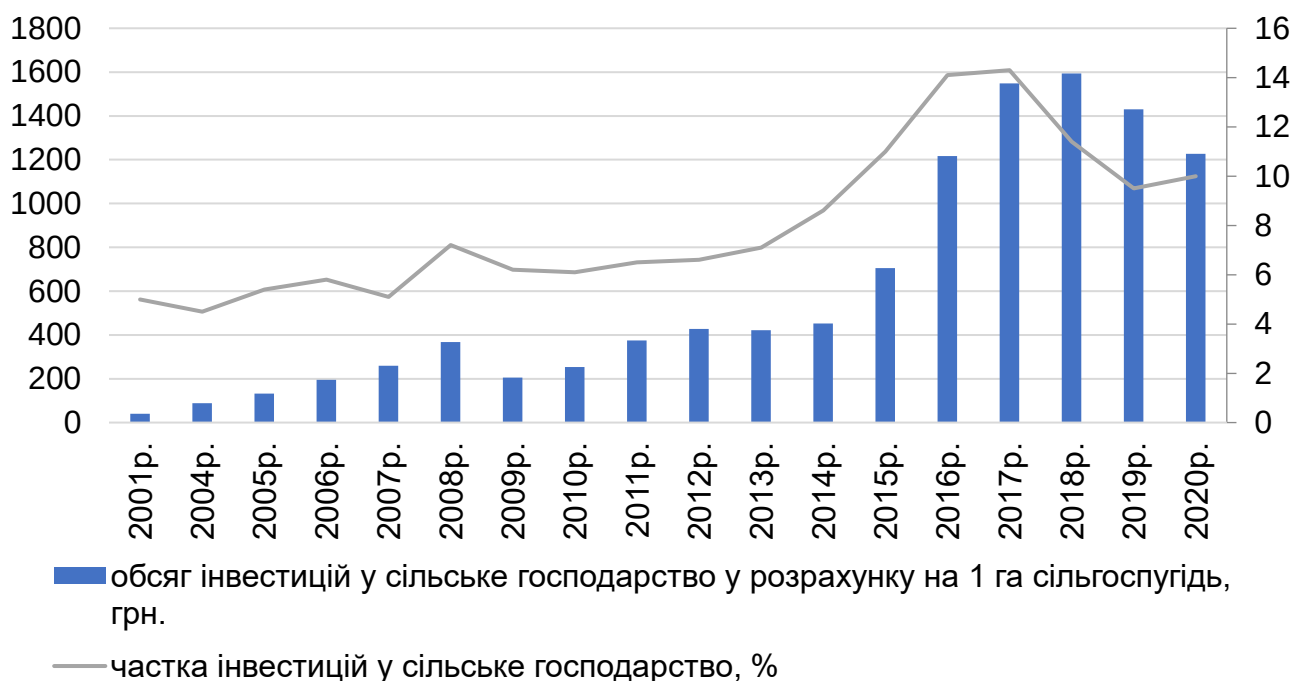

Рисунок 2.10 – Динаміка інвестицій в основний капітал сільського господарства України

Джерело: розраховано за даними Держстату

Відсутність достатнього фінансування галузі негативно позначилось на результативних показниках. Так індекс продукції сільського господарства України по відношенню до попереднього року переважно знижується. У певні роки є незначне позитивне зростання, однак стабільної позитивної динаміки не спостерігається (рис. 2.11).

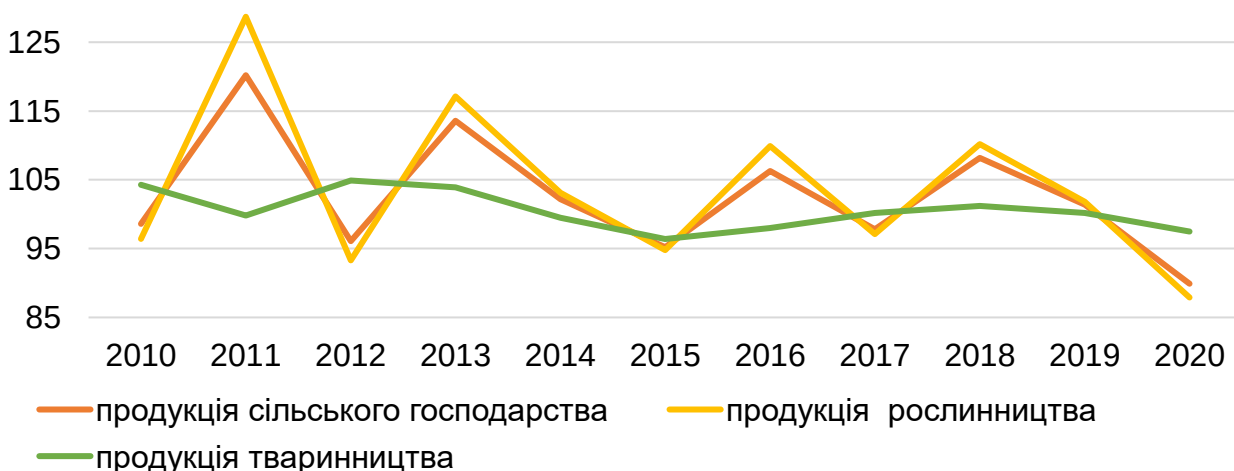

Рисунок 2.11 – Індекси продукції сільського господарства України, у відсотках до попереднього року

Джерело: розраховано за даними Держстату

Щодо виходу валової продукції сільського господарства (в постійних цінах) в розрахунку на 100 гектарів сільськогосподарських угідь, слід відмітити, що протягом досліджуваного періоду показник досяг рівня 1990 року у 2016 році, а в 2020 році порівняно з 1990 роком зріс до 1481,74 тис. грн, або на 116,8 % (рис. 2.12).

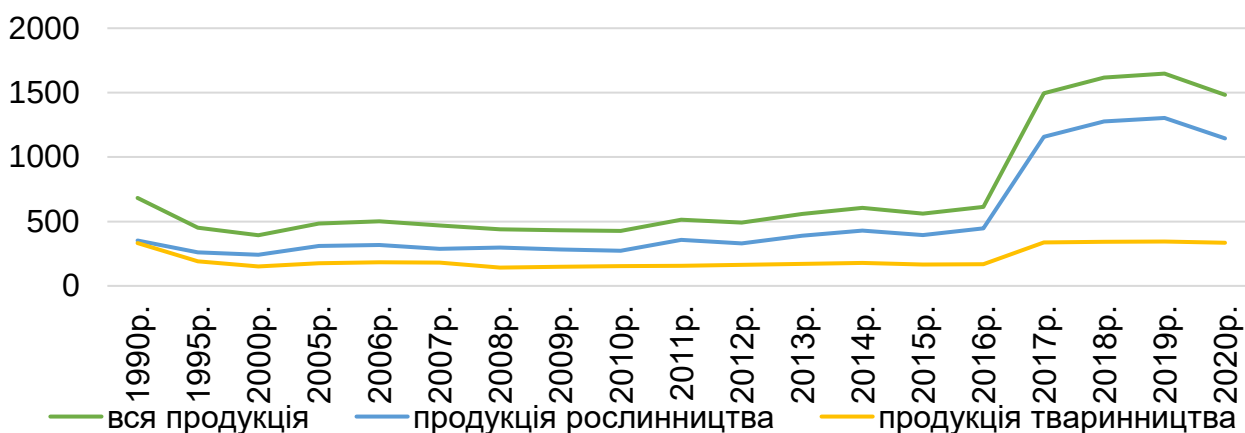

Рисунок 2.12 – Динаміка валової продукції сільського господарства України в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн

Джерело: розраховано за даними Держстату

Показник виходу продукції рослинництва на 100 гектарів сільськогосподарських угідь у 2020 році порівняно з 1990 роком зріс з 351,7 до 1145,89 тис. грн, тобто – на 225,8 %. Натомість вихід продукції тваринництва в розрахунку на 100 гектарів сільськогосподарських угідь у 2015 році проти 1990 року зріс лише на 1,2 %: з 331,8 до 335,85 тис. грн.

Зважаючи на те, що площа сільськогосподарських угідь є показником відносно постійним, зрозуміло, що рівень виробництва продукції рослинництва в цілому визначає рівень продуктивності. Проте, в тваринництві основним засобом є поголів'я худоби, яке можна нарощувати або зменшувати за необхідності. Відтак, навіть при зростанні показників продуктивності, загальний обсяг виробництва продукції може зменшуватись, якщо зменшення поголів'я буде випереджати зростання продуктивності за темпами.

З точки зору забезпечення сталості землекористування важливим є допустиме навантаження поголів'я худоби і птиці в розрахунку на 100 га земельних угідь. В Україні даний індикатор за період з 1990 по 2020 роки змінився не однаково: менше зменшилось поголів'я птиці – на 6,1 %; майже однаково зменшилось в розрахунку на 100 га відповідних угідь зменшилось поголів'я корів та свиней – на 80 та 69,2 % відповідно; суттєво зменшилось поголів'я ВРХ, овець та кіз – відповідно на 88,3 та 86,4 % (рис. 2.13).

Ефективність використання земельних угідь щодо виробництва продукції тваринництва визначають індикатори виходу тваринницької продукції в розрахунку на 100 га відповідних земель. Порівняно з 1990

роком у 2020 році в розрахунку на 100 сільгоспугідь було отримано на 62,1 % менше молока та на 82,6 % яловичини; в розрахунку на 100 га ріллі – на 54,9 % менше свинини; в розрахунку на 100 га посівів зернових – на 6,0 % менше м'яса птиці, і лише показник виходу в розрахунку на 100 га посівів зернових м'яса птиці зріс – на 87,9 % (рис. 2.14).

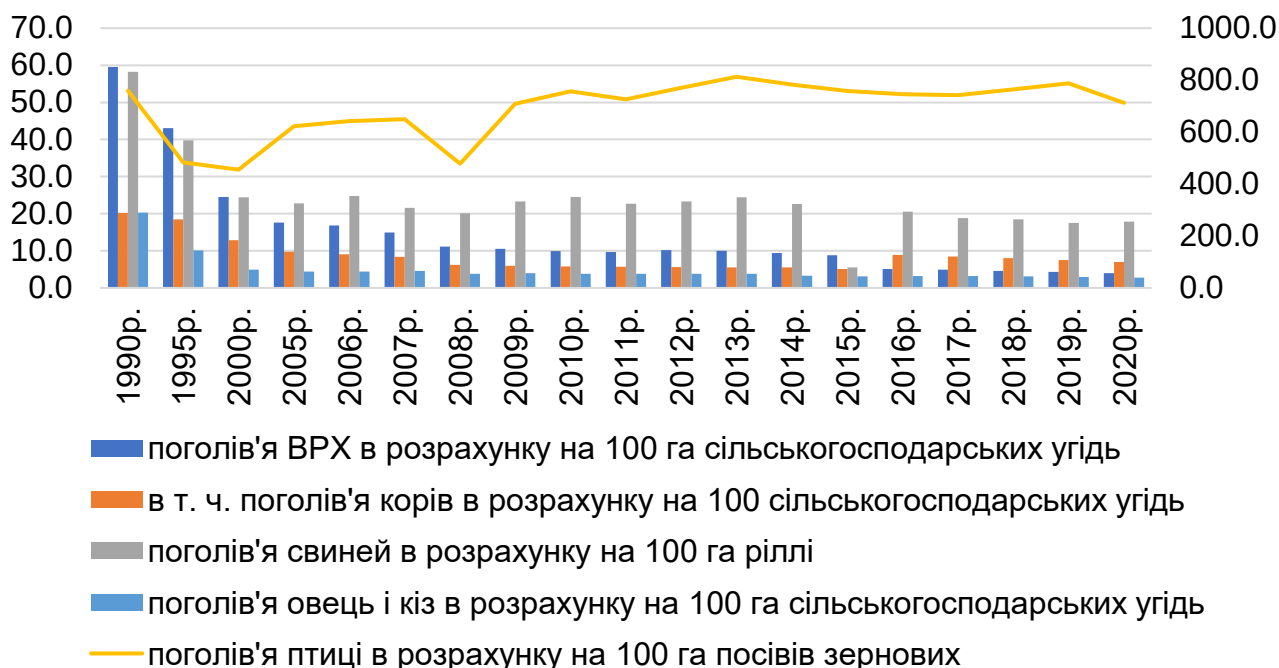

Рисунок 2.13 – Навантаження поголів'я худоби і птиці в розрахунку на 100 га земельних угідь, гол.

Рисунок 2.14 – Динаміка виробництва продукції тваринництва в розрахунку на 100 га земельних угідь, тис. грн

Джерело: розраховано за даними Держстату

Отримані дані по виробництву продукції тваринництву корелюють із даними відносно недостатнього рівня споживання даної продукції, але не пояснюють недостатній рівень споживання продукції рослинного походження.

Так, урожайність основних видів сільськогосподарських культур за період з 1990 по 2020 рік зростає: по зерновим – на 21,1 %; по цукровим бурякам – на 51,0 %; по соняшнику – на 27,8 %; по картоплі – на 34,6 %; по овочам – на 30,4 %; по плодам та ягодам – на 147,3 % (табл. 2.2). Причому позитивна динаміка спостерігається, починаючи з 2005 року.

Таблиця 2.2 Урожайність основних видів сільськогосподарських культур

Показник	1990р.	1995р.	2000р.	2005р.	2010р.	2015р.	2017р.	2018р.	2019р.	2020р.
Урожайність, ц з 1га										
Зернові та зернобобові	35,1	24,3	19,4	26,0	26,9	41,1	42,5	47,4	49,1	42,5
Цукрові буряки	275,7	204,7	176,7	248,2	279,5	435,8	474,9	508,5	461,1	416,2
Соняшник	15,8	14,2	12,2	12,8	15,0	21,6	20,2	23,0	25,6	20,2
Картопля	116,8	96,2	121,6	128,4	132,5	161,4	167,8	170,5	154,8	157,2
Овочі	149,0	120,2	112,3	157,1	173,6	206,1	207,9	214,3	214,0	207,4
Плоди та ягоди	42,7	29,8	38,4	63,7	78,2	104,5	103,1	128,4	108,1	105,6
Індекс урожайності (у % до 1990 року)										
Зернові та зернобобові	100,0	69,2	55,3	74,1	76,6	117,1	121,1	135,0	139,9	121,1
Цукрові буряки	100,0	74,2	64,1	90,0	101,4	158,1	172,3	184,4	167,2	151,0
Соняшник	100,0	89,9	77,2	81,0	94,9	136,7	127,8	145,6	162,0	127,8
Картопля	100,0	82,4	104,1	109,9	113,4	138,2	143,7	146,0	132,5	134,6
Овочі	100,0	80,7	75,4	105,4	116,5	138,3	130,8	134,8	134,6	130,4
Плоди та ягоди	100,0	69,8	89,9	149,2	183,1	244,7	241,5	300,7	253,2	247,3
Індекс валового збору (у % до 1990 року)										
Зернові та зернобобові	100,0	66,5	48,0	74,5	77,0	117,9	121,4	137,3	147,3	127,3
Цукрові буряки	100,0	67,0	29,8	34,9	31,1	23,3	33,6	31,6	23,1	20,7
Соняшник	100,0	111,2	134,5	183,1	263,4	434,9	475,9	551,0	593,4	510,0
Картопля	100,0	88,0	118,6	116,3	111,8	124,5	132,7	134,5	121,1	124,5
Овочі	100,0	88,2	87,3	109,4	121,8	138,2	139,3	141,6	145,3	144,8
Плоди та ягоди	100,0	65,4	50,1	58,2	60,2	74,2	70,6	88,6	73,0	69,7

Джерело: розраховано за даними Держстату

Разом з тим, слід відзначити, що не по всіх групах сільськогосподарських культур темпи динаміки валових зборів співпадають з темпами зміни їх урожайності. Так, по зернових, картоплі та овочам темпи приросту у 2020 році порівняно з 1990 роком співпадають. Значно відрізняються темпи росту урожайності та валового збору по

соняшнику – урожайність зросла на 27,8 %, а валовий збір – на 410,0 %; по цукровим бурякам, плодам та ягодам – урожайність зросла (відповідно на 51,0 та 147,3 %), а валовий збір зменшився (відповідно на 79,3 та 30,3 %). Тобто, по зернових, картоплі та овочам технології не призвели до суттєвих змін у виробництві продукції та продуктивності культур; по цукровим бурякам, плодам та ягодам – запровадження нових технологій вирощування призвело до зростання продуктивності, але загальний обсяг продукції зменшився, у тому числі через розширення посівних площ під соняшник, що дозволило збільшити обсяг виробництва продукції.

Індекс продуктивності праці у підприємствах, які здійснювали сільськогосподарську діяльність, починаючи з 2013 року мав тенденцію до зниження (рис. 2.15). Офіційна статистика по наведених даних, особливо по тваринництву, викликає сумнів, оскільки більшість показників ефективності і натуральних, і вартісних в сільськогосподарських підприємствах погіршились.

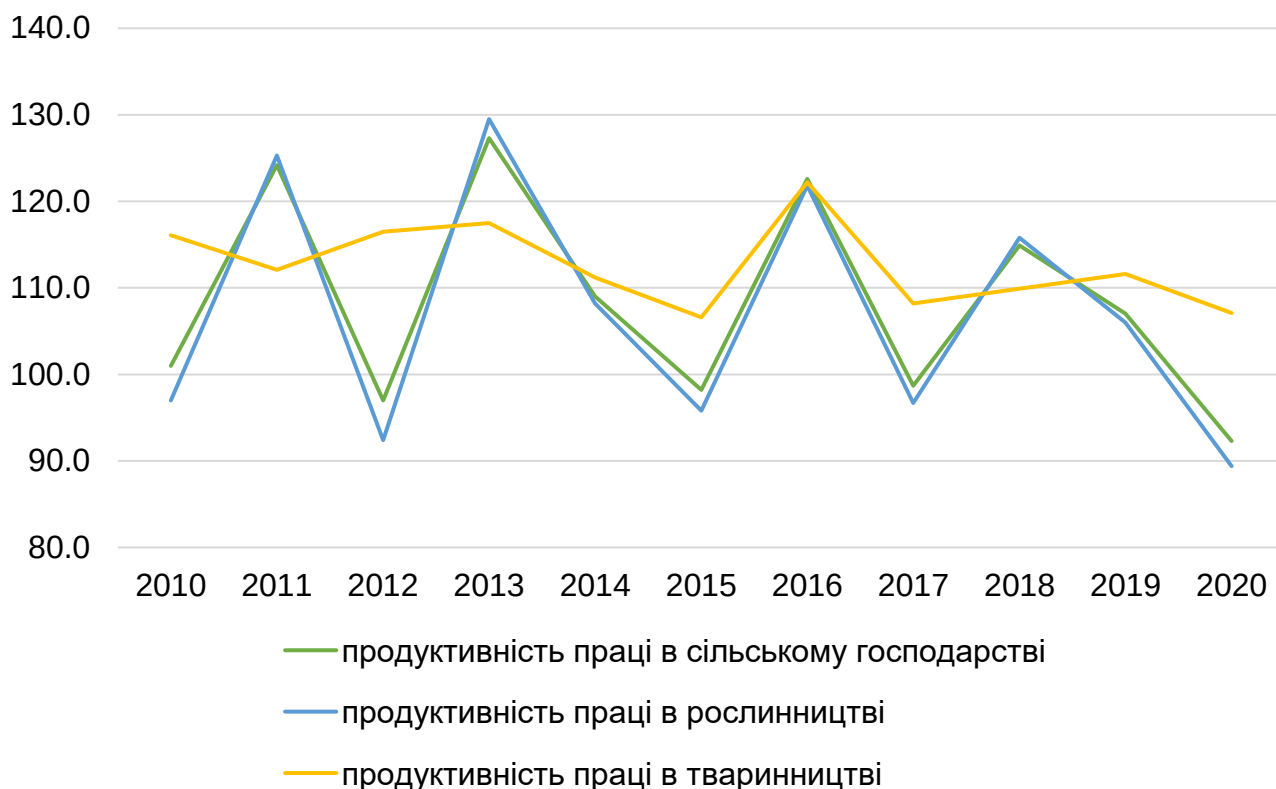

Рисунок 2.15 – Індекси продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах у % до попереднього року
Джерело: розраховано за даними Держстату

Важливими індикаторами впливу є показники забезпеченості основними засобами сільського господарства. Вартість основних засобів сільськогосподарських підприємств у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у 2019 році порівняно з 2000 роком зросла на 351,6 %, позитивний темп росту встановився з 2011 року (рис. 2.16).

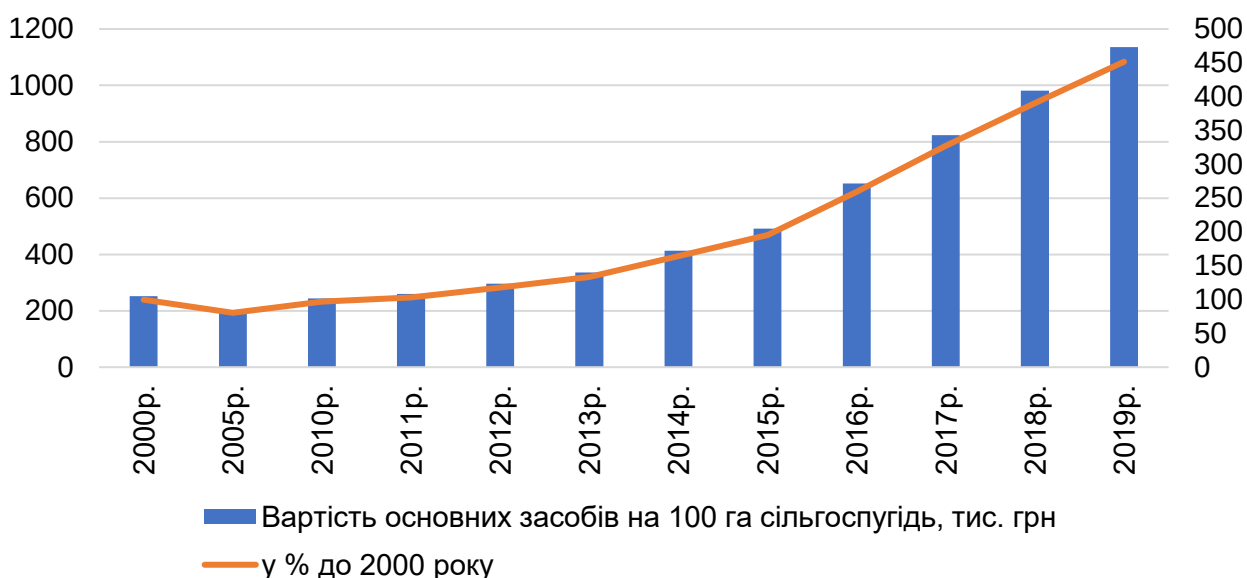

Рисунок 2.16 – Забезпеченість основними засобами сільського господарства

Джерело: розраховано за даними Держстату

Узагальнюючим економічним показником результативності землекористування є рівень рентабельності. Рівень рентабельності сільськогосподарських підприємств, а також виробництва продукції рослинництва і тваринництва за період з 1990 по 2015 роки значно коливався (рис. 2.17). У 2015 році рівень рентабельності сільськогосподарських підприємств становив 43,1 %, що на 0,5 в. п. більше, ніж у 1990 році. З 1996 по 2000 роки було отримано збиток. Постійної тенденції не відмічено – показник як зростав, так і зменшувався, але рівня 1990 року за двадцять шість років було досягнуто і перевищено лише у 1992-1994 та 2015 роках.

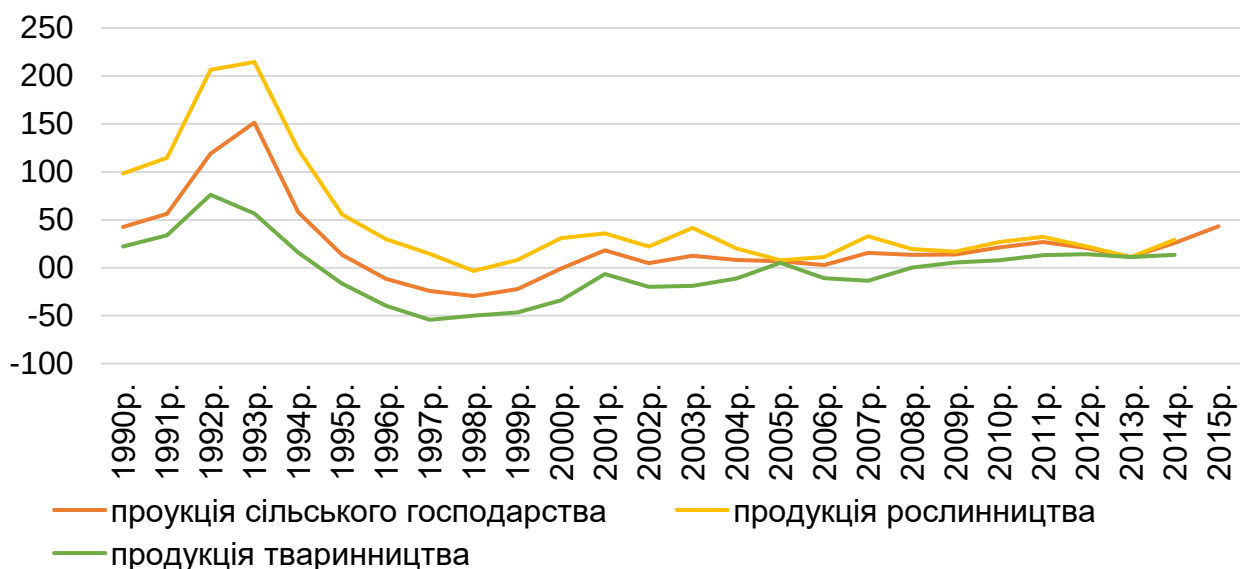

Рисунок 2.17 – Динаміка рівня рентабельності сільськогосподарських підприємств

Джерело: розраховано за даними Держстату

Практично аналогічна картина спостерігалася з динамікою рентабельності виробництва продукції рослинництва і тваринництва, хоча фактична рентабельність виробництва тваринницької продукції була значно нижчою, ніж продукції рослинництва. Так, у 1990 році рентабельність виробництва продукції рослинництва становила 98,3%, а тваринництва 22,2%, або в 4,4 разів була меншою. Найнижчий рівень рентабельності виробництва продукції рослинництва протягом 2000-2015 років зафіксовано в 1998 році (-3,3 %), в той час, як в галузі тваринництва збитковими були з усі 1995 по 2004 роки, а також 2006 та 2007 роки. Слід зазначити, що лише в 2013 році, за весь період, починаючи з 1990 року, рівень рентабельності у тваринництві перевищив даний показник по рослинництву – на 0,2 в. п.

За окремими видами сільськогосподарської продукції галузі рослинництва у 2020 році рівень рентабельності у порівнянні з 1990 роком зменшився по зерну на 255,1 %; по насінню соняшника – на 197,1 %; по цукровим бурякам – на 43,0 %; по картоплі – на 16,2 %; по овочам відкритого ґрунту – на 19,3 % (рис. 2.18).

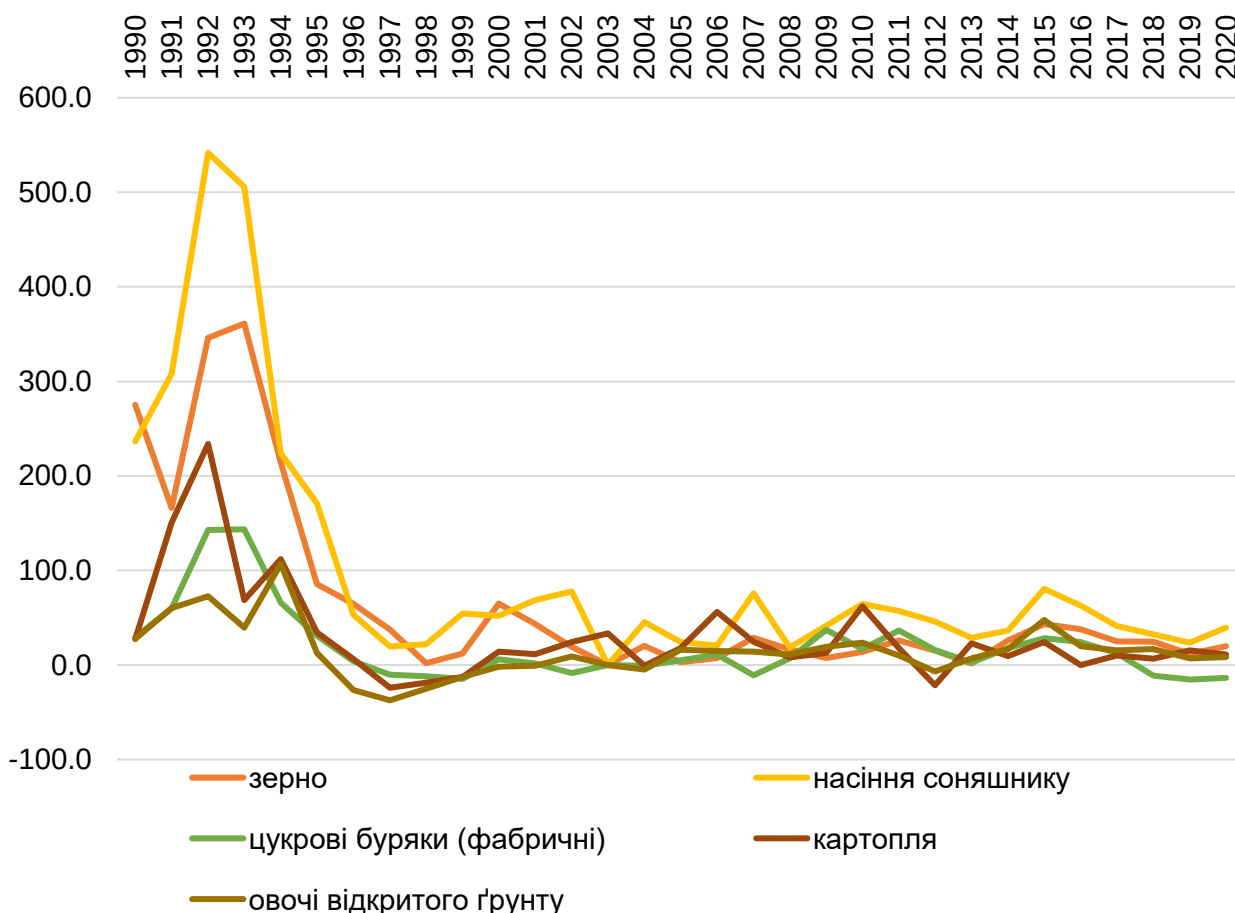

Рисунок 2.18 – Динаміка рівня рентабельності окремих видів продукції рослинництва в Україні

Джерело: розраховано за даними Держстату

За окремими видами сільськогосподарської продукції галузі тваринництва у 2020 році рівень рентабельності у порівнянні з 1990 роком

зменшився по м'ясу великої рогатої худоби – на 44,8 %; по м'ясу свиней – на 18,1 %; по м'ясу овець та кіз – на 41,7 %; по м'ясу птиці – на 17,2 %; по молоку – на 11,8 %; по яйцям – на 46,5 % (рис. 2.19).

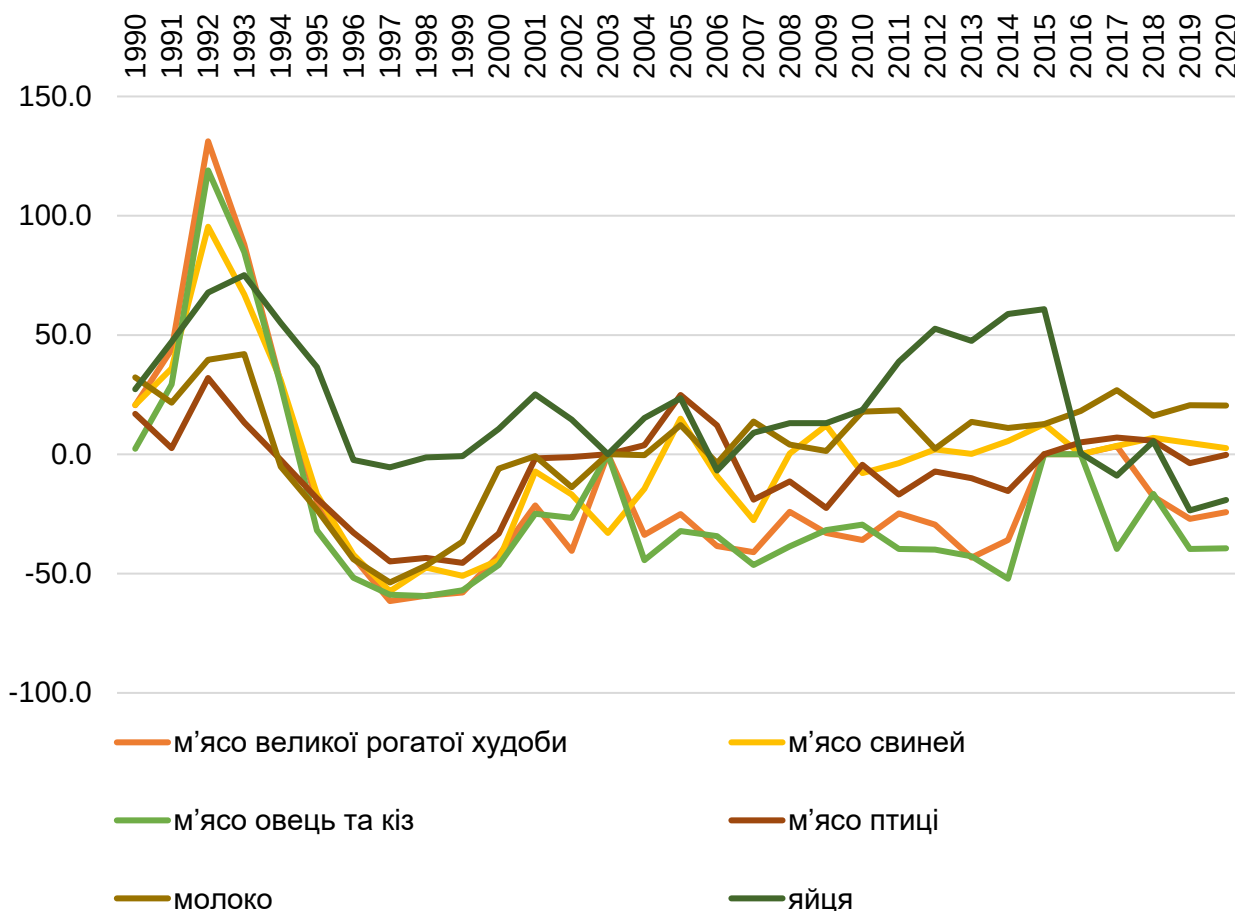

Рисунок 2.19 – Динаміка рівня рентабельності окремих видів продукції тваринництва в Україні

Джерело: розраховано за даними Держстату

Підводячи підсумок проведеної індикації економічного стану розвитку землекористування в Україні, можна зробити такі висновки:

- 1) за роки перебудови агропромислового сектора економіки частка сільського господарства у загальному обсязі валової доданої вартості постійно зменшується;
- 2) не зважаючи на позитивну динаміку інвестування сільськогосподарського виробництва обсяг вкладеного капіталу залишається недостатнім для здійснення технологічного прориву галузі;
- 3) індекси продукції сільського господарства України по відношенню до попереднього року переважно знижуються. У певні роки є незначне позитивне зростання, однак стабільної позитивної динаміки не спостерігається;
- 4) навантаження поголів'я худоби і птиці в розрахунку на 100 га земельних угідь зменшується, що з точки зору забезпечення сталості землекористування є позитивним явищем за умови збереження обсягів виробництва продукції, проте виробництво сільськогосподарської

продукції зменшується, особливо галузі тваринництва;

5) підвищення рівня забезпеченості основними засобами сільського господарства в розрахунку на 100 га посівної площі при зменшенні виходу продукції тваринництва у натуральному виразі з відповідної площі земель свідчить про достатній рівень фондоозброєності праці в рослинництві в недостатньому його рівні в тваринництві. В умовах застосування передових технологій такі показники можна було б вважати досягненням, проте в сучасних умовах це свідчить про нерозвиненість технічної бази тваринницьких галузей сільськогосподарських підприємств;

6) як наслідок низького рівня ефективності землекористування знижується рентабельність сільськогосподарських підприємств за усіма видами сільськогосподарської продукції;

7) індикація економічного стану розвитку землекористування в Україні свідчить, що воно не відповідає вимогам сталого розвитку.

Індикація соціального стану. Екологічні й економічні негаразди в землекористуванні негативно вплинули на народжуваність населення в сільській місцевості: в 2020 році порівняно з 1985 роком показник зменшився на 57,7 % (рис. 2.20).

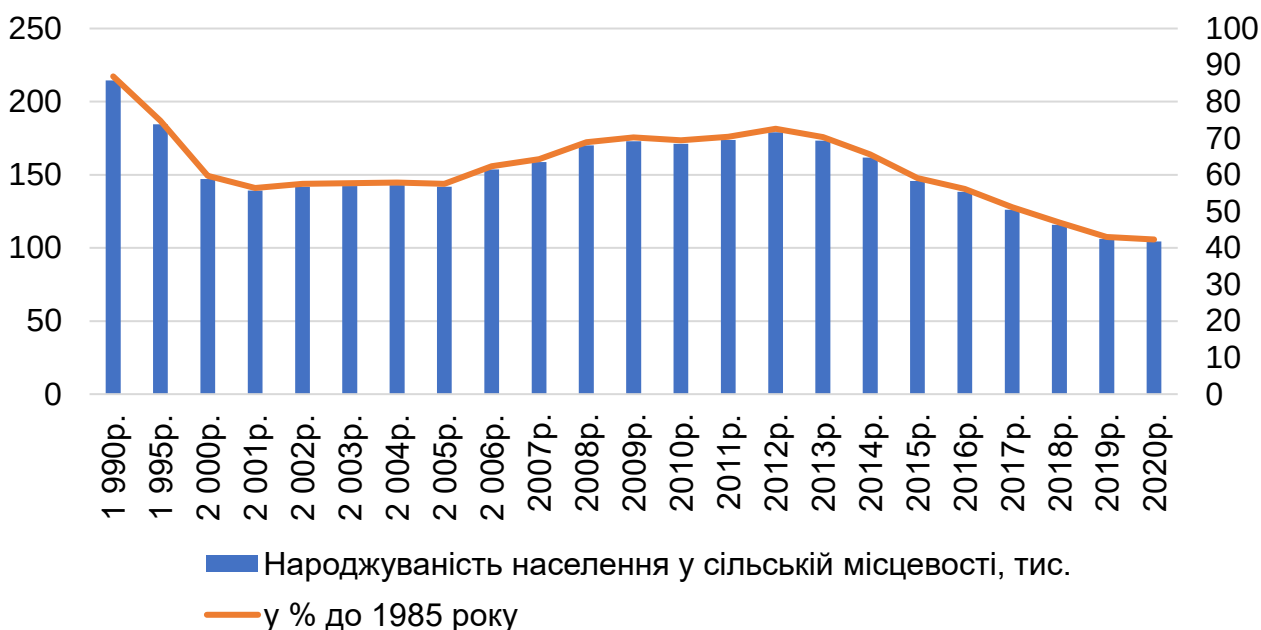

Рисунок 2.20 – Народжуваність населення у сільській місцевості України

Джерело: розраховано за даними Держстату

Слід зазначити, що народжуваність постійно зменшувалась до 2001 року, а далі спостерігається зростання показнику, хоча чіткої тенденції поки не простежується. Важливим є той факт, що для більшості країн світу по загальному коефіцієнту народжуваності населення простежується така сама тенденція. Однак серед пострадянських країн Україна має найменше значення індикатора.

Відповідно зменшився коефіцієнт народжуваності в сільській місцевості. Він характеризується кількістю народжених на 1000 наявного

населення. У 2020 році він становив 8,5 проти 13,8 в 1985 році, тобто знизився на 5,3 відсоткові пункти. За 35 років, що аналізуються, коефіцієнт народжуваності знижувався щороку в середньому на 0,1.

Очікувана тривалість життя при народженні в сільській місцевості у чоловіків та жінок майже не змінилась: дещо знизилась у чоловіків (з 66 років в 1985 році до 65 років у 2020 році) та дещо зросла у жінок (з 75 років у 1985 році до 76 років у 2020 році). Таким чином, тривалість життя жінок від народження в сільській місцевості перевищує даний показник по чоловіках в середньому на 9-11 років. В будь-якому разі, різниця порівняно з європейськими найвищими показниками очікуваної тривалості життя від народження становить у жінок -10 років, а у чоловіків – -14 років.

Оскільки смертність у сільській місцевості перевищує народжуваність, зменшується показник природного приросту населення. В 2014 році сільське населення зменшилося на 78,9 тис. чоловік проти 37,6 тис. чоловік у 1985 році. Зменшення сільського населення перевищило відповідний рівень 1985 року більше, ніж у 2 рази (рис. 2.21).

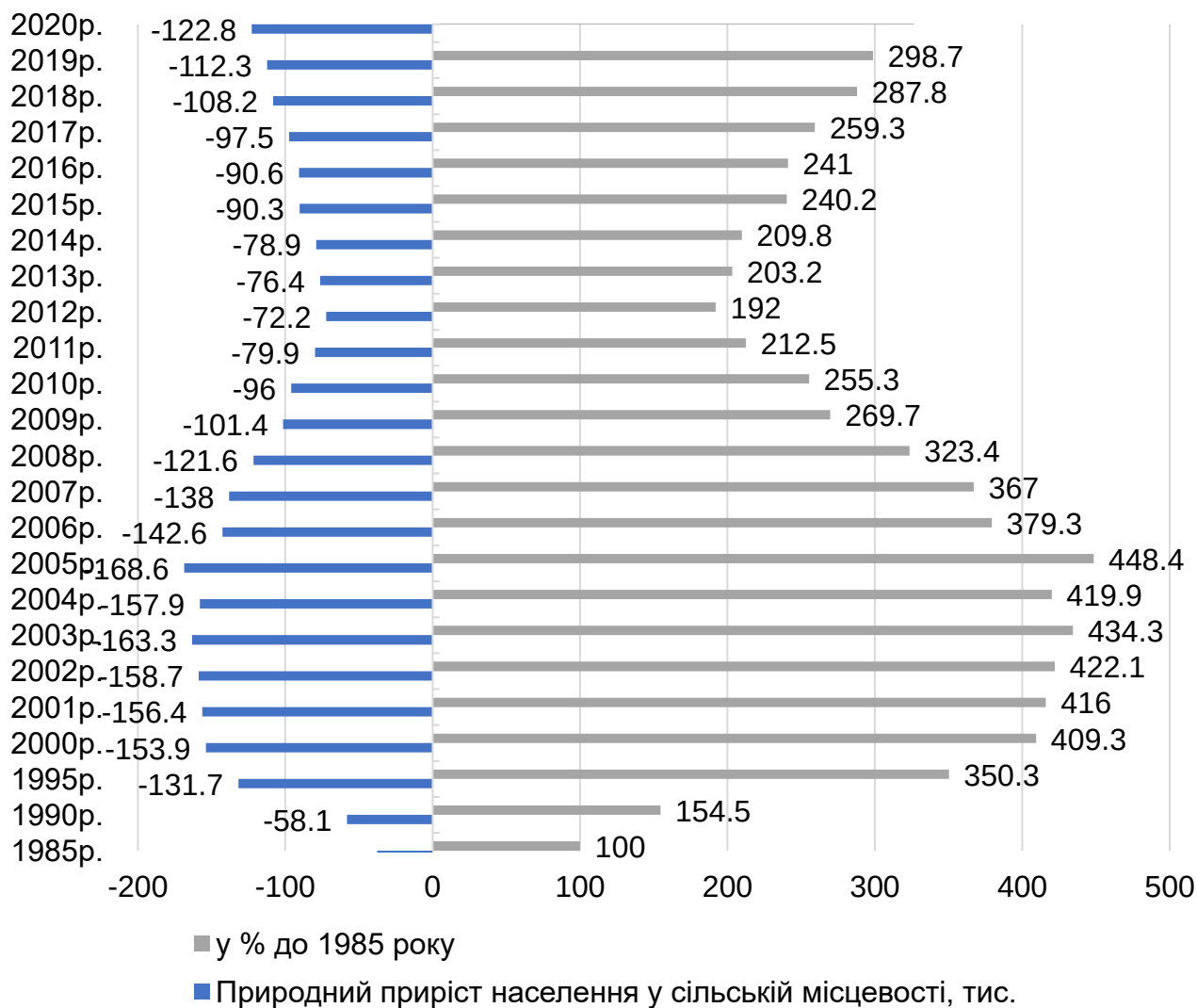

Рисунок 2.21 – Природний приріст населення у сільській місцевості України

Джерело: розраховано за даними Держстату

За 30 останніх років смертність у сільській місцевості практично не змінилась: якщо в 1985 році вона становила 284,2 тис. чоловік, то в 2020 році – 227,1 тис. чоловік. В результаті, коефіцієнт природного приросту населення в сільській місцевості за досліджуваний період суттєво зменшився: якщо в 1985 році він становив -2,1 то у 2020 році -9,6 на 1000 наявного населення, тобто зменшився у 4 рази.

Позитивним є зниження коефіцієнта дитячої смертності в сільській місцевості: в 2020 році порівняно з 1985 роком рівень показнику зменшився на 57,6 %. Він характеризується кількістю померлих дітей віком до одного року на 1000 народжених. Якщо в 1985 році на 1000 народжених померло до одного року 15,8 чоловік, то в 2020 році – 6,7 чоловік.

Звичайно зростання показників смертності населення у сільській місцевості пов'язано з багатьма причинами, проте навіть неглибокий аналіз дає можливість з'ясувати основні з них і, як це не прикро, доводить, що в країні, яку в світі вважають «хлібною засікою», кількість спожитої селянами продукції по більшості видів не задовольняє раціональним нормам споживання. За період з 2008 по 2020 рік по шести із десяти груп продуктів харчування рівень споживання знизився (табл. 2.3).

Таблиця 2.3 Споживання основних продуктів харчування в сільській місцевості в Україні, кг на одну особу за місяць

Види продуктів	Рік:							2020 рік до 2008 року	
	2008	2009	2010	2015	2016	2019	2020	кг	%
М'ясо та м'ясопродукти	3,3	3,3	3,5	3,4	3,6	4,0	4,1	0,8	124,2
Молоко та молочні продукти	15,1	15,7	15,6	14,7	14,9	13,7	13,6	-1,5	90,1
Яйця, шт.	18	18	18	18	19	19	19	1,0	105,6
Хлібні продукти	11,5	10,9	11,0	9,8	9,7	9,4	9,5	-2,0	82,6
Овочі та картопля	18,9	19,0	18,5	16,8	17,0	16,3	15,9	-3,0	84,1
Плоди, ягоди та виноград	3,2	3,5	3,6	3,1	3,4	3,7	3,7	0,5	115,6
Риба та рибні продукти	1,9	1,7	1,7	1,2	1,2	1,4	1,4	-0,5	73,7
Цукор	3,7	3,5	3,3	3,1	3,0	2,9	2,8	-0,9	75,7
Олія	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	-0,1	75,0

Джерело: розраховано за даними Держстату

При цьому раціональні норми харчування у 2020 році дотримувалися лише по споживанню хлібних продуктів (112,9 %), овочів та картоплі (103,1 %). Найгірші показники споживання продуктів тваринництва, зокрема м'яса і молока – основних носіїв білків – відповідно 42,9 та 61,5 % раціональної норми харчування. Ще нижчими є показники рівня споживання плодів та олії – відповідно 49,3 та 27,7 %. Більшими є

показники рівня споживання яєць (78,6 % раціональної норми), риби (84,0 % раціональної норми) та цукру (88,4 % раціональної норми) (рис. 2.22).

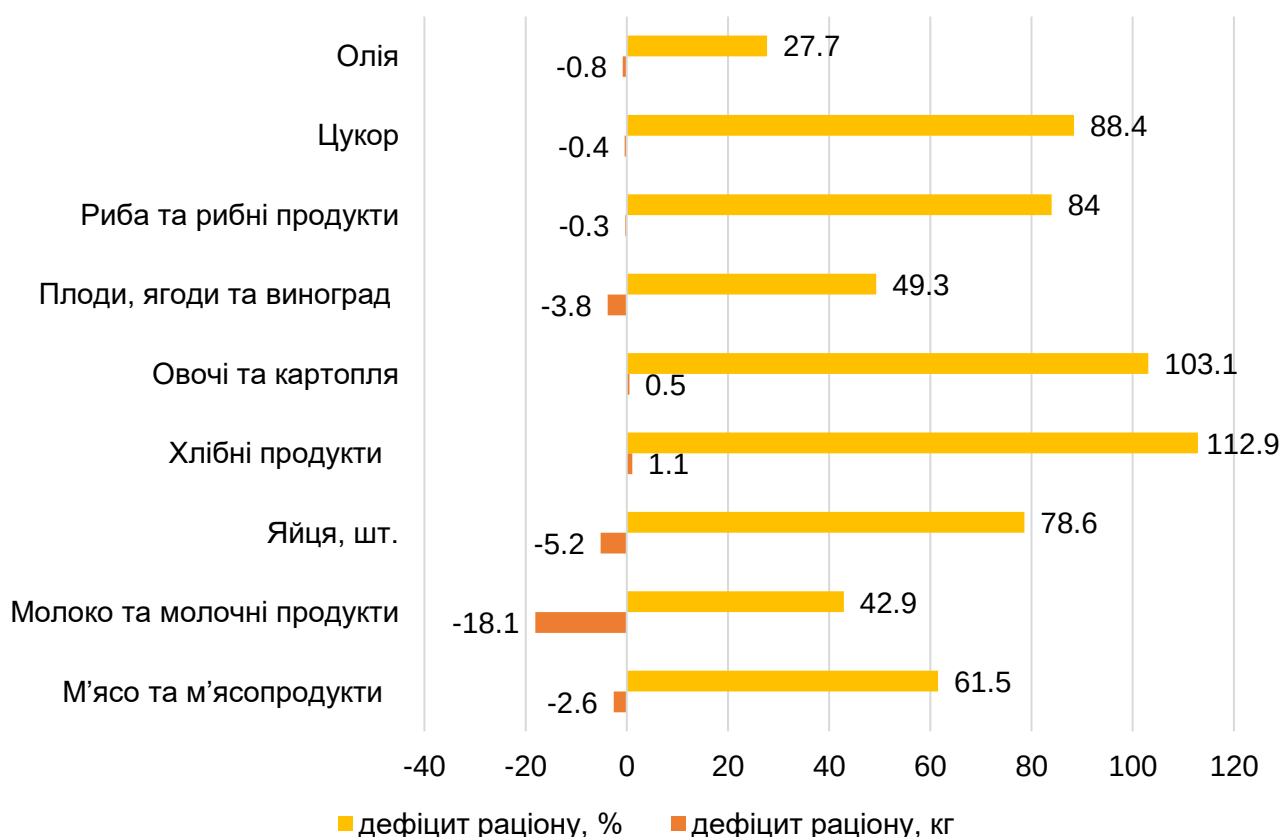

Рисунок 2.22 – Дефіцит продовольчого раціону населення України у 2020 році (фактичне споживання по відношенню до раціональних норм)

Джерело: розраховано за даними Держстату

Недостатній рівень споживання продуктів харчування свідчить про неефективне та нестійке землекористування.

Позитивною динамікою відзначається зростання за 1990-2020 роки обсягів виробленої валової продукції сільського господарства (в постійних цінах) в розрахунку на одну особу. За 30 років індикатор зріс на 171,2 % (рис. 2.23). Проте, слід враховувати той факт, що чисельність населення постійно зменшується.

За роки реформ помітно погіршився стан соціальної інфраструктури села. У радянські часи об'єкти цієї інфраструктури утримувалися переважно за рахунок сільськогосподарських підприємств. У нових соціально-економічних умовах вони опинились без належного фінансування та управління. У розвитку інфраструктури є така стадія, на якій вона протягом певного часу може функціонувати без додаткових інвестицій, за рахунок потенціалу системи. Проте настає момент, коли вкладені інвестиції трансформуються в колапс і потребують значно більшого інвестування та зусиль для її відновлення.

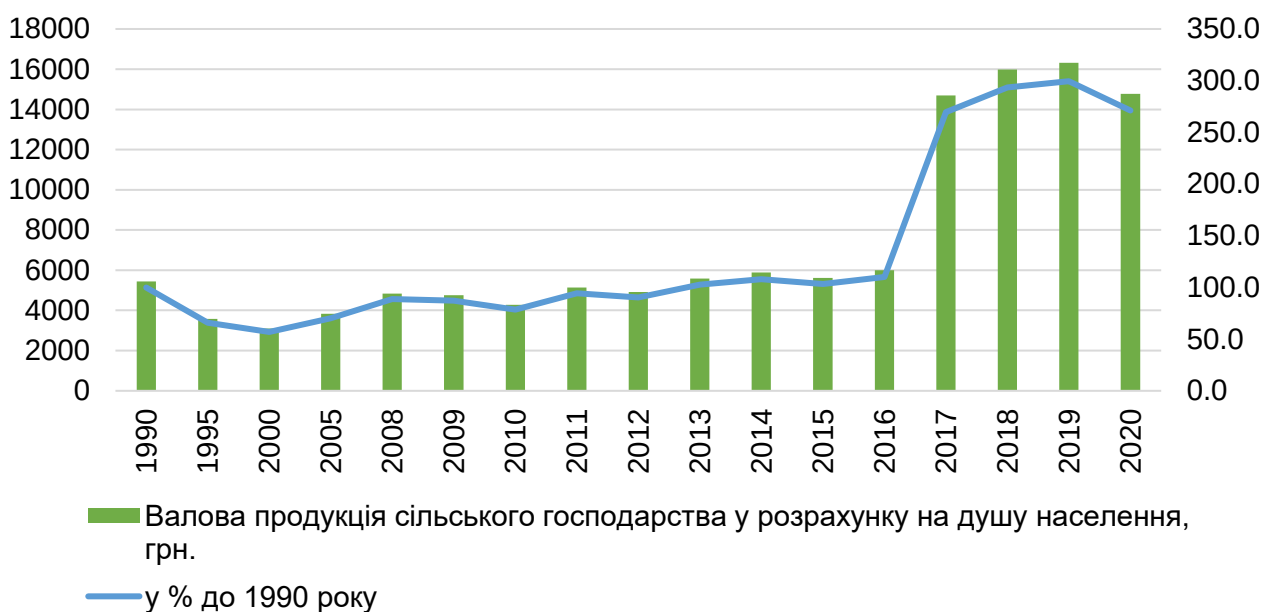

Рисунок 2.23 – Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства (у постійних цінах 2010 року) у розрахунку на душу населення в Україні

Джерело: розраховано за даними Держстату

Позитивну динаміку встановлено відносно індикатора наявності відходів I-III класів у розрахунку на одну особу (рис. 2.24): за досліджуваний період показник зменшився на 81,6 %.

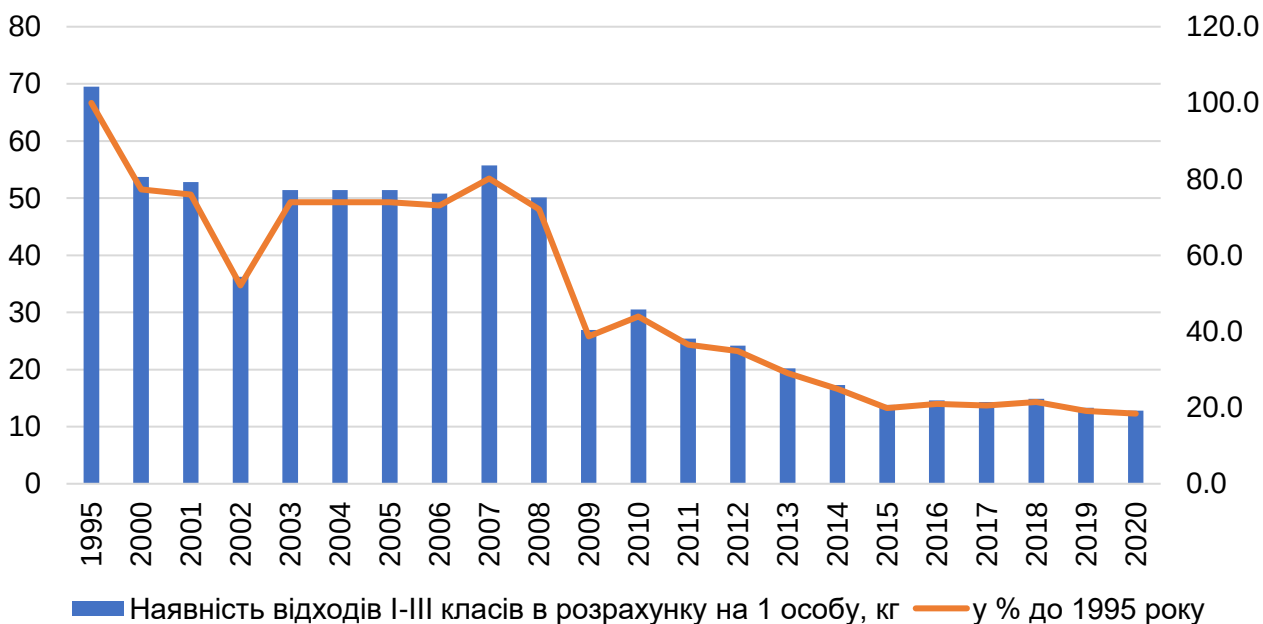

Рисунок 2.24 – Динаміка наявності відходів I-III класів у розрахунку на одну особу в Україні

Джерело: розраховано за даними Держстату

Слід відзначити, що стрімке зниження показника спостерігається з 2009 року. Очевидно, що даний індикатор тонко реагує на зміни обсягів виробництва в промисловості.

Достатньо стабільно виглядає показник землезабезпеченості населення в сільській місцевості (табл. 2.4).

Таблиця 2.4 Індикатори соціально-економічного блоку стійкості розвитку землекористування в Україні

Показники	Роки:						2020 рік у % до 2000
	1990	2000	2005	2010	2015	2020	
Землезабезпеченість, га/чол.	2,46	2,40	2,45	3,16	3,23	3,25	135,4
Рівень економічної активності населення в сільській місцевості (у віці 15-70 років), %	-	60,3	64,1	67,5	60,8	60,4	0,1 в.п.
Рівень зайнятості населення в сільській місцевості (у віці 15-70 років), %	-	56,1	60,3	62,7	55,1	54,1	-2,0 в.п.
Зайнятість населення в сільській місцевості по відношенню до загальної кількості зайнятих, %	17,1	11,8	6,9	4,0	6,0	6,0	-5,8 в.п.
Рівень середньодушових грошових витрат населення в сільській місцевості на продукти харчування, %	35,5	74,1	78,9	55,3	53,0	41,9	-32,2 в.п.
Децильний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення у сільській місцевості, разів	-	-	-	1,9	2,6	2,7	x
Частка населення у сільській місцевості із середньодушовими грошовими доходами у місяць, нижчими: - законодавчо встановленого прожиткового мінімуму, %	-	-	-	9,9	13,0	4,8	x
- фактичного прожиткового мінімуму, %	-	-	-	-	70,6	40,4	x
Інвестиції на одну особу, грн.	x	97,30	324,25	802,65	2276,76	3991,18	41 раз

Примітка: середньомісячний розмір законодавчо встановленого прожиткового мінімуму у 2010 р. – 843,17 грн на одну особу на місяць, у 2015 р. – 1227,33 грн на одну особу на місяць, у 2020 р. – 2078,42 грн на одну особу на місяць; середньомісячний розмір фактичного прожиткового мінімуму у 2015 р. - 2257,0 грн на одну особу на місяць, у 2020 р. – 3847,21 грн на одну особу на місяць

Джерело: розраховано за даними Держстату

Пов'язано це з тим, що зменшення чисельності населення відбувається значними темпами при незначному збільшенні площі сільгоспугідь: в 2020 році порівняно з 1990 роком чисельність населення в сільській місцевості зменшилась на 24,4 %, а площа сільгоспугідь зменшилась на 0,2 %.

Практично не змінився показник економічної активності. Разом з тим рівень зайнятості населення в сільській місцевості (у віці 15-70 років) зменшився на 2 відсоткові пункти. Зорієнтуватися за даними показниками достатньо складно, зважаючи на те, що не тільки більшість працездатних, але й взагалі більшість усього наявного сільського населення (включаючи пенсіонерів та дітей) тією чи іншою мірою задіяні у виробництві у власних домогосподарствах.

Відповідно до загальносвітових тенденцій зайнятість населення в сільській місцевості по відношенню до загальної кількості зайнятих в Україні щороку зменшується: за період з 2000 по 2020 роки – в середньому на 0,4 пункти щороку.

Особливо важливим є зменшення частки населення у сільській місцевості із середньодушовими грошовими доходами у місяць, нижчими за прожитковий мінімум, однак дивує той факт, що навіть при зменшенні значення показника в 2020 році порівняно з 2005 роком, кількість людей, дохід яких менше 3847,21 грн на одну особу на місяць становить майже половину населення – 40%. І зовсім не відповідає європейському рівню показник середньодушових грошових витрат населення в сільській місцевості на продукти харчування – в Україні він становить 41,9 %, причому порівняно з 1990 роком відбулось його збільшення на 6,4 пункти.

Незначним є зростання децильного коефіцієнту диференціації загальних доходів населення у сільській місцевості. Слід однак зауважити, що таким є значення за результатами офіційної статистики, потрібно враховувати, що певна частина грошових доходів найбільш забезпеченого населення приховується. Крім того, оскільки у 1990 році даний показник не визначався, провести відповідне порівняння неможливо.

Підводячи підсумок індикації соціального розвитку сільської місцевості та населення, яке на ній мешкає, можна зробити такі висновки:

1) серед індикаторів, які взято для аналізу, лише два показники соціального блоку (коефіцієнт дитячої смертності та обсяг валової продукції сільського господарства в розрахунку на 1 особу) та чотири показники соціально-економічного блоку (землезабезпеченість; інвестиції на душу населення; рівень економічної активності населення в сільській місцевості; частка населення у сільській місцевості із середньодушовими грошовими доходами у місяць, нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму) мають кращі, порівняно з базовими роками значення;

2) у сільській місцевості знижується народжуваність населення, природний приріст і очікувана тривалість життя при народженні, зростає

смертність населення. Криза сільської економіки призвела до значного скорочення чисельності сільського населення. Споживання продуктів харчування за більшою частиною видів продукції не відповідає раціональним нормам, погіршився рівень забезпеченості населення закладами культури та мистецтва;

3) екологічний та економічний розвиток землекористування не забезпечив поліпшення соціальних показників, не заклав позитивних основ для прийдешніх поколінь;

4) стан соціального розвитку сільського населення та сільської місцевості не відповідає вимогам сталого розвитку землекористування.

Використання земельних ресурсів нині носить економічно неприродний, руйнівний характер і здійснюється переважно без чітко окресленого еколого-економічного та соціального обґрунтування. Наслідком цього є зниження обсягів виробництва продукції тваринництва за незмінних обсягів використаних земельних ресурсів та значної диспропорції у розвитку галузей рослинництва та тваринництва. Очевидно, що великі потенційні можливості використання земельних ресурсів для досягнення Цілей сталого розвитку в Україні не використовуються в повній мірі.

2.2. Порівняльний аналіз використання земель сільськогосподарського призначення в країнах постсоціалістичного табору

Оцінка стійкості використання земель сільськогосподарського призначення за системою показників, кожен з яких відображає деякі аспекти стійкості землекористування на макрорівні (відповідно до конкретних проблем).

Система індикаторів побудована по структурі «проблеми-індикатори», але, на відміну від міжнародних структур показників, в розділі «проблеми» даються і екологічні, і економічні, і соціальні проблеми, які повинні відображати індикатори. В таблиці 2.5 визначено 26 базових еколого-економічних індикатори та їх модифікації, кількісні значення та динаміка.

Для сільського господарства України порівняно з іншими країнами постсоціалістичного табору вкрай актуальним є високий ступінь освоєння земельних ресурсів і неадекватне (на цьому фоні) зменшення частки сільського господарства у загальному обсязі валової доданої вартості. Тим більше, що обсяг валової продукції сільського господарства у розрахунку на 100 га сільгоспугідь (у національній валюті) зростає.

Про ефективність, точніше – неефективність, такого підходу свідчить показник урожайності зернових – Україна займає шосте місце за цим показником. Разом з тим в Україні найвищий показник виробництва зернових у розрахунку на 100 га ріллі.

Таблиця 2.5 Оцінка стійкості розвитку сільськогосподарського землекористування за показниками, запропонованими для використання на макрорівні

Індикатори	2005/2013 рр.										
	BG	LV	LT	PL	RO	SK	SI	HR	CZ	EE	UA
Перший блок. Рівень та ефективність використання земельних ресурсів											
1.1. Ступінь освоєння земельних ресурсів, %	48	28	45	52	62	40	25	22	55	21	61
	46	30	46	47	60	40	24	23	55	23	69
1.2. Рівень розораності території, %	29	18	30	40	39	29	9	16	42	14	51
	32	19	37	35	38	29	9	16	41	15	54
1.3. Урожайність зернових, ц з 1 га	33,7	28,0	28,9	32,2	33,1	44,7	59,4	55,8	46,9	26,7	26
	44,2	33,6	36,2	37,7	38,4	44,7	45,9	54,4	52,1	30,9	39,9
1.4. Виробництво зернових у розрахунку на 100 га ріллі, тон	110	62	72	72	82	116	80	69	129	45	123
	147	122	125	86	83	121	80	114	149	65	194
1.5. Валова продукція сільського господарства у розрахунку на 100 га сільгоспугідь, тис. од.	113	33	231	330	374	...	...	...	2970	969	250
	121	64	209	535	539	163	534	1761	2588	101	681
1.6. Площа ріллі у розрахунку на 100 осіб населення, га	41	50	58	32	42	26	9	20	31	42	67
	48	59	79	28	44	26	8	21	30	48	78
Другий блок. Структурні зрушення											
2.1. Частка сільського господарства у загальному обсязі валової доданої вартості, %*	10,9	4,1	6,2	5,1	14,3	3,9	2,6	...	3,3	4,2	10,4
	5,4	4,9	4,0	3,6	7,5	3,2	2,6	4,7	2,1	3,6	9,9
2.2. Питома вага міського населення в загальній чисельності населення країни, %	70,6	68,0	67,5	61,5	53,2	55,6	50,5	56,4	73,6	68,7	67,9
	73,3	66,6	66,6	60,6	54,2	53,9	49,8	58,4	73,1	67,7	69
Третій блок. Екологічні втрати											
3.1. Частка витрат прісної води у сільському господарстві, %	19,0	13,0	7,0	16,2	23,2	1,8	1,3	...	2,6	0,2	2,4
	16,0	13,0	3,0	10,0	17,0	3,0	0,0	1,0	2,0	1,8	1,5
Четвертий блок. Надзвичайні ситуації											
4.1. Кількість пожеж	241	365	301	12803	64	287	73	147	636	65	4223
	408	422	123	4883	116	233	75	137	...	15	1113
4.2. Площа лісових земель, пройдена пожежами, га	1458	120	51	7387	162	524	280	3135	227	87	2300
	3314	217	25	1289	421	270	66	1999	...	79	400
П'ятий блок. Забруднення навколишнього середовища											
5.1. Надходження оксиду сірки в атмосферу у розрахунку на душу населення, кг**	113,9	5,0	12,0	33,2	...	16,5	...	...	21,4	55,9	24,8
	108,8	1,2	10,0	22,1	25,8	10,8	...	6,3	15,0	30,6	31,2

5.2. Наявність побутових відходів на душу населення, кг	588	320	387	319	383	273	494	336	289	433	...
	432	312	433	297	272	304	414	404	307	293	260
Шостий блок. Технологічний рівень											
6.1. Внесення мінеральних добрив на 1 га ріллі, кг	74	68	98	162	51	81	330	295	90	61	18
	136	100	84	202	56	112	267	235	127	83	46
Сьомий блок. Здоров'я та рівень життя населення											
7.1. Коефіцієнт природного приросту населення	-5,4	-4,9	-3,9	-0,1	-1,9	0,2	-0,3	-2,1	-0,5	-2,2	-7,6
	-5,2	-4,0	-3,9	-0,5	-3,5	0,5	0,8	-2,4	-0,2	-1,3	-3,5
7.2. Валова продукція сільського господарства у розрахунку на душу населення, од. національної валюти	488	166	1336	1088	1654	...	...	...	8898	...	2016
	586	380	1648	1526	2369	421	437	3674	7762	482	7419
7.3. Індекс концентрації доходів (коефіцієнт Джині)***, %	29,2	33,6	31,9	34,1	31,0	25,8	28,4	...	25,4	37,2	3,6
	34,3	36,0	32,6	32,8	27,3	26,6	24,9	33,6	26,4	32,7	3,4
7.4. Рівень зайнятості населення, %	55,8	62,1	62,9	52,8	57,6	57,7	66,0	55,0	64,8	64,8	65,4
	59,5	65,0	63,7	60,0	59,7	59,9	63,3	52,5	67,7	68,5	67,4
7.5. Середньорічне споживання на душу населення****:	2723	3149	3464	3371	3424	2841	3090	2979	3318	3171	2916
	2877	3293	3463	3485	3363	2902	3173	3052	3292	3214	2969
а) калорій, кілокалорій	78	86	120	99	109	74	99	78	99	92	86
б) білків, г	84	97	124	102	105	74	99	82	91	96	90
в) жирів, г	96	118	101	113	105	101	118	107	128	93	90
	92	127	103	121	105	107	119	110	139	88	100
Восьмий блок. Збереження екосистемних функцій та біологічного різноманіття											
8.1. Площа лісового фонду, тис. га	3652	3056	2176	9192	6628	1929	1308	2135	2648	2366	10556
	3845	3468	2284	9435	6951	1940	1271	2491	2667	2456	10624
8.2. Лісистість території, %	33,6	49,1	34,7	30,0	28,8	40,1	64,9	44,4	34,3	55,8	17,5
	35,4	55,8	36,4	30,8	30,2	40,3	63,1	44,5	34,5	57,9	17,6
8.3. Площа заповідних територій, тис. га	10234	12182	2945	68579	18826	...	...	4540	11785	15496	1057
	41617	13181	11542	112295	46796	17664	11232	9090	17426	16289	1576
8.4. Питома вага заповідних територій у загальній площі, %	8,7	16,2	4,4	21,3	7,8	...	...	5,2	15,1	22,1	1,8
	35,4	17,6	17,3	34,8	19,2	36,1	54,9	10,3	22,4	23,2	2,6

* дані по країнам (крім LV, LT та CZ) наведено за 2003 та 2011 роки; ** дані по LV, LT та RO наведено за 2000 та 2008 роки; *** для України наведено значення квінтільного коефіцієнту фондів; **** у чисельнику наведено дані за 2011 рік

Позитивною динамікою для України відзначається зміна показнику землезабезпеченості (площа ріллі у розрахунку на 100 осіб населення). Разом з тим при співставленні даного індикатора з рівнем розораності території, який в Україні має найвище значення, очевидним є факт, що позитивна динаміка забезпечується завдяки збільшенню площі ріллі при зменшенні чисельності населення.

Глобальна проблематика одержала своє віддзеркалення в індикаторах збереження екосистемних функцій і біорізноманітності та охорони земель (індикатори: площа лісового фонду та заповідних територій; лісистість території; питома вага заповідних територій у загальній площі).

За натуральними показниками даного блоку індикаторів Україна посідає перші місця у рейтингу серед постсоціалістичних країн, а за відносними – останні: в Україні найбільша площа лісового фонду і найменший рівень лісистості території; питома вага заповідних територій складає менше 3 % у той час, як у інших країнах вона коливається в межах від 10 до 55 %. При цьому площа ріллі в постсоціалістичних країнах в рази менша від площі заповідних територій, а в Україні – навпаки.

Надзвичайно складною у вирішенні для країн постсоціалістичного табору є проблема низького технологічного рівня виробництва і пов'язані з цим постійні аварії та катастрофи, що ведуть до забруднення навколишнього середовища (індикатори: частка витрат прісної води у сільському господарстві; кількість пожеж; площа лісних земель, пройдена пожежами; внесення мінеральних добрив на 1 га ріллі).

Тема економічної оцінки впливу забруднення на стан ґрунтів надзвичайно актуальна, як показали європейські і українські дослідження, і важлива з позицій аргументованості необхідності приділення більшої уваги виконавчих і законодавчих структур влади до охорони земельних ресурсів (індикатори: надходження оксиду сірки в атмосферу у розрахунку на душу населення; наявність побутових відходів на душу населення).

Серед країн постсоціалістичного табору Україна займає восьме місце за часткою витрат прісної води у сільському господарстві, але, разом з тим, – друге місце за кількістю лісових пожеж та надходженням оксиду сірки в атмосферу у розрахунку на душу населення, четверте місце за площею лісних земель, пройдених пожежами та останнє місце за рівнем внесення мінеральних добрив.

У зв'язку із забрудненням навколишнього середовища та зниженням ефективності землеробства виділена і проблема здоров'я та рівня життя населення України (індикатори: коефіцієнт природного приросту населення; валова продукція сільського господарства у розрахунку на душу населення; індекс концентрації доходів; рівень зайнятості населення, середньорічне споживання на душу населення калорій, білків та жирів).

Україна порівняно з країнами постсоціалістичного табору займає високі позиції за рівнем отриманої валової продукції сільського

господарства на душу населення (друге місце), рівнем зайнятості населення (третє місце) та рівнем середньодушового споживання калорій (в межах норми). Разом з тим смертність в Україні перевищує народжуваність, а споживання жирів перевищує споживання білків.

В свою чергу, зміна вказаних індикаторів впливає на структурні зрушення в співвідношенні сільського та міського населення країни: в Україні процеси урбанізації посилюються, в той час, як у Латвії, Литві, Польщі, Словачії, Словенії та Чехії позитивною є динаміка збільшення частки сільського населення.

За отриманими даними очевидно, що сільськогосподарське землекористування в Україні, так само, як і в інших країнах постсоціалістичного табору, за більшістю індикаторів має позитивну динаміку, але ще не досягло сталих показників розвитку. За шістьма показниками в Україні, Латвії, Литві, Словенії, Хорватії та Естонії встановлено негативна динаміка розвитку. Кращі результати має Польща (4 індикатори з від'ємним значенням темпів росту) та Словачія (5 індикаторів з від'ємним значенням темпів росту). Гірші результати має Болгарія (8 індикаторів з від'ємним значенням темпів росту) та Чехія (9 індикаторів з від'ємним значенням темпів росту). Разом з тис, лише по 3 індикаторам з 25 (виробництво зернових у розрахунку на 100 га ріллі, площа заповідних територій та питома вага заповідних територій у загальній площі) для усіх країн встановлена позитивна динаміка.

У розрізі окремих блоків індикаторів встановлено різні тенденції.

По блоку «Рівень та ефективність використання земельних ресурсів» найбільше індикаторів з негативним темпом росту встановлено для Латвії та Естонії (рис. 2.25). Україна разом з Латвією, Словенією, Хорватія та Чехія потрапила в групу країн, в яких негативні відхилення темпів приросту визначено за двома індикаторами. Найменше негативних відхилень у темпах приросту індикаторів по даному блоку встановлено у Болгарія (1 індикатор) та Словачії (жодного негативного відхилення).

Для таких країн, як Латвія, Литва, Хорватія, Естонія та Україна, проблемним питанням є темпи динаміки ступеню освоєння земельних ресурсів та рівня розораності територій. Спільною для цих країн є позитивна динаміка виробництва зернових у розрахунку на 100 га ріллі при тому, урожайність зернових у Словенії та Хорватія у динаміці зменшилась.

По блоку «Структурні зрушення» лише для Латвії та Словенії встановлено позитивну динаміку індикаторів (рис. 2.26). При цьому негативні темпи відносно частки сільського господарства у загальному обсязі валової доданої вартості встановлено у 8 країнах (виключення склали Латвія та Словенія), а найбільше – у Румунії та Болгарія. Прискорені темпи урбанізації відмічено в 4 країнах (Болгарія, Румунія, Хорватія та Україна).

По блокам «Екологічні втрати», «Надзвичайні ситуації» та «Технологічний рівень» від'ємні темпи приросту відмічено за всіма

індикаторами, а найбільше – по внесенню мінеральних добрив (Болгарія, Латвія, Польща, Румунія, Словачія, Чехія, Естонія та Україна) (рис. 2.27). З іншого боку такі зміни можна розцінити як позитивні, що сприяють екологізації виробництва, тим більше, що темпи приросту врожайності зернових культур для більшості вказаних країн є позитивними. Важливо відмітити Болгарія, Латвію та Румунію, в яких надто високі темпи приросту кількості пожеж та площ лісових земель, пройдених пожежами.

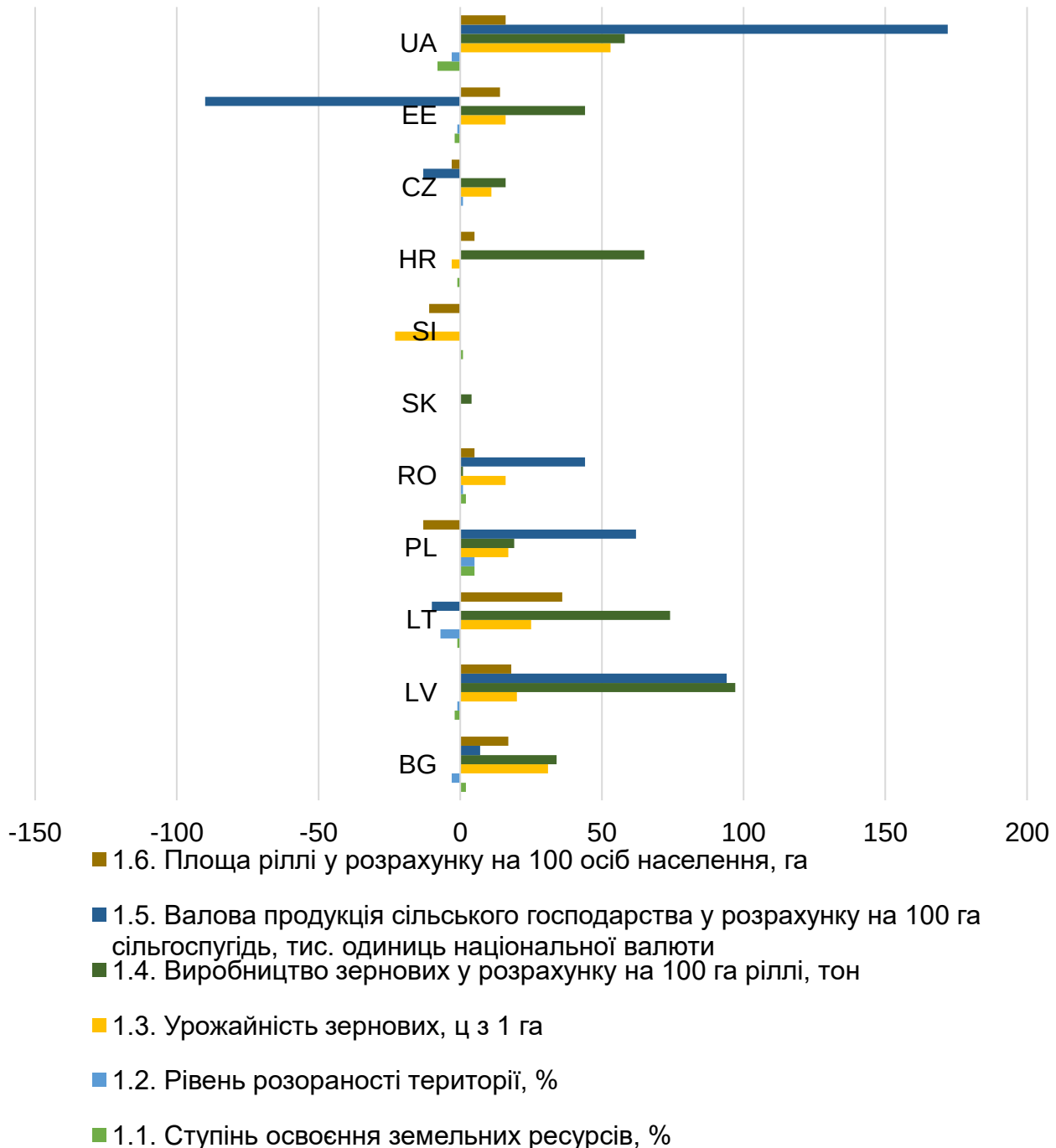

Рисунок 2.25 – Оцінка динаміки індикаторів стійкості розвитку сільськогосподарського землекористування за показниками блоку «Рівень та ефективність використання земельних ресурсів», %
Джерело: розраховано за даними офіційної статистики країн ЄС

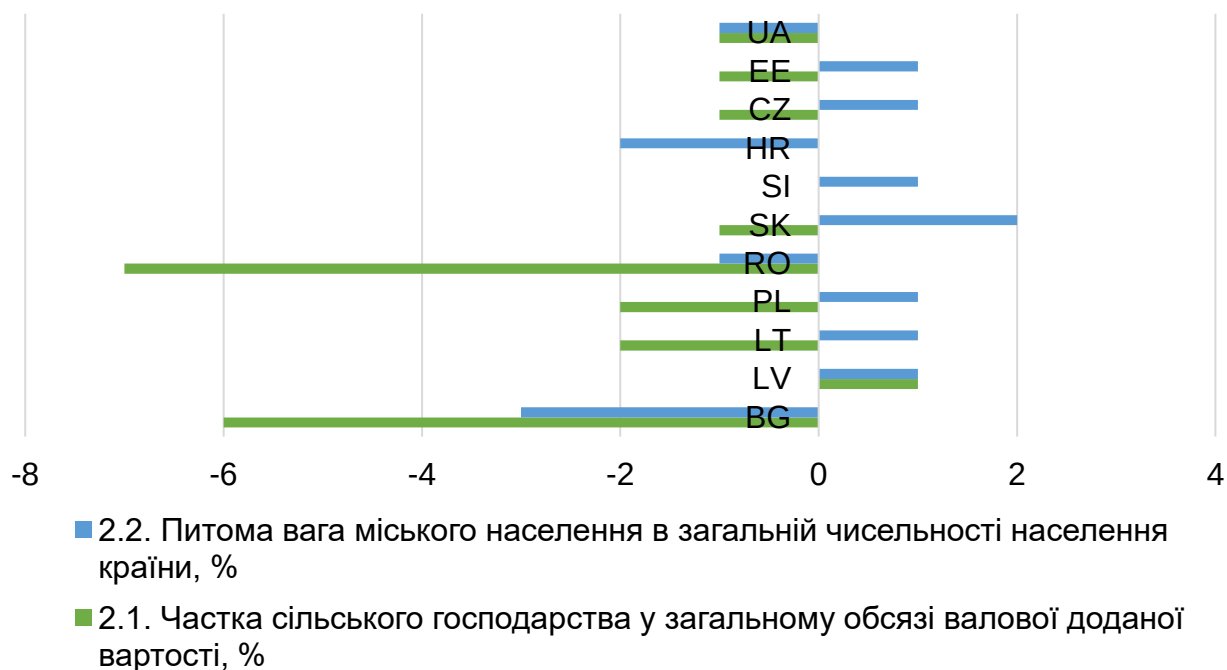

Рисунок 2.26 – Оцінка динаміки індикаторів стійкості розвитку сільськогосподарського землекористування за показниками блоку «Структурні зрушення», %

Джерело: розраховано за даними офіційної статистики країн ЄС

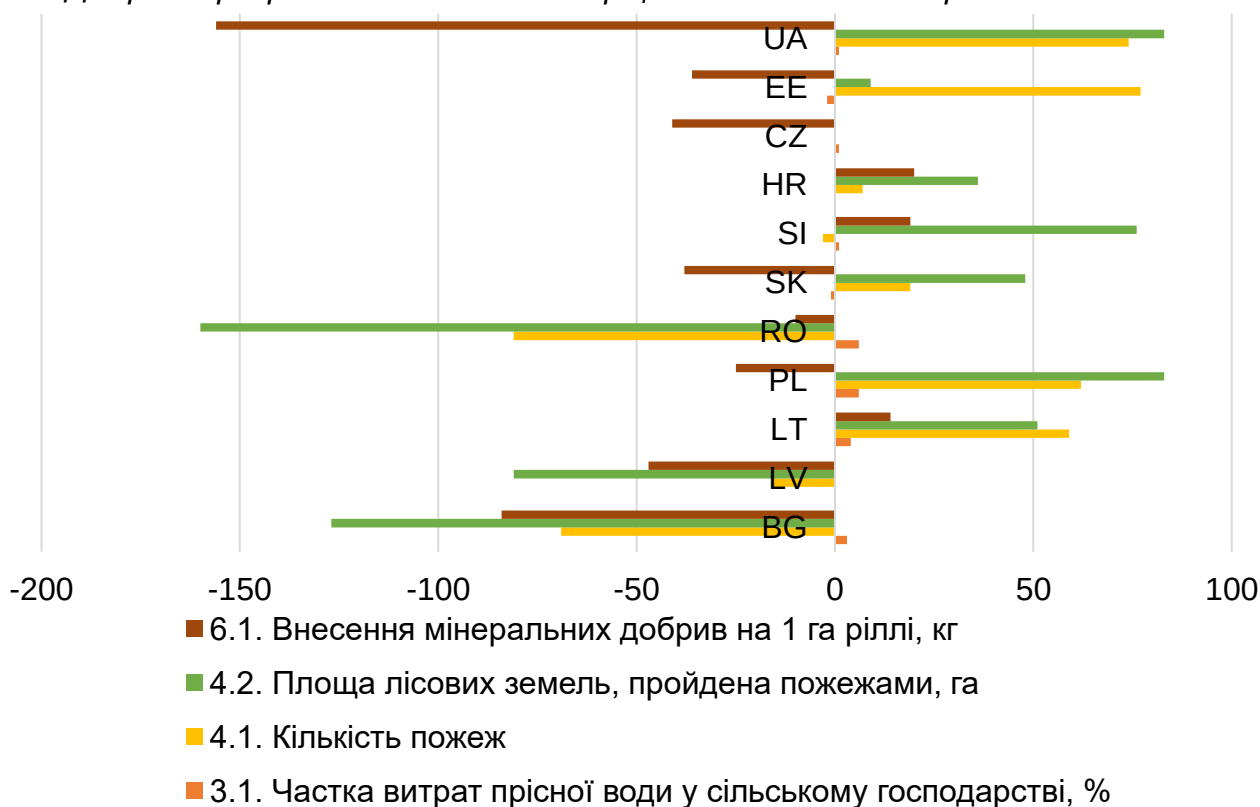
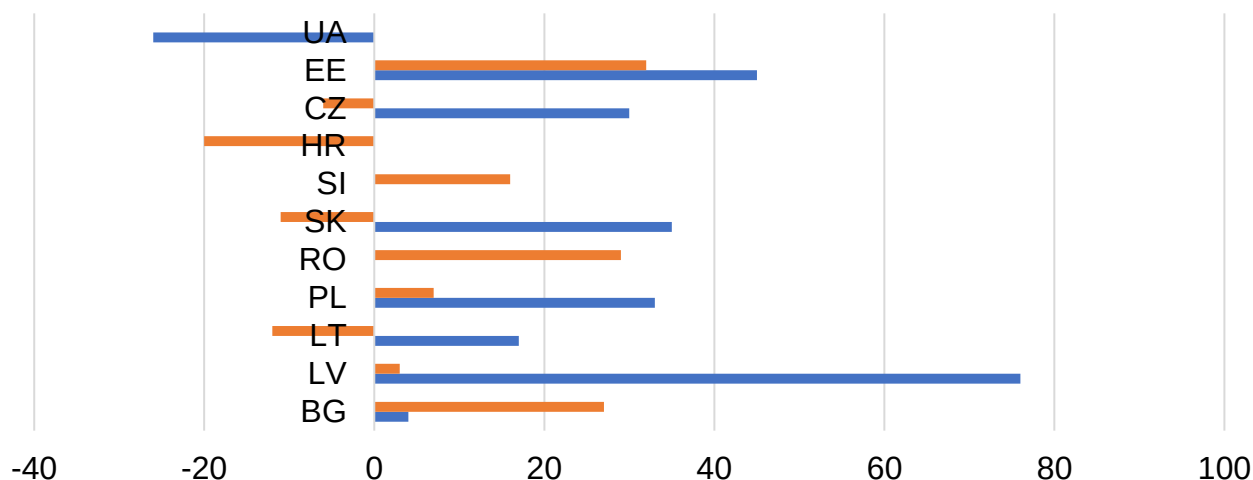

Рисунок 2.27 – Оцінка динаміки індикаторів стійкості розвитку сільськогосподарського землекористування за показниками блоків «Екологічні втрати», «Надзвичайні ситуації» та «Технологічний рівень», %

Джерело: розраховано за даними офіційної статистики країн ЄС

По блоку «Забруднення навколишнього середовища» слід відмітити Україну, як єдину серед досліджуваних країн, в якій збільшилися надходження сірки в атмосферу у розрахунку на душу населення при зменшенні його чисельності (рис. 2.28).

■ 5.2. Наявність побутових відходів на душу населення, кг

■ 5.1. Надходження оксиду сірки в атмосферу у розрахунку на душу населення, кг

Рисунок 2.28 – Оцінка динаміки індикаторів стійкості розвитку сільськогосподарського землекористування за показниками блоку «Забруднення навколишнього середовища», %

Джерело: розраховано за даними офіційної статистики країн ЄС

По блоку «Здоров'я та рівень життя населення» Україна єдина має позитивний приріст по усіх індикаторах (рис. 2.29). Ще 6 країн (Латвія, Литва, Польща, Словачія, Словенія та Естонія) мають негативні тенденції лише за одним із визначених індикаторів. Найбільше від'ємних значень темпів приросту встановлено за показником нерівності доходів – у Болгарія, Латвії, Литви, Румунія та Хорватія.

Найкращі тенденції відносно досліджуваних індикаторів встановлено за показниками блоку «Збереження екосистемних функцій та біологічного різноманіття» (рис. 2.30): лише у Словенії зафіксовано від'ємні темпи приросту площі лісового фонду та лісистості території. Разом з тим, найбільші темпи приросту заповідних територій встановлено у Болгарії та Литві.

Більшість показників, розмірність яких це дозволяла, ми співвідносили з даними 2005 року. По окремим індикатором через відсутність даних порівняння проводились за інші періоди:

- частка сільського господарства у загальному обсязі валової доданої вартості – дані по країнам (крім Латвії, Литви та Чехії) наведено за 2003 та 2011 роки;

- надходження оксиду сірки в атмосферу у розрахунку на душу населення – дані по Латвії, Литві та Румунії наведено за 2000 та 2008 роки;

- середньорічне споживання на душу населення – у чисельнику наведено дані за 2011 рік.

Рисунок 2.29 – Оцінка динаміки індикаторів стійкості розвитку сільськогосподарського землекористування за показниками блоку «Здоров'я та рівень життя населення», %

Джерело: розраховано за даними офіційної статистики країн ЄС

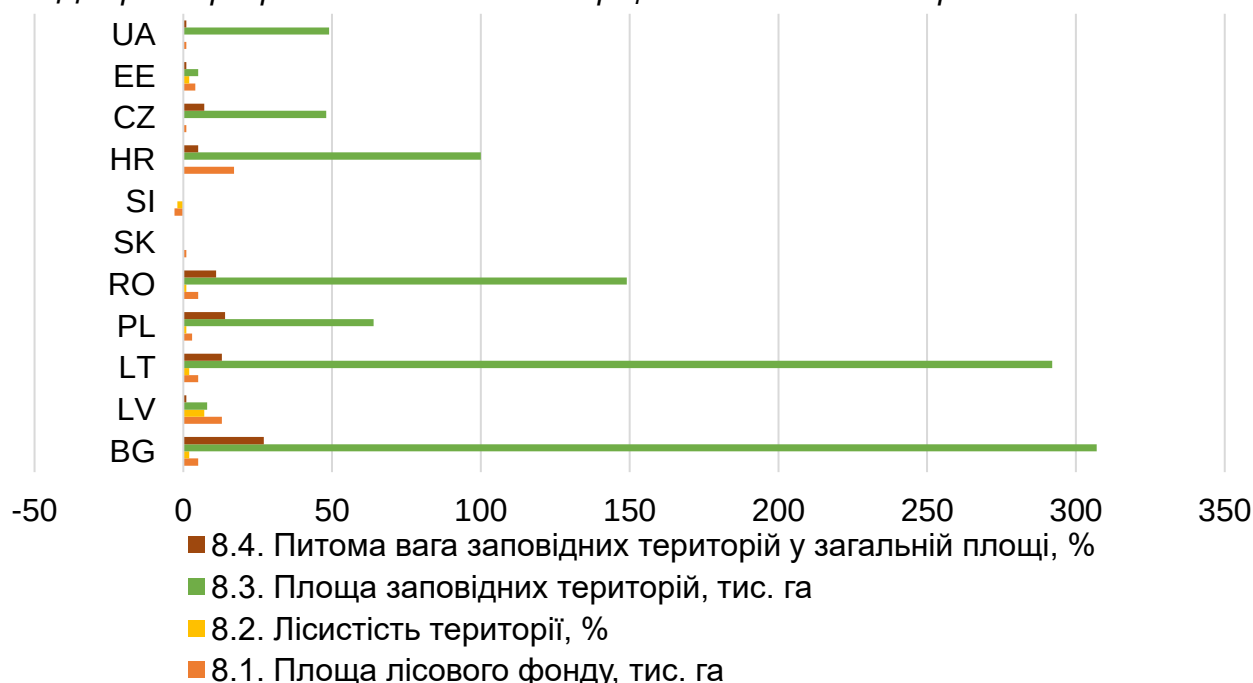

Рисунок 2.30 – Оцінка динаміки індикаторів стійкості розвитку сільськогосподарського землекористування за показниками блоку «Збереження екосистемних функцій та біологічного різноманіття», %

Джерело: розраховано за даними офіційної статистики країн ЄС

По індексу концентрації доходів (коефіцієнт Джині) – для України наведено значення квінтільного коефіцієнту фондів, який розраховується відповідно до методики оцінки рівня життя та доходів населення України за офіційною статистикою.

Розрахунок інтегрального показника для порівняння стійкості землекористування країн.

За результатами розрахунків у 2005 році перші три місця у рейтингу одержали відповідно Естонія, Чехія та Латвія (рис. 2.31).

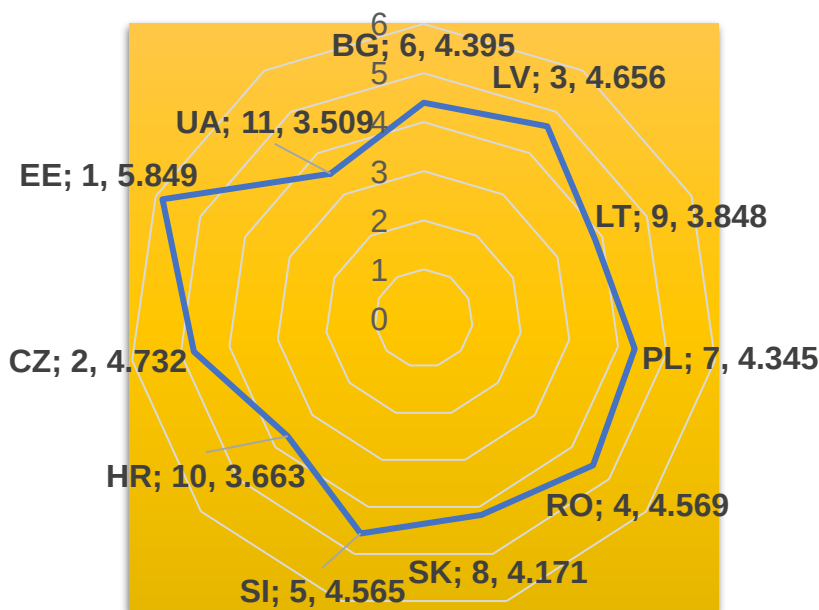

Рисунок 2.31 – Рейтинг країн постсоціалістичного табору за оцінкою стійкості розвитку сільськогосподарського землекористування у 2005 році

Джерело: розраховано за даними офіційної статистики країн ЄС

В Естонії найвищі часткові індекси по двох з восьми індикаторів: частка витрат прісної води у сільському господарстві та питома вага заповідних територій у загальній площі.

У Чехія по трьох часткових показниках їх значення перевищило 0,7: виробництво зернових у розрахунку на 100 га ріллі; наявність побутових відходів на душу населення; рівень зайнятості населення.

У Латвії по трьох часткових показниках їх значення перевищило 0,7: наявність побутових відходів на душу населення; рівень зайнятості населення; лісистість території; питома вага заповідних територій у загальній площі.

Останні три місця в рейтингу посіли Україна, Хорватія та Литва. Основна причина таких низьких показників, загальна для цих країн, – низька питома вага заповідних територій у загальній площі. Крім цього, в Україна та Литва високий рівень частки витрат прісної води у сільському господарстві.

В цілому розрив між найвищим та найнижчим узагальненим показником оцінки стійкості розвитку сільськогосподарського землекористування у 2005 році склав 2,34 одиниці (найвищий показник перевищує найменше значення в 1,7 разів).

За десять років рейтингова таблиця змінилась для усіх досліджуваних країн, за винятком Болгарія. Опустились за місцем у рейтингу п'ять країн, зокрема: Польща – на 1 позицію; Литва та Естонія – на 2 позиції; Чехія – на 5 позицій; Румунія – на 6 позицій. Зросли за рейтингом місця також у п'яти країнах, а саме: Латвія і Хорватія піднялись на 1 позицію; Словакія – на 3 позиції; Словенія – на 4 позиції; Україна – на 7 позицій.

Відтак у 2013 році Естонія та Латвія зберегли свою першість у рейтингу, а на місце Чехія у трійку потрапила Словенія (рис. 2.32).

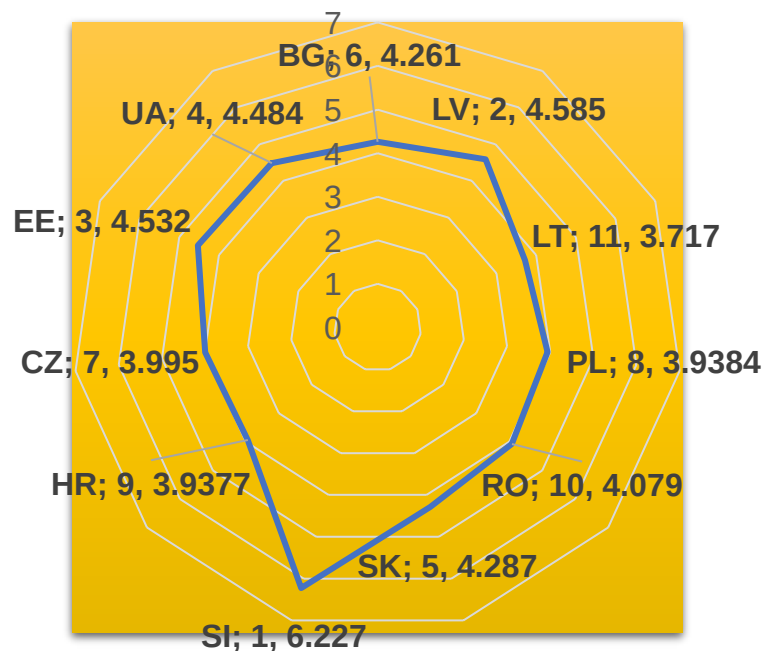

Рисунок 2.32 – Рейтинг країн постсоціалістичного табору за оцінкою стійкості розвитку сільськогосподарського землекористування у 2013 році

Джерело: розраховано за даними офіційної статистики країн ЄС

Змінився також розподіл місць серед згаданих країн за частковими індикаторами. Так, в Словенії найвищі часткові індекси по чотирьох з восьми індикаторів: рівень розораності території; лісистість території; питома вага заповідних територій у загальній площі та частка витрат прісної води у сільському господарстві, по якому відбулось значне зростання (на 0,761 пункт).

В Естонії та Латвії по трьох часткових показниках їх значення перевищило 0,7: наявність побутових відходів на душу населення; рівень зайнятості населення та лісистість території.

Останні три місця в рейтингу посіли Хорватія, Литва та Румунія замість України. В Румунії у 2013 році порівняно з 2005 роком зменшилось значення п'яти з восьми часткових індикаторів (виробництво зернових у

розрахунку на 100 га ріллі; частка витрат прісної води у сільському господарстві; рівень зайнятості населення; питома вага заповідних територій у загальній площі та, найбільше, частка сільського господарства у загальному обсязі валової доданої вартості). В Україні натомість за цей період значно покращилось значення чотирьох індикаторів (виробництво зернових у розрахунку на 100 га ріллі; частка сільського господарства у загальному обсязі валової доданої вартості; лісистість території та, найбільше, наявність побутових відходів на душу населення).

Змінилась також основна причина таких низьких показників, загальна для цих країн. Якщо у 2003 році це була низька питома вага заповідних територій у загальній площі, то у 2013 році – висока частка витрат прісної води у сільському господарстві. Крім цього, у Литві та Румунії високий рівень розораності території.

В цілому розрив між найвищим та найнижчим узагальненим показником оцінки стійкості розвитку сільськогосподарського землекористування у 2013 році склав 2,51 одиниці (найвищий показник перевищує найменше значення в 1,7 разів).

2.3. Рівень продовольчої безпеки в Україні та фактори, що впливають на її стан

В умовах євроінтеграції, що передбачає відкритість внутрішніх та зовнішніх ринків продовольства, необхідним є постійний моніторинг індикаторів продовольчої безпеки країни, що дозволить оперативно реагувати на зміни та формувати відповідну їм державну політику.

Відповідно до Методики визначення основних індикаторів продовольчої безпеки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 05.12.2007 № 1379 «Деякі питання продовольчої безпеки» (у редакції від 21.10.2011 року) [28], оцінка сучасного стану продовольчої безпеки в Україні проводиться за такими індикаторами: добова енергетична цінність раціону людини, достатність споживання окремого продукту, достатність запасів зерна у державних ресурсах, економічна доступність продуктів харчування, диференціація вартості харчування за соціальними групами, ємність внутрішнього ринку окремих продуктів, продовольча незалежність за окремим продуктом. При цьому індикатори, що характеризують стан продовольчої безпеки держави (регіону), розраховуються за такими основними групами харчових продуктів: хліб і хлібопродукти; картопля; овочі, баштанні; фрукти, ягоди і виноград; цукор; олія; м'ясо і м'ясопродукти; молоко і молокопродукти; риба і рибопродукти; яйця.

Добова енергетична цінність раціону людини. Починаючи з 1990 року калорійність середньодобового споживання продуктів харчування населенням України у розрахунку на одну особу постійно перевищувала граничний рівень. У 2020 році середньодобова поживність раціону українця становила 2674 ккал, що на 7,0 % перевищує граничний критерій (2500 ккал). Разом з тим, у 2020 році порівняно із 1990 роком споживання калорій населенням України зменшилось на 25,7 % і мало найнижчий рівень за період дослідження, починаючи з 2005 року (рис. 2.33).

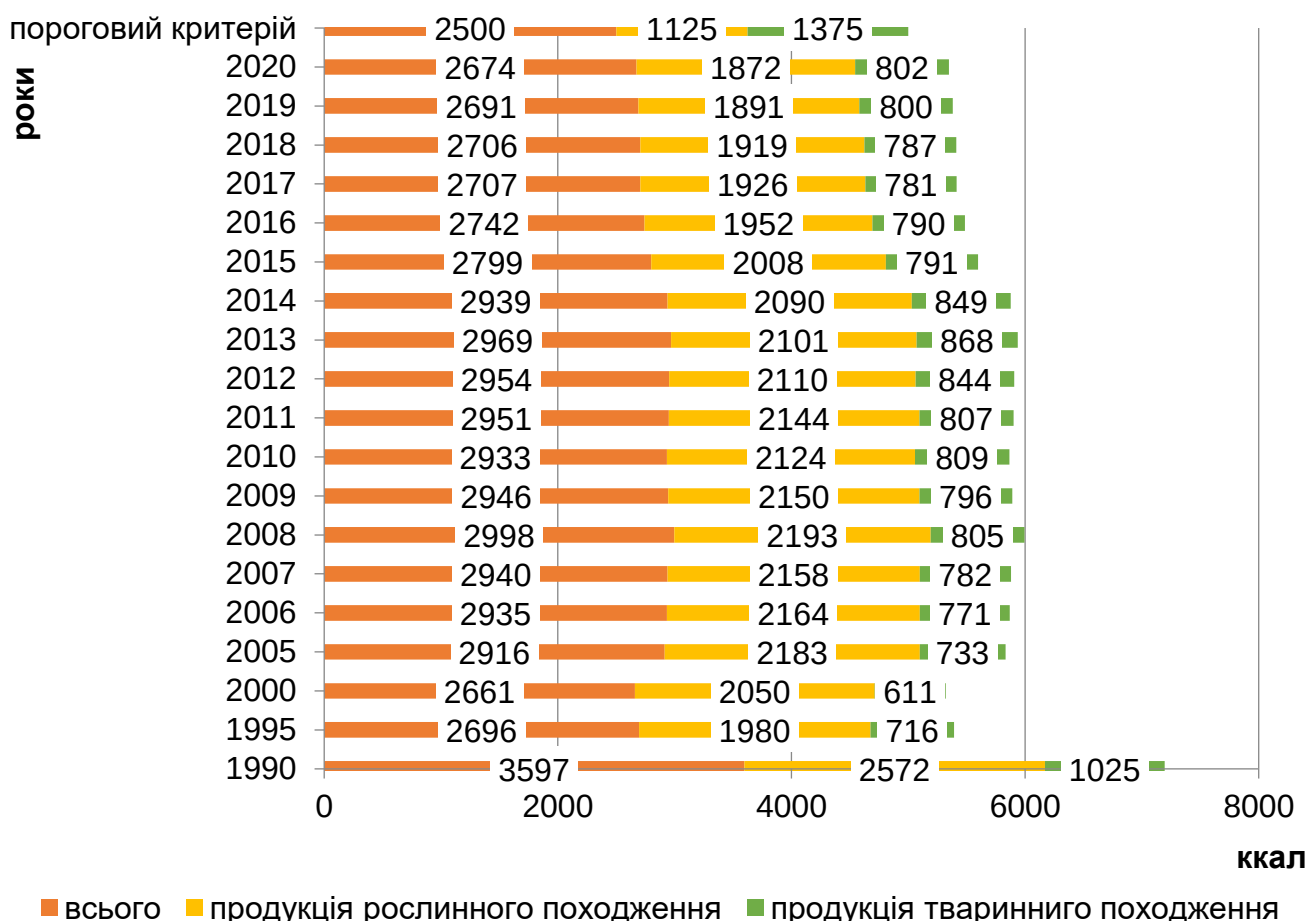

Рисунок 2.33 – Динаміка калорійності середньодобового споживання продуктів харчування населенням України у розрахунку на одну особу, ккал на добу

Джерело: розраховано за даними Держстату

При цьому, починаючи з 1990 року, калорійність середньодобового споживання продуктів рослинного походження перевищувала граничний рівень, а по калорійності середньодобового споживання продуктів тваринного походження постійно спостерігався дефіцит. У 2020 році лише 30,0 % середньодобового раціону забезпечується за рахунок споживання продукції тваринного походження, що на 15,0 в.п. нижче за встановлений

пороговий критерій (45 %). Очевидним є факт заміни «дорогих» калорій «дешевими», що дозволяє задовільнити потребу в енергії, але не забезпечує надходження в організм усіх необхідних мікроелементів, вітамінів та мінералів. В результаті з'являється інша проблема продовольчої безпеки – переїдання та ожиріння.

Неповноцінні харчові раціони можуть вести до зростання надмірної ваги і, пов'язаних з харчуванням, неінфекційних захворювань, які все в більшій мірі поширюються серед бідних верств населення. Було встановлено, що ожиріння пов'язане з відсутністю продовольчої безпеки в ряді груп дорослого населення і асоціюється з бідністю. Співіснування недоїдання і надлишкового харчування відчутно позначилося на країнах, які проводять стрімкі перетворення, і лягло на них подвійним тягарем неповноцінного харчування [29]. До таких країн, зокрема, відноситься і Україна.

Достатність споживання окремого продукту. У 2020 році в Україні, порівняно з 1995 роком, фактичне споживання основних видів продукції покращилось (за винятком споживання хліба, молока та цукру). Проте лише по овочам та картоплі (20 % позицій) рівень споживання встановлено на рівні раціональних норм (табл. 2.6).

Таблиця 2.6 Динаміка індикатора достатності споживання продуктів харчування на особу на рік в Україні, тис. тонн

Види продукції	Раціональна норма*	Фактичне споживання				Індикатор достатності споживання			
		1995 р.	2000 р.	2015 р.	2020 р.	1995 р.	2000 р.	2015 р.	2020 р.
Хлібні продукти	101,0	128,4	124,9	103,2	96,6	1,271	1,237	1,022	0,956
М'ясо і м'ясопродукти	80,0	38,9	32,8	50,9	53,8	0,486	0,410	0,636	0,673
Молоко та молочні продукти	380,0	243,6	199,1	209,9	201,9	0,641	0,524	0,552	0,531
Риба та рибні продукти	20,0	3,6	8,4	8,6	12,4	0,180	0,420	0,430	0,620
Яйця (шт.)	290	171	166	280	278	0,590	0,572	0,965	0,959
Овочі та баштанні продовольчі культури	161,0	96,7	101,7	160,8	164,0	0,601	0,632	0,999	1,019
Плоди, ягоди та виноград	90,0	33,4	29,3	50,9	56,5	0,371	0,326	0,566	0,628
Картопля	124,0	123,8	135,4	137,5	134,0	0,998	1,092	1,109	1,081
Цукор	38,0	31,6	36,8	35,7	27,8	0,832	0,968	0,939	0,732
Олія рослинна всіх видів	13,0	8,2	9,4	12,3	12,3	0,631	0,723	0,946	0,946

* розрахунки МОЗ України

Джерело: розраховано за даними Держстату

Зберігається відставання фактичного споживання від раціональної норми продуктів тваринного походження: молока та молочних продуктів –

на 46,9 %, м'яса і м'ясопродуктів – на 32,8 %. Слід відзначити, що невідповідність фактичного споживання продукції тваринного походження раціональним нормам споживання пов'язана, перш за все (крім яєць), із зменшенням поголів'я худоби та виробництва продукції на одну особу.

У 2020 році, як і в попередні роки, встановлено дефіцит споживання плодів, ягід і винограду (37,2 %), риби та рибопродуктів (38,0 %), цукру (26,8 %), яєць (4,1 %) та олії (5,4 %).

Диференціація вартості харчування за соціальними групами. За даними Державної служби статистики в Україні у 2016 році 10 відсотків домогосподарств з найбільшими доходами в середньому витрачали на харчування 5676,16 грн на місяць, а 10 відсотків домогосподарств з найменшими доходами – 2888,32 грн

Коефіцієнт диференціації вартості харчування за соціальними групами становив 1,97 проти 1,71 у 2015 році, тобто впродовж досліджуваного періоду відбулося підвищення рівня диференціації соціальних груп за показником продовольчих витрат.

Ємність внутрішнього ринку окремих продуктів. Порівняно з 1995 роком у 2020 році відбулося збільшення ємності внутрішнього ринку за такими групами продовольства: м'ясо і м'ясопродукти – на 11,5 %, риба та рибні продукти – на 177,7 %, яйця – на 31,2 %, овочі та баштанні продовольчі культури – на 36,9 %, плоди, ягоди та виноград – на 36,4 %, олія – на 20,7 % (табл. 2.7).

Таблиця 2.7 Оцінка ємності внутрішнього ринку України за основними групами продовольства, тис. тонн

Види продукції	Ємність внутрішнього ринку						
	фактична				за умови дотримання раціональних норм		
	1995р.	2000р.	2020р.	2020р. у % до 1995р.	1995р.	2000р.	2020р.
Хлібні продукти	6641,9	6173,8	5379,0	81,0	5224,6	4992,4	4183,3
М'ясо і м'ясо-продукти	2012,2	1621,3	2244,0	111,5	4138,3	3954,4	3313,5
Молоко та молочні продукти	12601,0	9841,5	8430,0	66,9	19656,8	18783,3	15739,1
Риба та рибні продукти	186,2	415,2	517,0	277,7	1034,6	988,6	828,4
Яйця	510,8	473,9	670,0	131,2	868,2	827,8	600,6
Овочі та баштанні продовольчі культури	5002,1	5027,0	6846,0	136,9	8328,3	7958,2	6668,4
Плоди, ягоди та виноград	1727,7	1448,3	2357,0	136,4	4655,6	4448,7	3727,7
Картопля	6404,0	6692,8	5593,0	87,3	6414,3	6129,3	5135,9
Цукор	1634,6	1819,0	1161,0	71,0	1965,7	1878,3	1573,9
Олія рослинна	424,2	464,6	512,0	120,7	672,5	642,6	538,4

Джерело: розраховано за даними Держстату

Разом з тим, від'ємне відхилення між фактичною ємністю ринку та розрахованою за раціональними нормами споживання (дефіцит) встановлено по таких групах продовольства: м'ясо і м'ясопродукти – 47,7 %, молоко і молокопродукти – 86,7 %, риба та рибні продукти – 60,2 %, плоди, ягоди та виноград – 58,2 %, цукор – 35,6 %, олія – 5,2 %.

Продовольча незалежність за окремим продуктом. Задоволення потреб населення у продовольстві (у межах його купівельної спроможності), у 2020 році здійснювалося, в основному, за рахунок продукції вітчизняного виробництва. Проте, на відміну від попередніх досліджуваних років, значно зріс рівень імпортозалежності по рибі та рибні продуктам, а також по плодам, ягодам та винограду (табл. 2.8).

Таблиця 2.8 Динаміка рівня імпортозалежності за основними групами продовольства в Україні

Види продукції	Імпорт продуктів, тис. т				Відсоток імпортозалежності, %			
	1995р.	2000р.	2015р.	2020р.	1995р.	2000р.	2015р.	2020р.
Хлібні продукти	200	1010	190	352	3,0	16,4	4,3	6,5
М'ясо і м'ясопродукти	19	38	158	230	0,9	2,3	7,3	10,2
Молоко та молочні продукти	58	50	78	691	0,5	0,5	0,9	8,2
Риба та рибні продукти	...	...	237	424	...	...	64,6	82,0
Яйця	5	2	11	4	1,0	0,4	0,2	0,6
Овочі та баштанні продовольчі	309	29	95	292	6,2	0,6	1,4	4,3
Плоди, ягоди та виноград	126	179	588	1150	7,3	12,4	27,0	48,8
Картопля	123	11	17	325	1,9	0,2	0,3	5,8
Цукор	...	...	90	4	...	...	0,3	0,3
Олія рослинна всіх видів	...	264	160	245	...	56,8	30,5	47,9

Джерело: розраховано за даними Держстату

Таким чином, найбільш уразливими позиціями, з точки зору імпортозалежності залишаються позиції «риба та рибні продукти», «плоди, ягоди та виноград» та «олія рослинна всіх видів» частка імпорту за цими групами у загальному споживанні відповідно становить 82,0, 48,8 та 47,9 % при 30-и відсотковому пороговому критерії цього індикатора.

З метою оцінки критерію реалізації ефективної агропродовольчої торговельної політики держави, який є визначальною детермінантою національного рівня, проаналізуємо: рівень запасів зерна з граничною межею не менше 100 % (табл. 2.9); виробництво зерна на одну особу за рік – не менше 0,8 тонн (рис. 2.34).

Таблиця 2.9 Рівень запасів зерна в Україні (на кінець періоду)

Показники	2000р.	2005р.	2010р.	2015р.	2018р.	2019р.	2020р.
Наявність зерна, тис. тонн	...	...	15613	25462	29902	25551	22022
Усього ресурсів, тис. тонн	24140	38556	41500	63520	64890	79939	72327
Експорт зерна, тис. тонн	1330	12650	14239	38338	42940	57925	52245
Рівень запасів, % до споживання	...	...	57,3	101,1	136,2	116,1	109,7
Темп приросту до 2010 р., в. п.	...	...	0	43,8	78,9	58,8	52,4
+, - до граничного рівня, %	...	...	-42,7	1,1	36,2	16,1	9,7

Джерело: розраховано за даними Держстату

За досліджуваний період рівень запасів зерна на кінець періоду задовольняв граничному рівню усі роки за виключенням 2010, коли дефіцит запасів зерна склав 42,7 в. п. Така динаміка пояснюється тим фактом, що обсяги виробництва зерна в Україні, починаючи з 2015 року перевищує 60 млн тонн, а у 2018 та 2019 роках – більше 70 млн тонн.

Дефіцит виробництва зерна на одну особу за рік за період дослідження встановлено у 2000, 2006 та 2007 роках – відповідно 0,3, 0,1 та 0,2 тони порівняно з граничною межею, яка складає не менше 0,8 тонн (рис. 2.34).

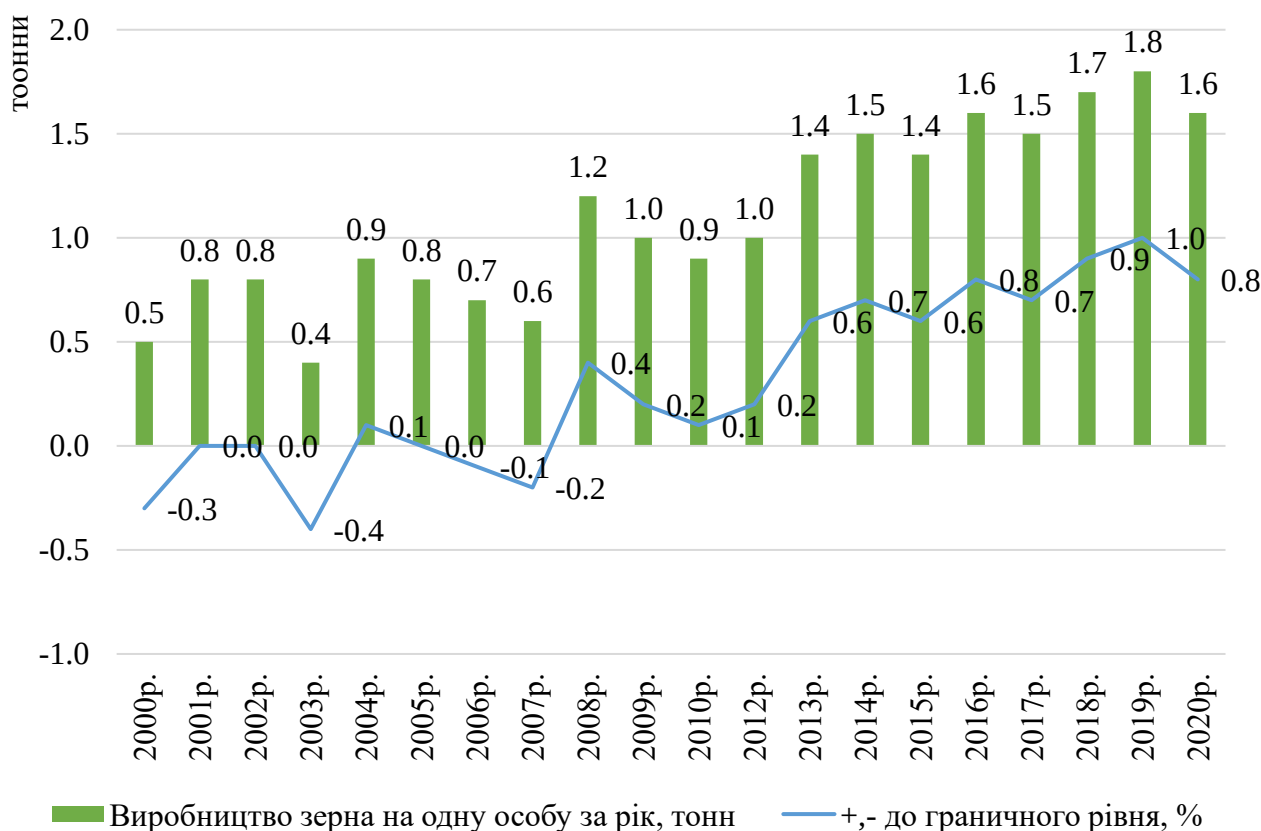

Рисунок 2.34 – Динаміка обсягів виробництва зерна на одну особу за рік в Україні, тонн

Джерело: розраховано за даними Держстату

Отже, стан продовольчої безпеки у 2020 році в Україні не завжди задовольняє встановлені порогові значення та норми. Значення окремих індикаторів, розрахованих за даними 2020 року порівняно з 1995 роком позитивно характеризують динаміку продовольчої безпеки України:

- встановлено збільшення в раціоні українців тих видів продовольства, споживання яких найбільше відстає від раціональних норм (м'ясні та рибні продукти), за більшістю видів продукції покращився рівень достатності їх споживання;

- задоволення потреб населення у продовольстві здійснювалося, в основному, за рахунок сільськогосподарської продукції вітчизняного виробництва;

- в Україні спостерігається висока самозабезпеченість населення за основними видами продовольства.

Разом з тим, стан продовольчої безпеки України не можна характеризувати як стабільно позитивний:

- за продукцією тваринницького походження зменшилась середньодобова калорійність раціону населення країни;

- встановлено високий рівень продовольчої залежності (за умови дотримання раціональних норм споживання) за м'ясом, молоком та рибними продуктами, плодами, ягодами та виноградом;

- перевищує пороговий рівень відсоток імпортозалежності України по олії, рибі, плодам, ягодам та винограду. Порівняно з 1995 роком даний індикатор зріс.

Україна за наявним ресурсним потенціалом, за оцінками різних науковців, має можливість "годувати" близько 100-150 млн осіб. Натомість має місце парадоксальна ситуація, коли країна за експортом сировини (соняшнику) стабільно входить до п'ятірки світових лідерів і при цьому має 48 % значення індикатору імпортозалежності за олією рослинною. Очевидною є необхідність виваженої державної політики регулювання внутрішнього ринку та аграрного сектору економіки країни.

РОЗДІЛ 3

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ НА ЗАСАДАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

3.1. Глобальні стратегічні ініціативи у сфері продовольчого забезпечення

У боротьбі з голодом та забезпеченням продовольчої безпеки важливе місце посідає проблема зменшення втрат продовольства та харчових відходів. Втрати продовольства впливають не лише на продовольчу безпеку бідних людей, якість та безпеку харчових продуктів, але й на економічний розвиток та навколишнє середовище. Справедливо зазначити, що фактори втрат продовольства та харчових відходів у різних країнах світу мають значні відмінності та ступінь впливу і значно залежать від конкретних умов і місцевої ситуації в даній країні. Разом з тим, незалежно від рівня економічного розвитку та рівня продовольчої безпеки у країні, втрати продовольства та харчові відходи повинні бути мінімізовані.

Втрати продовольства та харчові відходи є марним витрачанням ресурсів, що використовуються у процесі виробництва, зокрема: землі, води, енергії та фінансових ресурсів. Виробництво їжі, яка не буде спожита, призводить до надмірного викиду CO₂, а також – втрат економічної цінності продуктів [48].

Втрати продовольства та харчові відходи безпосередньо і негативно впливають на доходи як фермерів, так і споживачів. Враховуючи те, що більшість дрібних фермерів та домогосподарств у сільській місцевості живуть в умовах недостатнього рівня продовольчого забезпечення, зменшення втрат продовольства та харчових відходів може швидко і суттєво впливати на їх рівень життя. Для споживачів, що знаходяться на межі бідності, пріоритетом, безумовно, є фізичний та економічний доступ до харчових продуктів, які є поживними та безпечними. Важливо відзначити, що продовольча незахищеність переважно лежить у площині економічної доступності (купівельна спроможність та ціни на продукти харчування), ніж у площині фізичної доступності (постачання). Разом з тим, підвищення ефективності логістики постачання продовольства може значно знизити кінцеву вартість продуктів харчування для споживачів та, таким чином, збільшити економічний доступ до них. Враховуючи величину втрат продовольства та харчових відходів, інвестиції у зменшення втрат

можуть бути одним зі вагомих чинників зниження вартості їжі. Але такий підхід виправданий за умови, коли фінансові вигоди від зменшених збитків будуть перевищували вартість інвестицій.

У нашому дослідженні «втрата продовольства та харчові відходи» стосуються їстівних частин рослин та тварин, які виробляються або збираються для споживання людиною, але людьми не вживаються. Це означає зменшення маси, калорійності та / або харчової цінності продовольства, призначеного для споживання людиною на будь-якому етапі ланцюга харчової цінності.

Незважаючи на те, що терміни «втрата продовольства» та «харчові відходи» використовуються разом, вони мають чіткі драйвери та, як наслідок, різні рішення. «Втрата продовольства» може бути виражена як через фізичні показники обсягу – це фізичний обсяг (кг, т або кал) продукції, яка розлита, розсипана або зіпсована таким чином, що призводить до зниження її якості до того, як їжа потрапить до споживача, – так і через економічні виміри (втрати виражені у грошовому еквіваленті). Економічні втрати виникають на усіх етапах харчового ланцюгу (виробництва, зберігання, обробки та розподілу) та є непередбачуваним результатом сільськогосподарських процесів або технічних обмежень у сфері зберігання, інфраструктури, упаковки та / або маркетингу [49].

«Харчові відходи» включають продовольчі продукти, які придатні до вживання за показниками якості, але не споживаються людиною з різних причин і, в результаті псуються. Харчові відходи переважно, але не виключно, виникають на етапах роздрібної торгівлі та споживання і є результатом недбалості або свідомого рішення викинути їжу [49].

Таким чином, втрата продовольства та харчові відходи можуть виникати у ланцюгу вартості продукції, починаючи з моменту виробництва продукції. Ціновий ланцюг закінчується в той момент, коли продукти харчування, призначені для безпосереднього споживання людиною, споживаються людьми, викидаються або інакше вилучаються з харчового ланцюга. Тому їжа, яка спочатку була призначена для споживання людиною, але видалена з харчового ланцюга, вважається втратою продовольства або харчовими відходами, навіть якщо вона використовується як корм для тварин або біоенергетики.

Втрата продовольства та харчові відходи можуть відбуватися на кожному етапі ланцюга харчової цінності (табл. 3.1).

За розрахунками ФАО в 2009 році 32 відсотки усіх харчових продуктів, вироблених у світі, були втрачені [49]. Незважаючи на те, що в оцінках продовольчих втрат та харчових відходів, що надаються ФАО, існує

багато невизначеностей, на даний час вони є найбільш доступними глобальними вимірами.

Таблиця 3.1 Втрати продовольства та харчові відходи за ланцюгом створення їх вартості

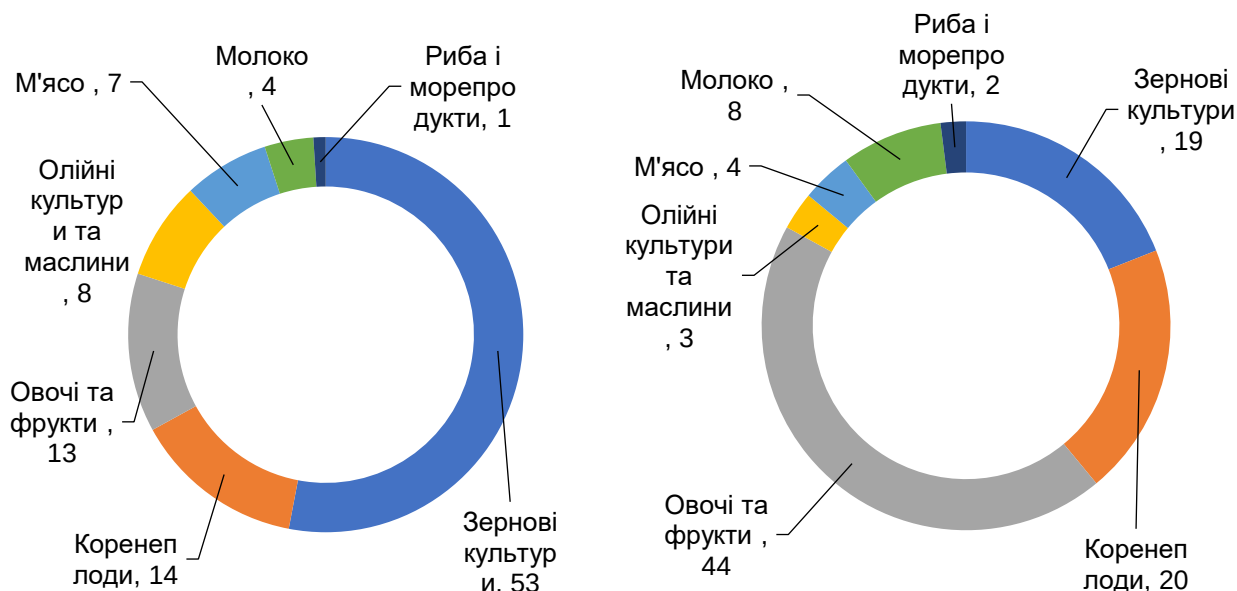
Виробництво	Зберігання	Переробка та упаковка	Доставка та продаж	Споживання
<i>визначення</i>				
Під час або безпосередньо після збирання урожаю, вилову риби, доїння корів, стрижки овець та ін.	Після того як вироблену продукцію передають для обробки, зберігання та транспортування	Під час промислової або внутрішньої переробки та / або упаковки	Під час розподілу на оптові та роздрібні ринки	Під час харчування вдома, в громадських установах
<i>включає в себе</i>				
Плоди а фрукти збиті (пошкоджені) у процесі збирання	Продукція, зіпсована шкідниками, під час транспортування	Продукти, відсортовані як непридатні для переробки	Плоди та фрукти, відсортовані за якістю (переважно за зовнішніми ознаками)	
Продукція відсортована за стандартами якості у результаті невідповідності технологічних процесів доїння, забою та інше	Смерть худоби під час перевезення до забою або неприйнятна (вибракувана) для забою	Молоко, розлите під час пастеризації та переробки; обрізка м'яса під час забою та переробки	Термін придатності для вживання закінчується до придбання продукції	Їжа купується, але не споживається
Втрати продукції внаслідок неналежного механічного збору врожаю, доїння корів, стрижки овець та ін.	Продукція, зіпсована гнильними або хвороботворними мікробами	Продукція, відсортована як непридатна для переробки	Продукти, що пролилися або пошкоджені на ринку	Їжа готується, але не вживається

Джерело: узагальнено за даними ФАО

Оцінка ФАО базується на вазі. При розгляді ваги тонна зерна така ж, як і тонна фруктів, що відповідає тонні м'яса. Проте типи їжі значно різняться за своїм вмістом води та калорій на кілограм. Наприклад, у кілограмі пшеничного борошна в середньому міститься 12 відсотків води та 6343 ккал, тоді як кілограм яблук в середньому становить 81 відсоток води та 1704 ккал [50]. Отже, вимірювання за вагою не завжди відображає енергію в продуктах харчування, яку могли б отримати від її споживання люди.

За розрахунками [50] глобальні втрати продовольства та харчових відходів становлять приблизно 24 % всієї їжі, що виробляється. Тобто, кожна з чотирьох калорій харчових продуктів, вироблених для людей, не споживається.

Зернові складають найбільшу частку глобальних втрат продовольства та харчових відходів за вмістом калорій – 53 % (рис. 3.1) [50].

Втрати та відходи за ккал
(100% = 1,5 квадрильйони ккал)

Втрати та відходи за вагою
(100% = 1,3 млрд. тонн)

Рисунок 3.1 – Частка світових втрат продовольства та харчових відходів у 2009 році

Джерело: сформовано за даними ФАО

Значно меншими є втрати м'яса – 7 %. Однак не всі втрати продовольства та харчові відходи створюються однаково. Так, значними при виробництві м'яса є екологічні наслідки з точки зору викидів парникових газів, використання земель та споживання води. Зважаючи також на високі економічні витрати на виробництво м'яса, очевидним є факт, що питанню зменшення втрат м'яса та відходів слід приділяти, принаймні, таку ж увагу, як і іншим продуктам, незважаючи на меншу частку втрат калорій [50].

Обсяг втрат продовольства та харчових відходів різної продукції значно різниться з точки зору калорійності та фізичної ваги. Так, зерно складає найбільшу частку втрат продовольства та харчових відходів відносно інших продовольчих товарів за кількістю калорій, натомість овочі та фрукти є найбільшим джерелом втрат продовольства та харчових

відходів у фізичній масі. Ця дисперсія, в основному, обумовлена відмінностями у вмісті води; значна частина втрат продовольства та харчових відходів у фруктах та овочах – це вода. Тим не менш, проблема зниження втрат продовольства та харчових відходів фруктів і овочів є не менш важливою, оскільки ці продукти містять необхідні вітаміни і мінерали, необхідні для здорового життя [20].

На рисунку 3.2 показано частку втрат продовольства та харчових відходів у 2009 році до загальної кількості ккал по групі.

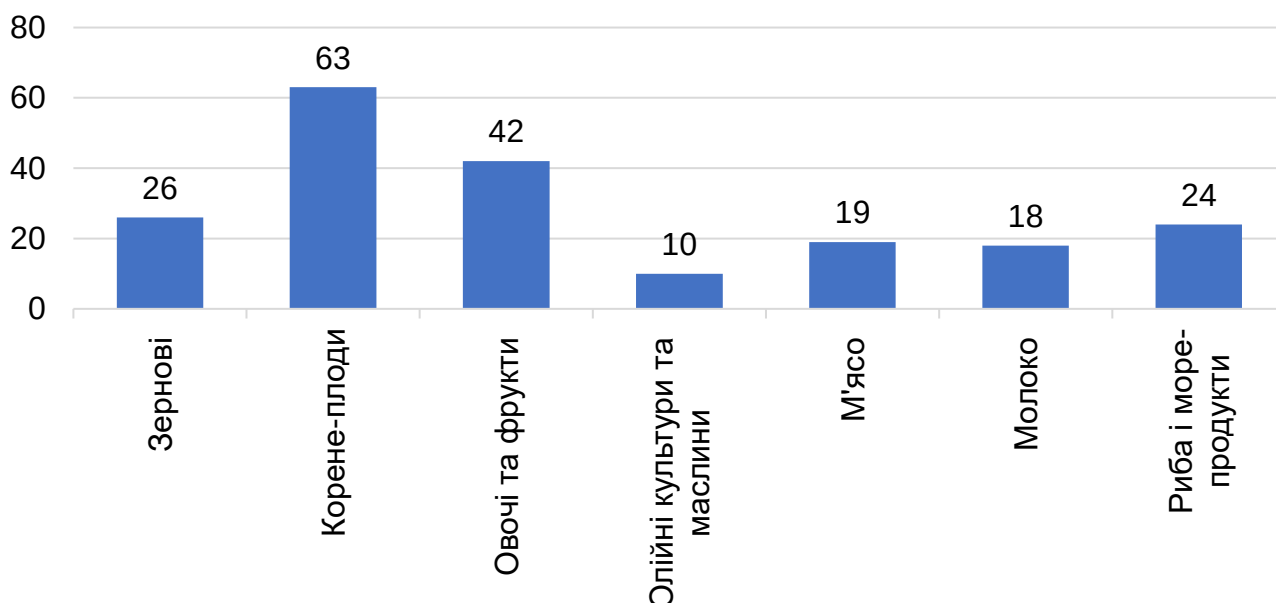

Рисунок 3.2 – Частка світових втрат продовольства та харчових відходів у 2009 році, % до загальної кількості ккал по групі

Примітка. Отримані значення складаються з втрат та харчових відходів у відсотках від харчування, визначених як суми стовпців «Продовольство» та «Обробка» на харчовому балансі ФАО

Джерело: сформовано за даними ФАО

Найвищим є показник втрат продовольства та харчових відходів по коренеплодам – 63 %. Близьким до нього є частка втрат та відходів по овочам та фруктам – 42 %; близько чверті – втрати та відходи по зерна та морепродуктах; найменшими є втрати та харчові відходи по олійних культурах та маслинах – 10 %.

У глобальному вимірі близько 56 % загальних втрат продовольства та харчових відходів відбувається в розвинених країнах – Північній Америці, Океанії, Європі та промислово розвинених азіатських країнах Китаю, Японії та Південної Кореї, тоді як на країни, що розвиваються, припадає 44 % втрат (рис. 3.3).

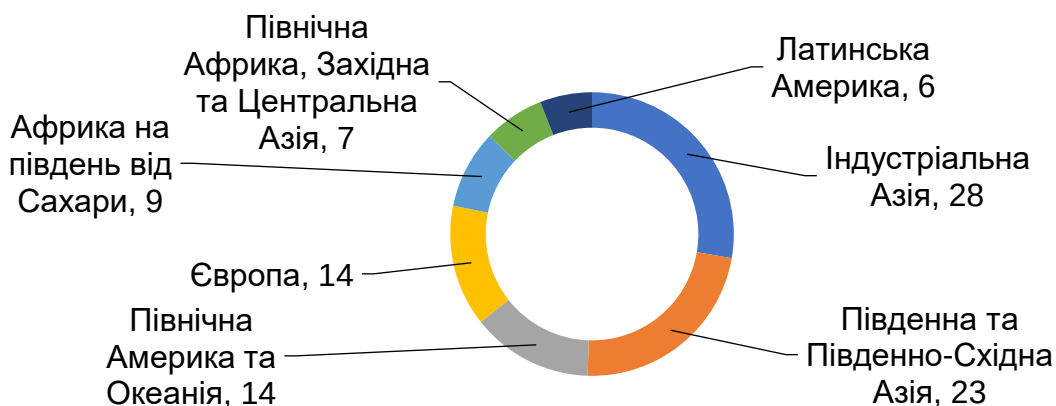

Рисунок 3.3 – Частка світових втрат продовольства та харчових відходів у 2009 році за регіонами, % (100% = 1,5 квадрильйони ккал)

Примітка: кількість регіонів не становить 100 %

Джерело: сформовано за даними ФАО

Проте за обсягом втрат продовольства та харчових відходів на душу населення, Північна Америка та Океанія виділяються з-поміж інших регіонів (рис. 3.4), перевищуючи даний індикатор по Латинській Америці втричі.

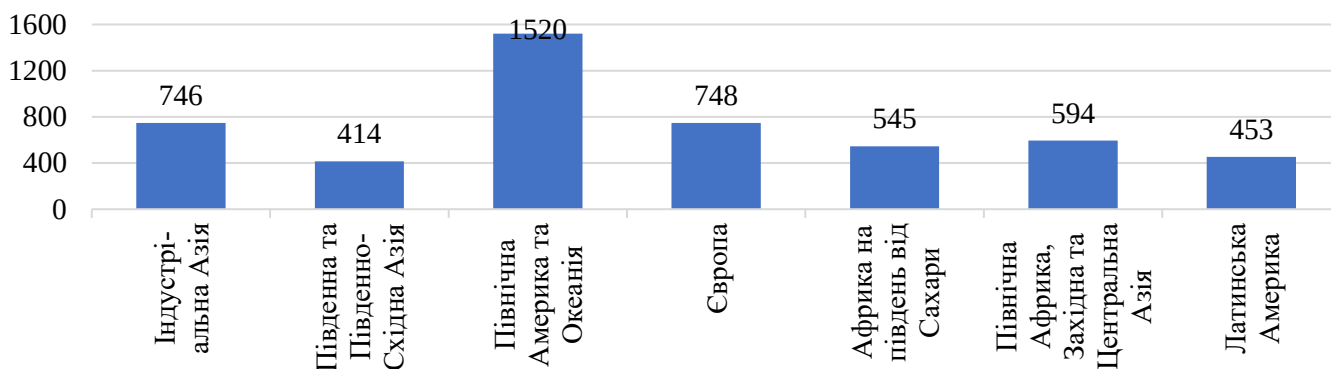
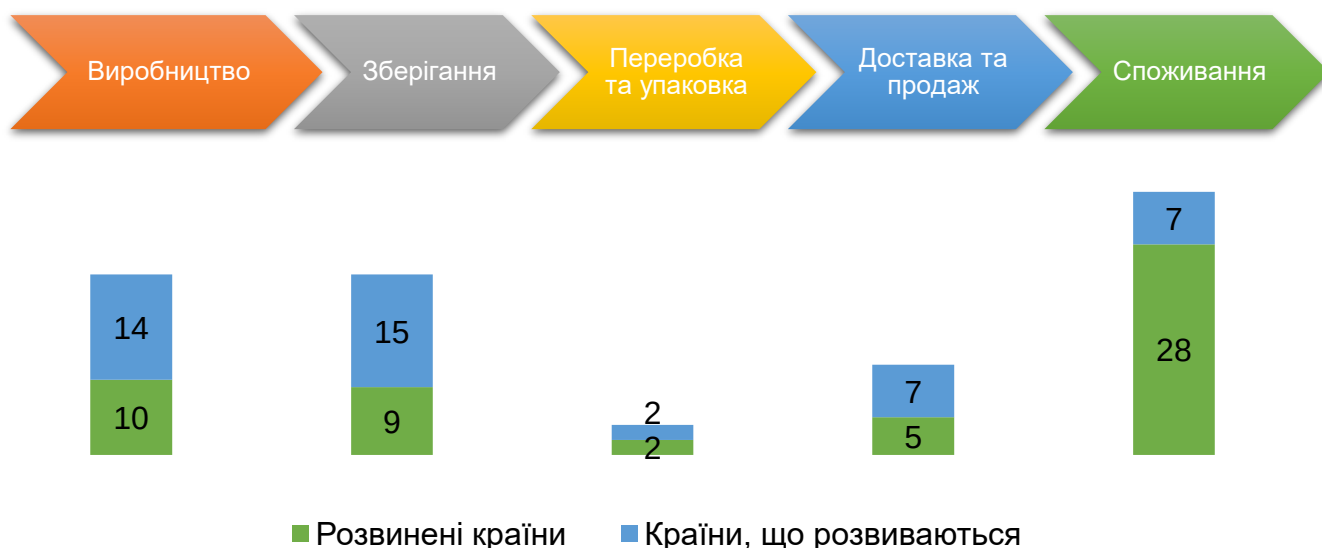

Рисунок 3.4 – Втрати продовольства та харчові відходи у 2009 році у світі за регіонами, ккал на 1 особу в день

Джерело: сформовано за даними ФАО

Що стосується етапів ланцюга харчової цінності, то 24 % глобальних втрат продовольства та харчових відходів відбуваються на стадії виробництва, ще 24 % втрачається під час зберігання та 35 % – у процесі споживання. Ці три етапи в сумі становлять понад 80 % світових втрат продовольства та харчових відходів.

При цьому розподіл втрат продовольства та харчових відходів у ланцюгу створення вартості продукції значно відрізняється між розвиненими країнами, які втрачають більше продовольства на етапі споживання, та країнами, що розвиваються, які втрачають більше продовольства під час виробництва та зберігання (рис. 3.5).

**Рисунок 3.5 – Частка загальної втрати продовольства та харчових відходів за стадією у ланцюгу створення їх вартості у 2009 році у світі, %
(100% = 1,5 квадрильйони ккал)**

Примітка: сума відсотків за стадіями не становить 100 %

Джерело: сформовано автором за даними ФАО

Так, більше половини втрат продовольства та харчових відходів в Північній Америці, Океанії та Європі відбувається на етапі споживання (рис. 3.6). На противагу, у Південній та Південно-Східній Азії та Африці на південь від Сахари дві третини втрат продовольства та харчових відходів відбувається на двох перших етапах у ланцюгу створення вартості продовольства (виробництво та зберігання).

Такий розподіл свідчить про те, що в країнах, що розвиваються, зусилля, спрямовані на зменшення втрат продовольства та харчових відходів, мають бути зосереджені на етапах «близько до ферми», а в розвинених країнах – на етапах «близько до вилки». Разом з тим, за дослідженнями ФАО практично всі міські райони мають високі показники рівня харчових відходів незалежно від того, розташовані вони в розвинених країнах або країнах, що розвиваються. Обсяги відходів можуть бути навіть більшими в містах, розташованих у країнах, що розвиваються, в яких бракує інфраструктури для вирішення цієї проблеми.

У розрахунках, проведених ФАО, Україна віднесена до групи «Європа», але це не означає, що усереднені показники даної групи є близькими до фактичних даних по Україні.

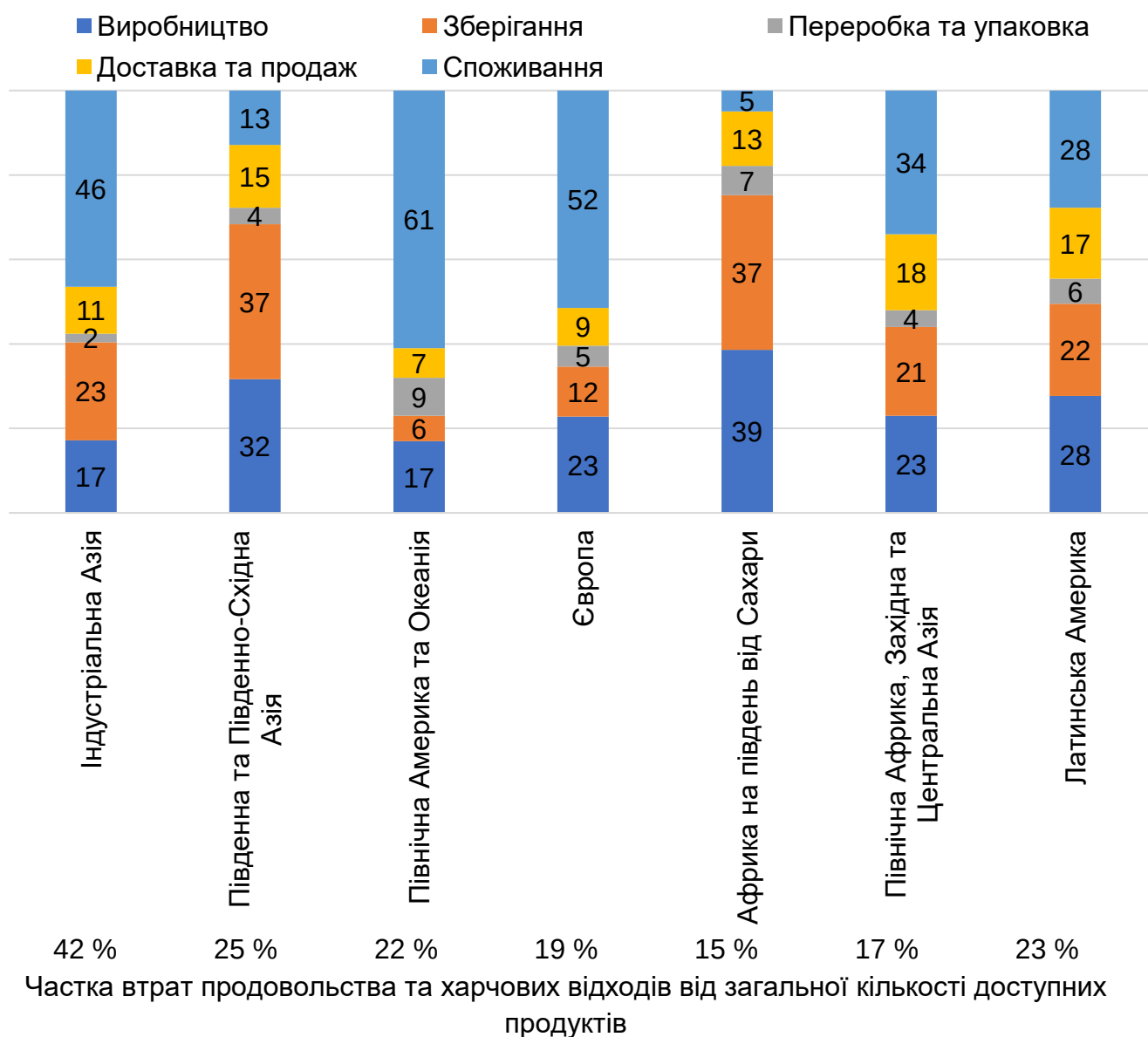

Рисунок 3.6 – Світові втрати продовольства та харчові відходи по регіонах за стадією у ланцюгу створення їх вартості у 2009 році, відсотків від загальної кількості ккал

Примітка: кількість регіонів не становить 100 %

Джерело: сформовано за даними ФАО

В країнах ЄС все більша кількість споживачів вирішує купувати продукти харчування на місцевих ринках, безпосередньо на фермах, через систему «бокс» передач або інші схеми місцевих продажів. Європейські споживачі, як правило, пов'язують місцеві продукти з більш високими стандартами якості (свіжість, харчова цінність), здоровим харчуванням, більш екологічними способами виробництва та низьким рівнем викидів вуглецю. Вони також цінують можливість налагодження безпосереднього контакту з виробниками, знання походження продуктів, які вони купують, та підтримки місцевого сільського господарства та

економіки шляхом придбання товарів за справедливою ціною. Опитування 2011 року, проведене Євробарометром [51], показує, що дев'ять з десяти громадян погоджуються, що існує перевага щодо придбання продуктів з місцевої ферми. Згідно з іншим останнім дослідженням Євробарометра (2016 р.) [51], чотири із п'яти європейських громадян вважають, що «підвищення ролі фермера в харчовому ланцюзі» є «досить» або «дуже важливим». З боку виробників, продаж сільськогосподарської продукції безпосередньо споживачам дозволяє їм зберігати більшу частку ринкової вартості продукції шляхом усунення посередників. Взаємна вигода від місцевих харчових систем та коротких ланцюгів постачання харчових продуктів (SFSC) пояснює, чому в останній час такі схеми набирають обертів у всіх країнах-членах ЄС: вони є альтернативою традиційним довгим ланцюгам харчування з великими роздрібними торговцями, такими як супермаркети, де споживачі купують «анонімні» продукти харчування без будь-яких вказівок про ціну, фактично сплачену виробнику та сприяють удосконаленню технологій сільськогосподарського виробництва фермерів [51].

В Україні, на відміну від країн-членів європейського союзу, до таких виробників сільськогосподарської продукції слід віднести господарства населення, які вирощують та виробляють продукти харчування не лише для власного споживання [8]. Наразі даною категорією господарств вирощується порівняно з фермерськими господарствами значно більше усіх видів продукції рослинництва (за винятком соняшнику), а обсяг вирощених картоплі, овочів та плодових становить відповідно 98, 85 та 83 % від загального їх обсягу в країні (табл. 3.2).

Відносно продукції тваринництва показники такі ж високі: 70 % молока, 91 % вовни та 99 % меду від загальної їх кількості у 2020 році було вироблено господарствами населення. В динаміці ці показники не зменшуються, а за окремими позиціями, навіть, зростають (табл. 3.3).

Зважаючи на кількість таких господарств населення та їх роль у забезпеченні населення продукцією окремих видів продукції рослинництва та тваринництва, де-факто вони є повноправними членами продовольчого ринку як виробники, а де-юре – визнані на ньому лише як споживачі продукції.

З'ясування сутності змісту та основних рис коротких ланцюгів постачання дозволить встановити типи та форми залучення до даного процесу фермерських господарств та господарств населення в Україні.

Таблиця 3.2 Структура виробництва сільськогосподарських культур за категоріями господарств в Україні, у % до загального обсягу

Показник	2000р.	2005р.	2010р.	2015р.	2017р.	2018р.	2019р.	2020р.	2020 рік +,- до 2000 року
	Підприємства								
Культури зернові	81,6	75,7	75,8	77,3	77,4	80,1	79,8	79,6	-2,0
Буряк цукровий фабричний	87,8	78,5	92,1	92,5	95,6	95,3	94,6	94,3	6,5
Соняшник	87,5	78,8	82,5	85,4	86,6	86,1	85,8	87,7	0,2
Картопля	1,4	1,2	2,6	2,2	1,9	1,9	1,8	1,9	0,5
Культури овочеві	16,9	10,7	11,9	13,9	14,5	14,4	14,7	15,4	-1,5
Культури плодові та ягідні	18,2	11,8	16,4	19,1	16,3	21,6	16,6	16,8	-1,4
	у т. ч. фермерські господарства								
Культури зернові	5,1	10,7	12,0	12,7	14,0	14,4	15,3	14,9	9,8
Буряк цукровий фабричний	5,7	8,9	8,4	6,0	7,4	6,9	4,5	4,6	-1,1
Соняшник	10,0	15,6	17,8	19,4	19,3	19,8	20,3	18,8	8,8
Картопля	0,3	0,4	0,9	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5	0,2
Культури овочеві	1,4	2,1	2,6	3,1	2,9	2,7	3,0	3,0	1,6
Культури плодові та ягідні	0,3	0,6	2,1	3,2	3,7	5,3	4,7	4,5	4,2
	Господарства населення								
Культури зернові	18,4	24,3	24,2	22,7	22,6	19,9	20,2	20,4	2,0
Буряк цукровий фабричний	12,2	21,5	7,9	7,5	4,4	4,7	5,4	5,7	-6,5
Соняшник	12,5	21,2	17,5	14,6	13,4	13,9	14,2	12,3	-0,2
Картопля	98,6	98,8	97,4	97,8	98,1	98,1	98,2	98,1	-0,5
Культури овочеві	83,1	89,3	88,1	86,1	85,5	85,6	85,3	84,6	1,5
Культури плодові та ягідні	81,8	88,2	83,6	80,9	83,7	78,4	83,4	83,2	1,4

Джерело: складено за даними Держстату

До недавнього часу на рівні ЄС не існувало спільного визначення коротких ланцюгів постачання харчових продуктів. В наукових джерелах можна зустріти різні підходи до визначення сутності даної категорії. Перш за все слід розділити поняття «місцеві харчові системи» та «короткі ланцюги постачання харчових продуктів».

Місцева харчова система (Local Food Systems) – це та, в якій продукти харчування виробляються, обробляються та реалізуються у роздрібній торгівлі у межах певної географічної зони. Прикладами місцевих продовольчих систем є: ринки фермерів, продаж безпосередньо у фермерських господарствах, схеми державних закупівель. Продукти, які обмінюються в межах місцевих харчових систем, простежуються до певного місця їх виробництва та мають відмінні якості або характеристики. Переважно, це продукти, які спеціально не оброблялись та не перероблялись [52].

Таблиця 3.3 Структура виробництва продукції тваринництва за категоріями господарств в Україні, у % до загального обсягу

Показник	2000р.	2005р.	2010р.	2015р.	2017р.	2018р.	2019р.	2020р.	2020 рік +,- до 2000 року
Підприємства									
М'ясо (у забійній масі)	26,3	36,8	55,1	63,0	64,0	65,1	68,1	68,8	42,5
Молоко	29,0	18,8	19,7	25,1	26,9	27,4	28,2	29,8	0,8
Яйця	33,8	49,5	60,1	58,2	53,9	55,2	56,1	55,1	21,3
Вовна	38,6	21,7	16,9	13,8	13,0	12,4	11,5	9,3	-29,3
Мед	6,8	3,4	2,3	1,4	1,3	1,2	1,1	1,0	-5,8
у т. ч. фермерські господарства									
М'ясо (у забійній масі)	0,5	0,9	2,3	2,3	2,5	2,5	2,8	3,1	2,6
Молоко	0,5	0,7	1,0	1,7	1,9	2,0	2,2	2,4	1,9
Яйця	0,1	0,1	0,5	0,4	0,6	0,7	0,8	0,8	0,7
Вовна	0,3	2,2	3,1	3,0	2,8	3,0	2,8	2,3	2,0
Мед	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	-0,1
Господарства населення									
М'ясо (у забійній масі)	73,7	63,2	44,9	37,0	36,0	34,9	31,9	31,2	-42,5
Молоко	71,0	81,2	80,3	74,9	73,1	72,6	71,8	70,2	-0,8
Яйця	66,2	50,5	39,9	41,8	46,1	44,8	43,9	44,9	-21,3
Вовна	61,4	78,3	83,1	86,2	87,0	87,6	88,5	90,7	29,3
Мед	93,2	96,6	97,7	98,6	98,7	98,8	98,9	99,0	5,8

Джерело: складено за даними Держстату

Складний характер сучасних харчових систем, навіть для зовні простих харчових продуктів, ускладнює визначення «місцевої» їжі. Наприклад, місцеві курячі яйця можуть бути отримані в результаті використання корму, отриманого з місця за сотні кілометрів від місця їх виробництва. Для продуктів, що піддаються обробці чи переробці та складаються, у результаті, з різних інгредієнтів, ситуація ще складніша. Ці продукти можуть бути вирощені або вироблені в одному місці, перевезені

в інше місце для обробки чи переробки та упаковки, а потім повернуті назад для продажу. Таким чином, вони можуть розглядатися як «місцеві» продукти в тому сенсі, що були вироблені і спожиті на місці, але, можливо, насправді було подолано кілька сотень «продовольчих» кілометрів між цими етапами. Недобросовісні трейдери можуть скористатися цим, щоб зацікавити покупців місцевими продуктами харчування.

Відтак, визначення місцевої харчової системи є доволі складним. Регламент (ЄС) № 807/2014 [53] лише передбачає, що визначення місцевих ринків, які мають право на підтримку, визначається у програмах сільського розвитку країн. Як вже зазначалось, переважно місцеві системи часто визначають за ознакою відстані між точкою виробництва та точкою продажу. Такий підхід також буде правомірним щодо визнаної географічної зони, такої як село, район, регіон. У доповіді про короткі ланцюги поставок продуктів харчування і місцеві продовольчі системи [52] дано наступне визначення LFS – це система виробництва та споживання, в якій продукти виробляються, переробляються і реалізуються у роздрібній мережі в межах певної географічної області (приблизно в радіусі від 20 до 100 км).

Питання про те, де закінчується межа «місцевості» і починається інший рівень, є суб'єктивним і залежить від контексту місцевої території: щільність населення, доступність продукції, міське чи сільське поселення. Наприклад, супермаркети, що працюють на національному та міжнародному рівнях, часто описують цілий регіон або навіть країну як «місцеве» джерело. Термін «місцевий» також може стосуватися близькості відносин між виробниками та споживачами на основі взаємної довіри та співпраці.

Вільна енциклопедія Вікіпедія дає таке визначення: «короткі ланцюги харчових продуктів (Short Food Supply Chains) – це широкий спектр конфігурацій виробництва, розподілу та споживання продуктів харчування, таких як фермерські ринки, фермерські магазини, сільське господарство, що підтримують громади, групи солідарності. У більш загальному розумінні, ланцюг постачання продовольства можна визначити як «короткий», коли для нього характерні короткі відстані або наявність незначної кількості посередників між виробниками та споживачами».

Спочатку короткі ланцюги постачання (SFSC) були визначені як «стійкість» фермерів до модернізації харчової системи, що характеризується розвитком ланцюгів постачання на основі міжміської торгівлі [55]. Сійкість полягає у тому, що, продаючи безпосередньо

споживачам, фермери обходять посередників і, таким чином, можуть розробляти автономні маркетингові стратегії на основі диференціації. Ці стратегії дають фермерам можливість зберігати більшу частку доданої вартості на фермі та в місцевій економіці. З огляду на ці характеристики, короткі ланцюги постачання харчових продуктів все більше враховуються сільською та продовольчою політикою як водієві зміни в системі харчування та інструментом політики розвитку сільських районів [56].

Марсден Т. та ін. [57] стверджують, що короткі ланцюги постачання мають здатність «ресоціалізовувати» або «перепроєктовувати» продовольство, тим самим дозволяючи споживачам приймати рішення про вартість продуктів харчування. При цьому вживання продуктів визначається місцем або навіть конкретною фермою, де вони виробляються. Разом з тим, автори зазначають, що визначальним критерієм відповідності продукції коротким ланцюгам постачання є інформація про продукцію, а не відстань, на яку продукція перевозиться для реалізації або її обробки. При цьому інформація може бути як передана особисто в місці продажу продукції, так і бути надрукованою на упаковці. Така інформація дозволяє споживачеві достовірно встановлювати зв'язки та асоціації з місцем виробництва, а потенційно – цінностями залучених людей та методів виробництва. Теоретично, диференціація продукції таким чином дозволяє, у принципі, споживачам визначати преміальну ціну, якщо надана інформація вважається ними цінною.

В будь-якому разі, визначальною ознакою коротких ланцюгів постачання є те, що вони мають високу цінність для своїх учасників. Прямі стосунки між виробником і споживачем передбачають побудову знань про якість продукту, його походження та виробництво, цінність для споживача, самого виробника та споживача, а не лише обміну продуктом. Однак фактичне значення системи відрізняється у межах різних соціальних груп інституційними параметрами та регіональними контекстами. Загалом, цінність коротких ланцюгів постачання полягає у можливості відтворення автентичності у виробництві та споживанні.

Зараз короткі ланцюги постачання чітко визнані ЄС як сфера, яку слід підтримувати в рамках політики ЄС щодо розвитку сільських територій, а тому охоплюються визначенням у статті 2 Регламенту (ЄС) № 1305/2013 [58] про підтримку розвитку сільських територій Європейським Сільськогосподарським фондом розвитку сільських районів (ЄСФСР), який набрав чинності з реформованою Спільною сільськогосподарською політикою на 2014-2020 роки: короткий ланцюг постачання продуктів

харчування означає «ланцюг постачання, що включає обмежену кількість економічних операторів, що прагнуть до співпраці, місцевого економічного розвитку та тісних географічних та соціальних відносин між виробниками, переробниками та споживачами». Це визначення доповнюється статтею 11 Європейської Комісії делегованого Розпорядженням (ЄС) № 807/2014 Положення сільського розвитку [35], яка передбачає, що «підтримка створення і розвиток коротких ланцюгів поставок ... поширюється тільки на ланцюги поставок, в яких задіяно не більше одного посередника між фермером і споживачем». У Франції, короткі ланцюги постачання були офіційно визначені Міністерством сільського господарства Франції як маркетинговий режим, що включає прямий продаж продуктів від виробника до споживача, або непрямий продаж з залученням не більше одного посередника.

Виходячи з проведених досліджень цілком достовірним видається факт, що основними критеріями, необхідними для визначення коротких ланцюгів постачання, – є фізична, соціальна та економічна близькість: для коротких ланцюгів постачання усі ці відстані зменшуються в порівнянні з традиційними харчовими ланцюгами. Як видно з попередніх досліджень, короткі ланцюги постачання часто поєднуються з іншими поняттями, такими як «місцева їжа», «альтернативні харчові ланцюжки», «місцеві харчові системи», «прямі продажі» тощо. Проте це різні поняття. Наприклад, короткий ланцюг може бути необхідною умовою для виявлення багатьох таких типів, але він не обов'язково буде таким. Отже, існує необхідність визначити критерії, що дозволяють розмежувати концепцію коротких ланцюгів постачання.

Фізична відстань – це відстань перевезень або пробігу у кілометрах товару від місця виробництва до пункту продажу. Деякі науковці пропонують розширити цю відстань до відстані між місцем виробництва необхідних ресурсів (наприклад, пестицидів, кормів для тварин). Деякі ініціативи SFSC встановили точні відстані (або радіуси) або територіальні межі як критерій, щоб претендувати на право визначатись як короткі ланцюги постачання. Проте через регіональну та культурну різноманітність харчових систем не існує універсального визначення, яке б визначило оптимальну фізичну відстань коротких ланцюгів постачання. Тому на практиці метричні та фізичні інтерпретації кордонів різняться. Тим не менше, географічна близькість і місце розташування виробника та споживача у системі коротких ланцюгів постачання сприймаються, в першу чергу, як щось, що є порівняно близьким фізично та/або розташоване і вирощене в певному регіоні або місцевості.

Соціальна відстань (близькість) у формальному вираженні встановлюється через кількість посередників між виробником і споживачем. У коротких ланцюгах постачання це число дорівнює нулю або одиниці, максимально – не більше двох посередників; в останньому випадку збільшення посередників пов'язано з неможливістю інакше з'єднати виробників та споживачів, а не навпаки. Важливо підкреслити, що соціальна близькість передбачає здатність ланцюга створити канал комунікації між виробниками та споживачами, що дає виробникам можливість контролювати інформацію, надану кінцевим споживачам, і отримувати від них відгуки стосовно не тільки кількості продукції, але й її якості, практики ведення сільського господарства, а також етичних, екологічних та соціальних цінностей процесу виробництва та реалізації. Тоді споживач може створювати зв'язки з суспільством і місцевістю, де відбувається виробництво продукції. Відтак, крім кількості посередників, дуже важливо враховувати якісний характер взаємовідносин, тому необхідна інформація про продукт повинна надходити як споживачеві, так і виробнику стосовно задоволеності останнього та його очікувань.

Зниження кількості посередників між виробництвом та споживанням також є широко поширеною стратегією розповсюдження великих комерційних продуктів у контексті глобалізації. Однак, ця стратегія не гарантує, що виробники та споживачі налагоджують більш прямі контакти та більш близькі відносини, а також не пропонують кращі ціни для будь-кого з них. Тому, інтегруючи роздрібні та оптові функції та встановлюючи контакти як з виробником, так і зі споживачем, великі комерційні компанії консолідують свою стратегічну потужність, але ні виробник ні споживач не отримують від цього жодних переваг.

З іншого боку, може існувати певна кількість обслуговуючих кооперативів, які продають свої товари кінцевим споживачам через кооперативні магазини. Враховуючи кількість посередників, така схема не може бути визнана як короткий ланцюг постачання продовольства, але вона задовольняє основним критеріям соціальної близькості. Тому, хоча число посередників і є важливими у визначенні коротких ланцюгів постачання, даний критерій не повинен бути визначальним.

Пряма взаємодія між виробниками та споживачами призводить до більш нематеріальних аспектів соціальної близькості, таких як: взаємне пізнання та повага один до одного; довіра; солідарність та компроміс між виробником і споживачем; визнання якісних характеристик харчового продукту та умов етики; зв'язку з традиціями та ідентичностями; колективної участі громадськості у місцевій харчовій системі;

інтенсивності та спрямованості інформаційних потоків між учасниками ланцюга постачання.

Економічна близькість передбачає, що в процесі купівлі-продажу продукції відбуваються ринкові обміни і гроші циркулюють у межах громади чи певної місцевості (належать і регулюються на місцевому рівні, прозорі та простежуються) [54]. Але слід розуміти, що економічну близькість може забезпечити лише соціальна та фізична, які дають можливість встановити справедливую ціну без посередника на конкретній території.

У багатьох випадках короткі ланцюги постачання збільшують можливість споживача робити обґрунтований вибір і забезпечити харчовий суверенітет. Короткі ланцюги постачання дозволяють споживачам та виробникам відкривати ширші формати взаємовідносин, ніж ті, що суворо обмежуються практикою виробництва-розподілу-споживання продуктів харчування та об'єднуватися разом у нових формах громадських харчових мереж [59].

Зменшені відстані мають наслідки для організації ланцюгів продовольчого забезпечення. Розвинена взаємозалежність і довіра між виробниками та споживачами часто заміняють або зменшують потребу в офіційному підтвердженні певних якостей, що виникають у формах сертифікатів та етикетки [60]. Однак такий підхід може зробити систему короткого ланцюгу постачань уразливою для зловживань та обману. Таким чином, з одного боку будемо мати економічні вигоди, а з іншого – незадоволених споживачів. Проте слід розуміти, що такий підхід може спрацювати лише обмежений період часу, тому навряд чи є перспективним для виробників продукції, які, за визначенням, проживають в конкретній місцевості.

Слід відзначити, що короткі ланцюги постачання являють собою альтернативний тип управління та організації харчових ланцюгів. Організація таких ланцюгів за принципом знизу до гори дозволяє їх ініціаторам, які часто є пасивними та підпорядкованими учасникам в традиційних глобальних ланцюгах, стати впливовими та активними суб'єктами – власниками побудованих ланцюгів, – які ними керують та контролюють їх діяльність. Місцева громада, в свою чергу, слідує за використанням місцевих територіальних ресурсів та необхідними внесками у розвиток території.

Усі зазначені критерії в тій, чи іншій мірі відображено у визначеннях коротких ланцюгів постачання (табл. 3.4). Отже, в цілому можемо визначити три визначальні критерії поняття «короткий ланцюг

постачання»: географічна (або фізична), соціальна та економічна близькість (рис. 3.7).

Таблиця 3.4 Визначення поняття «короткий ланцюг постачання» через критерії фізичної та соціальної відстані

Джерела	Визначення	Критерії визначення
Slow food (повільне харчування) [61]	Короткий ланцюг постачання продуктів харчування створюється, коли виробники та кінцеві споживачі розуміють, що вони поділяють ті ж самі цілі, які можуть бути досягнуті шляхом створення нових можливостей, що зміцнюють місцеві харчові мережі. Це альтернативна стратегія, яка дає змогу виробникам відновити активну роль у харчовій системі, оскільки вона зосереджена на місцевому виробництві – децентралізованих регіональних системах, які мінімізують кількість задіяних етапів та відстань, «пройдених» їжею	Управління, економічна близькість, кількість посередників, фізична відстань
Міністерство сільського господарства, продовольства та лісового господарства Франції [62]	Комерціалізація сільськогосподарської продукції шляхом прямого продажу або непрямого продажу, коли задіяний лише один посередник	Кількість посередників
Європейська мережа розвитку сільської місцевості [63]	«... визначення місцевих харчових мереж та коротких ланцюгів постачання зосереджено не тільки на відстані між виробництвом та реалізацією товару, але також і кількістю ланок в ланцюгу харчування з метою максимально зменшити їх – найкоротший варіант – через прямі продажі від виробника. Іншими словами, короткий ланцюг постачання означає зменшення кількості посередників, які необхідні для доставки кінцевого продукту споживачеві»	Кількість посередників та фізична відстань

Джерело: систематизовано за даними [61-63]

Відносно критеріїв, що визначають короткі ланцюги постачання, є дві причини необхідності зменшення кількості посередників: по-перше, забезпечення економічної близькості, коли безпосередні вигоди отримує виробник продукції та громада; по-друге, забезпечення соціальної близькості, коли стає можливим безпосереднє спілкування споживача та виробника, основною задачею якого є встановлення достовірної інформації про продукцію, технологію і т. ін.

Географічна близькість

- фізично близька і вимірюється як відстань між виробниками та споживачами

Соціальна близькість

- відсутність посередників або мала їх кількість, довірчі відносинами між виробником і споживачем, які знають один одного та продукт, солідарність між виробниками та споживачами, залучення до місцевої системи харчування, зв'язок з місцевими традиціями харчування

Економічна близькість

- гроші циркулюють у межах громади чи певної місцевості (належать і регулюються на місцевому рівні, прозорі та простежуються)

Рисунок 3.7 – Визначальні критерії поняття «короткий ланцюг постачання»

Джерело: авторська розробка

Отже, забезпечення соціальної близькості неможливе без всебічної поінформованості виробників та споживачів і втрачає свою цінність. Обмін інформацією включає в себе деталі про походження, спосіб виробництва та якість продукту, а також про ідентичність продукції, цінності ознаки та характеристики як для виробника, так і для споживача. В цілому прямі комунікаційні зв'язки між виробником та споживачем дають можливість: повторного спілкування, що дозволяє споживачам оцінювати відносну бажаність продуктів; налагодження таких відносин між виробником та споживачами, які дають можливість отримати повну інформацію про рівень продовольчого забезпечення; розвивати нові види попиту та пропозиції з новими критеріями, які забезпечують рівноважну ціну на продукцію відповідної якості; покращення іміджу ферми як джерела якісної їжі.

Узагальнюючи вищезазначене, можемо констатувати, що глобальні стратегічні ініціативи у сфері продовольчого забезпечення на даному етапі зосереджено у двох площинах: побудова коротких ланцюгів постачання продовольства і зменшення втрат продовольства та харчових відходів (рис. 3.8).

Глобальні ініціативи спрямовані на вирішення конкретних завдань. Що стосується глобальних цілей – це друга ціль сталого розвитку 2030 «Подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення

харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства», яка включає п'ять завдань, про які вже йшлося раніше.

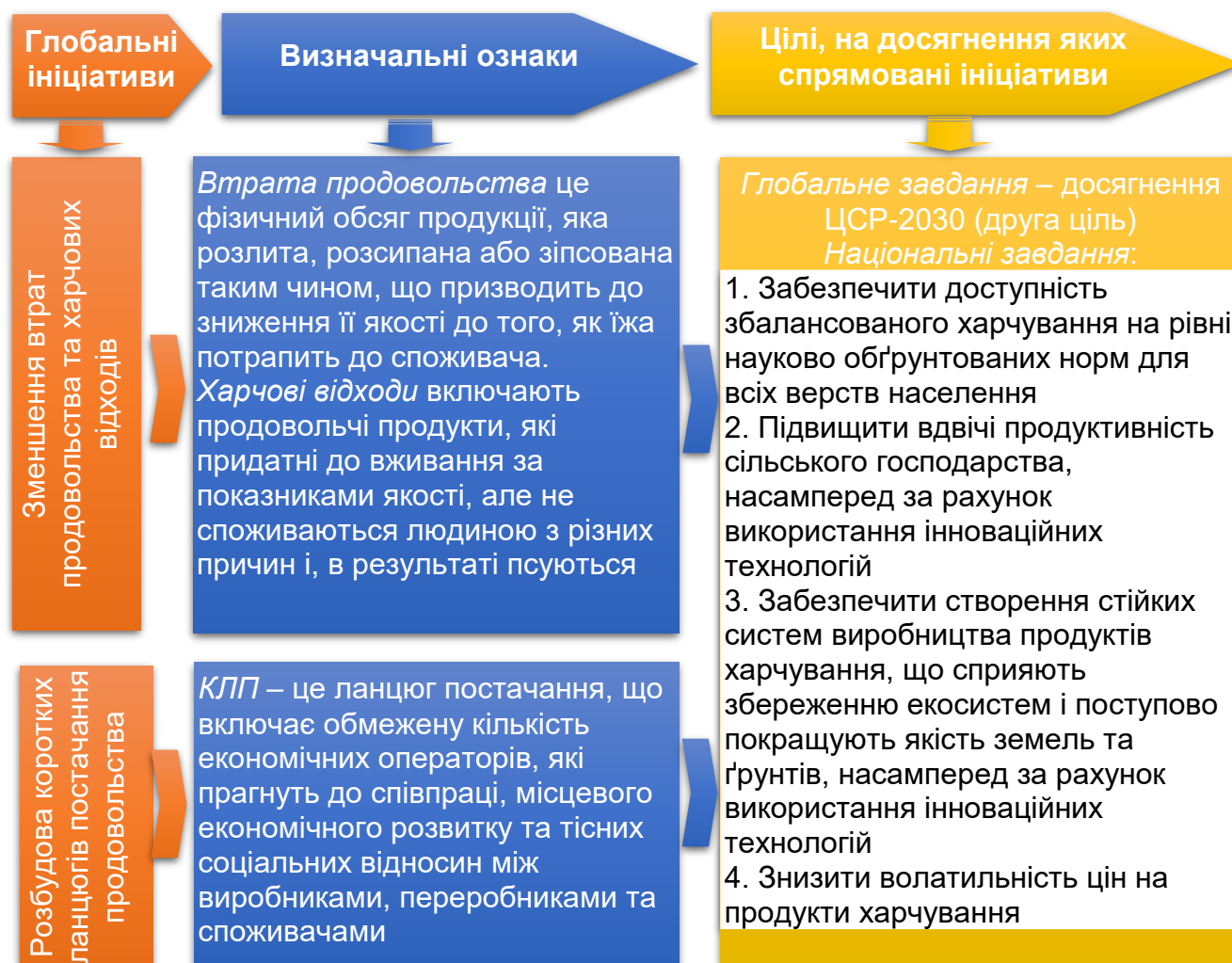

Рисунок 3.8 – Глобальні стратегічні ініціативи у сфері продовольчого забезпечення

Джерело: авторська розробка

Відносно національних завдань – вони визначені відносно недавно і включають, на відміну від глобальних, чотири завдання, які мають дещо декларативний характер, оскільки не встановлюють граничних критеріїв оцінки їх досягнення (за винятком другого завдання). Що стосується реалізації глобальних ініціатив в Україні, наразі найважливішим завданням є привернення уваги виробників продовольства до проблеми втрат продовольства та харчових відходів, що найпростіше зробити через зрозумілі для них показники: прибуток та дохід. Наступне завдання – переорієнтація з «нарощування виробництва та збільшення втрат» до «зменшення втрат та екологічного виробництва».

3.2. Формування державної політики продовольчого забезпечення населення на основі сталого розвитку аграрного сектору

Включення сталого виробництва продовольства та ведення сільського господарства до національних стратегій розвитку та планів дій вимагає розробки процедур та формування функціонуючої інституційної структури (рис. 3.9).

Концепцію сталого виробництва продовольства та сільського господарства можна охарактеризувати, як світ, де їжа є поживною і доступною для кожного, в якому природні ресурси управляються таким чином, що підтримують функції екосистеми для підтримки поточних і майбутніх потреб людини. При цьому фермери, скотарі, рибалки, лісники та жителі села активно беруть участь у економічному розвитку та отримують вигоду від нього, мають гідні умови працевлаштування та працюють в умовах дії справедливих цін. Жінки, чоловіки та громади живуть в умовах продовольчої безпеки, контролюють свої засоби до існування та мають рівний доступ до ресурсів, які вони використовують ефективно.

Ця загальна концепція, розроблена ФАО в рамках сприяння сталого розвитку виробничих систем, може бути основою стратегії пришвидшення переходу до більш стійких продовольчих та сільськогосподарських систем. Стратегія має базуватися на п'яти принципах, що збалансовують соціальний, економічний та екологічний аспекти сталості, та забезпечують основу для розробки адаптованої державної політики, програм, нормативних положень та стимулів [64]. Реалізація п'яти ключових принципів стратегії переходу до більш стійких продовольчих та сільськогосподарських систем передбачає виконання певних конкретних дій (рис. 3.10).

Інтегровані та взаємопов'язані, двадцять заходів поєднують між собою багато вимірів сільського господарства та розвитку сільських територій із більш широкою програмою розвитку країни, закладаючи основу для стійкого суспільства.

1. Сприяння доступу до виробничих ресурсів, фінансів та послуг.

Підвищення продуктивності праці є ключовим фактором для трансформації засобів існування мільйонів українців. Проте багато домогосподарств та дрібних фермерів на селі не мають доступу до ресурсів та послуг [64].

Рисунок 3.9 – Необхідні процедури та формування функціонуючої інституційної структури на державному рівні для сталого виробництва продовольства та ведення сільського господарства
Джерело: авторська розробка

Зростання продуктивності, зайнятості та доданої вартості в продовольчих системах

- Сприяння доступу до виробничих ресурсів, фінансів та послуг
- Підключення дрібних землевласників до ринків
- Заохочення диверсифікації виробництва та доходів
- Розширення знань виробників та розвиток їх потенціалу

Захист та збереження природних ресурсів

- Покращення якості ґрунтів та відновлення земель
- Захист водних ресурсів та подолання дефіциту води
- Збереження біорізноманіття та захист функцій екосистем
- Зменшення втрат, заохочення до повторного використання та переробки та сприяння сталому споживанню

Підвищення рівня життя та сприяння інклюзивному економічному зростанню

- Розширення можливостей людей та боротьба з нерівністю
- Просування гарантованих рівних прав володіння та користування для чоловіків та жінок
- Використання інструментів соціального захисту для підвищення продуктивності та доходів
- Поліпшення харчування та сприяння збалансованому харчуванню

Посилення стійкості людей, громад та екосистем

- Запобігання та захист від криз: підвищення стійкості
- Підготовка до надзвичайних ситуацій і реакція на них
- Вирішення проблем змін клімату та адаптація до них
- Посилення стійкості екосистем

Пристосування управління до нових викликів

- Розширення політичного діалогу та координації
- Посилення інноваційної політики
- Адаптація та вдосконалення інвестицій та фінансів
- Посилення сприятливого середовища та реформування інституційної бази

Рисунок 3.10 – П'ять ключових принципів та відповідні дії реалізації стратегії переходу до сталого виробництва продовольства та сільського господарства

Джерело: авторська розробка

Без розвинутої сільської інфраструктури провідні світові виробники продовольства не можуть в повноцінно брати участь у місцевій економіці, місцеві виробники не можуть ефективно займатись підприємницькою діяльністю та збільшувати свої доходи, молодь покидає село. Потрапивши в порочне коло бідності, вони вразливі до кліматичних потрясінь і часто

змушені застосовувати технології, які шкодять навколишньому середовищу та погіршують стан природних ресурсів.

Отже, можна виділити наступні напрями щодо зазначеної дії:

- створення умов для інклюзивної трансформації сільської території вимагає інвестування в базову інфраструктуру: дороги, ринки, наземний та водний транспорт, телекомунікації та сховища. Це означає надання більш широкого доступу до землі, ресурсів, послуг, фінансів, технологій та сучасних інструментів для виробництва енергії;

- підвищення продуктивності можна досягти, надаючи дрібним фермерам доступ до якісного насіння та посадкових матеріалів відповідних сортів сільськогосподарських культур [65];

- залученню сільської молоді до сільського господарства можна сприяти, інвестуючи в механізацію та передові технології в сільських районах. Це сприятиме орієнтованому на ринок та прибутковому сільському господарству. Зростання доходів та розширення можливостей у сільській місцевості вирішують проблему міграції молоді;

- зменшення залежності громади від віддалених ринків, посередників та коливань цін на продовольство можна подолати шляхом децентралізації доступу до ресурсів, фінансів та технологій. Місцеві харчові системи будуть зміцнені, тоді як продукція вищої вартості та сертифікована продукція може бути реалізована на більших ринках [44];

- спрямування ресурсів на сільські райони обіцяє вигоди, які виходять за межі села. У міру трансформації сільського ландшафту економічна діяльність як на фермах, так і поза фермами буде покращуватись завдяки створенню шкіл, медичних центрів та соціальних служб для підтримки нових громад.

2. Підключення дрібних землевласників до ринків.

Фундаментальною частиною будь-якої стратегії щодо більш продуктивного та стійкого розвитку сільського господарства та розвитку сільських територій є доступ сільгоспвиробників та виробників продуктів харчування до ринків із більшою ефективністю, прозорістю та конкурентоспроможністю. У міру розширення сільської економіки та розвитку сільських та міських мереж це включатиме доступ до ринків несільськогосподарських товарів, а також отримання доходів в інших, несільськогосподарських, секторах. Більш зв'язані ринки пропонують величезні можливості для отримання більших доходів, але існують також ризики, пов'язані з більш тривалими виробничо-збутовими ланцюгами продовольчих товарів, в яких зовнішні фактори відіграють більшу роль, а дрібні фермери мають менший контроль над цінами на ресурси та

продукцію. Хоча міжнародні товарні ринки мають більший попит, вони, як правило, пропонують менші націнки для дрібних землевласників, і з вищою мірою ймовірності вони спекулятивні та отримують доступ через контракти.

Отже, можна виділити наступні напрями щодо зазначеної дії:

- макроекономічна основа, включаючи вдосконалення інфраструктури, суспільні благ, нормативно-правові акти, а також політику та правове середовище, дозволять дрібним фермерам сімейним фермерам отримати більший доступ до ринків [66];

- великі та середні підприємства можуть допомогти дрібним землевласникам отримати доступ до ряду послуг, включаючи вдосконалену інформацію про ринок та правила безпеки харчових продуктів, а також зосередити увагу на виробництві та маркетингу з доданою вартістю;

- нарощування підприємницьких та ділових навичок та потенціалу дрібних землевласників має фундаментальне значення для їх повної участі на ринку та використання нових можливостей;

- державні закупівлі можуть допомогти фермерам та виробникам продуктів харчування отримати доступ до ринків, забезпечуючи при цьому маргіналізованим споживачам доступну та поживну їжу в періоди ринкових збоїв [68]. Прикладом можуть бути продовольча допомога та шкільне харчування, коли дрібні фермери пов'язані з попитом на продукти харчування та сільськогосподарську продукцію;

- розуміння наслідків торгових обмежень та спотворень на сільськогосподарських ринках, включаючи усунення експортних субсидій, буде важливим для формування здорових, стійких та добре функціонуючих національних та міжнародних ринків продукції сільського господарства та використання можливостей, які пропонує торгівля [69];

- створення більш сприятливого ринкового середовища для дрібних землевласників може допомогти забезпечити справедливі та прозорі ціни, які належним чином будуть винагороджувати їх працю та інвестиції;

- вирішення проблеми гідної зайнятості для молоді у сільському господарстві та сільській місцевості буде корисним не лише для досягнення цілей соціального розвитку, але й для сприяння сертифікації сільськогосподарської продукції на експорт [70];

- доступ до технологій прискорює зміни. Пристрої управління даними, такі як мобільні телефони та додатки, здатні передавати інформацію про ціни швидко, прозоро і точно, а також сприяти

переговорам, об'єднуючи виробників і торговців.

3. Заохочення диверсифікації виробництва та доходів.

Вирощування багатьох культур приносить суспільству значну користь, яка виходить далеко за межі ферми. Диверсифікація сільськогосподарського виробництва не тільки забезпечує збереження біорізноманіття, покращує якість ґрунтів та рослин, зменшує вплив шкідників, хвороб чи екстремальних погодних умов, але також приносить більші винагороди фермерам та місцевій громаді за рахунок покращення харчування, створення робочих місць та збільшення доходів. За наявності інтегрованих систем виробництва фермери все ще можуть утримувати сім'ї за рахунок інших джерел доходу, якщо дохід втрачається внаслідок іншої діяльності. Поєднання сільськогосподарської та несільськогосподарської діяльності допомагає забезпечити заробіток сільських домогосподарств у неврожайний сезон або в умовах екстремальних кліматичних умов.

Отже, можна виділити наступні напрями щодо зазначеної дії:

- диверсифікація виробництва, яка сприяє стабілізації доходів домогосподарств, зміцненню стійкості до кліматичних змін та стихійних лих та зменшенню вразливості до таких потрясінь, як раптове підвищення цін на продовольство, яке може бути згубним для бідних людей з огляду на їх обмежений доступ до кредитів та заощаджень;
- збільшення різноманітності виробничої діяльності в різні періоди року допомагає уникати інтервалів у зайнятості, які часто поєднуються з проблемами продовольчої безпеки та харчуванням;
- побудова інституційної бази та зміцнення зв'язків між неформальним сектором сільськогосподарської та продовольчої систем з рештою економічної системи може допомогти інтегрувати неформальних суб'єктів та фірми, а також підвищити продуктивність праці та заробітну плату;
- системи землеробства, які інтегрують різні культури та домашню худобу, допомагають забезпечити потреби сільських господарств у харчуванні, сприяючи продовольчій безпеці та дієтичному різноманіттю, особливо при просуванні місцевих сортів сільськогосподарських культур та порід тварин [71];
- диверсифікація сприяє збереженню якості ґрунтів та збереженню біорізноманіття, що є важливим для майбутнього виробництва їжі в країні, оскільки база природних ресурсів та екосистемних послуг є основою всіх продовольчих та сільськогосподарських систем [72].

4. Розширення знань виробників та розвиток їх потенціалу.

Обмін знаннями, нарощування потенціалу та інвестування в інноваційні технології є частиною переходу до стійких систем харчування та сільського господарства. Але за останні роки відбулись значні зміни у розширенні знань. Системи, що орієнтуються зверху вниз і орієнтовані на технології, поступово замінюються інтегрованими, орієнтованими на ринок та такими, що управляються фермерами, та часто включають процеси за участю різних зацікавлених сторін.

Дрібні фермери та господарства населення все частіше розглядаються як повноправні партнери в аналізі ситуації та виявленні проблем, а також у перегляді дослідницьких та консультативних послуг. Тенденція полягає в тому, що системи розповсюдження знань стають все більше плюралістичними, де державний сектор, приватні агенти, організації громадянського суспільства та неурядові організації надають фермерам знання, виходячи зі своїх областей знань.

Участь у сучасних виробничо-збутових ланцюгах, що торгують сільськогосподарською продукцією в межах країни або за її межами, вимагає бізнес-орієнтованих підходів, що включають набір навичок управління фермою як на виробництві, так і на етапах збуту.

Підтримуючи створення організацій виробників для надання послуг та висловлення занепокоєнь фермерів, країна повинна відігравати більш активну роль як координатор та регулятор, щоб гарантувати, що послуги, які пропонуються все більшою кількістю суб'єктів у галузі знань, є:

- якісними та технічно обґрунтованим та збалансованими з урахуванням питань стійкості, доступу до ринків та соціальної інклюзивності;

- цілеспрямовані, орієнтовані на попит, такі, що залучають жінок та молодь, та задовольняють конкретні потреби різних категорій виробників, забезпечуючи при цьому охоплення тих, хто найбільше відстав.

Для створення кращих робочих місць та більших можливостей для гідної роботи обмін знаннями та інновації у сільській місцевості повинні зосередитись на розвитку потенціалу за підтримки:

- об'єднання знань сільськогосподарських виробників через «польові» школи фермерів, які просувають агро-екосистемні технології ведення сільського господарства, зміцнення розуміння та обізнаності щодо перспектив зайнятості в сільській місцевості в контексті більш екологічних систем харчування;

- виходу за межі сільського господарства, щоб забезпечити молодь навчанням та освітою щодо стійкого соціально-економічного підприємництва, включаючи людські навички та зв'язок сільського

господарства з промисловістю та послугами.

5. Покращення якості ґрунтів та відновлення земель.

Здоровий ґрунт дає здорову їжу та краще харчування. Розміщуючи чверть біологічного різноманіття планети, ґрунт забезпечує кругообіг поживних речовин для життя рослин і тварин, слугуючи основою для кормів, палива, клітковини та медичних продуктів, а також багатьох інших екосистемних послуг. Критично важливий для забезпечення чистою водою, запобігання опустелюванню та забезпечення стійкості до повені та посухи, ґрунт складає найбільший басейн наземного органічного вуглецю, пом'якшуючи наслідки зміни клімату за рахунок зменшення викидів парникових газів. Однак сьогодні нераціональні методи землекористування та антропогенний фактор сягають критичних меж. Інтенсивні технології у землеробстві виснажують поживні речовини в ґрунті швидше, ніж вони здатні утворити. Неправильний обробіток ґрунту, видалення органічних речовин, надмірне зрошення водою низької якості та надмірне використання синтетичних добрив та пестицидів призводять до втрати родючості ґрунту, забруднення та деградації.

Стійке управління ґрунтом дешевше, ніж відновлення функцій ґрунту.

У зазначеному контексті слід наголосити на наступних тезах:

- комплексні підходи, такі як управління вододілами та стале управління земельними ресурсами, застосовують принципи сталого управління ґрунтами та вирішують проблеми, що виходять за межі фермерського господарства [72];

- важливою складовою сталого управління ґрунтами буде залучення власників земель, землекористувачів та місцевих громад до процесу прийняття рішень. Плани управління та децентралізовані механізми управління надають місцевим суб'єктам можливість впливати на їх ресурси та територію. Стійкість на місцевому рівні є набагато більш імовірною, коли проекти дотримуються підзаконних актів та інших місцевих нормативних актів щодо сталого управління землею;

- хоча вирубка лісів та зміна землекористування, які є основною причиною виснаження ґрунту у всьому світі, в основному спричинені зростанням продовольчих потреб, звіт ФАО «Стан лісів світу» демонструє, що збільшення сільськогосподарського виробництва не обов'язково повинно відбуватися за рахунок лісів;

- добровільні керівні принципи сталого управління ґрунтами, затверджені ФАО у 2016 році, містять набір технічних та політичних рекомендацій, що базуються на науці, практично доведені та широко прийняті серед багатьох зацікавлених сторін.

6. Захист водних ресурсів та подолання дефіциту води.

Якісне сільське господарство та поживна їжа залежать від чистої та прісної води. Як життєвий шлях екосистем, вода має важливе значення для всіх аспектів соціального, економічного та екологічного розвитку. Це має вирішальне значення для викорінення бідності, продовольчої безпеки та стійкості до природних та техногенних катастроф, відіграючи при цьому ключову роль в адаптації до зміни клімату. Аграрний сектор використовує значну частину питної води. На урожай та худобу вже припадає 70 відсотків усіх видобутих водних ресурсів у всьому світі. Забір води для зрошення та скотарства, ймовірно, збільшиться, оскільки глобальне зростання населення та економічний розвиток збільшать попит на їжу. У багатьох місцях вода, а не земля, є обмежуючим фактором для виробництва. Побудова безпечного світу з точки зору наявності водних ресурсів ототожнюється з безпечною питною водою, санітарією та гігієною, стійким управлінням та освоєнням водних ресурсів та захистом водних біологічних ресурсів, управлінням стічними водами та якістю води.

Отже, можна виділити наступні напрями щодо зазначеної дії:

- створення прозорих та ефективних механізмів управління є важливим для розподілу води серед конкуруючих секторів, таких як сільське господарство, промисловість та містобудування. Міжгалузеве співробітництво у сфері водних ресурсів на всіх рівнях через інклюзивний процес із залученням усіх зацікавлених сторін повинно бути частиною державної програми сталого управління водними ресурсами;

- політика, законодавство та фінансові заходи мають суттєвий вплив на управління водними ресурсами, включаючи ціни на енергію або субсидії, торгові угоди та збереження навколишнього середовища екосистем. Зокрема, ліси мають життєво важливе значення для регулювання та забезпечення прісною водою, тоді як лиманні екосистеми, які слугують середовищем існування для морських видів та простором для розмноження видів риб, зазнають впливу, коли вода нижчої якості досягає океанів;

- цільові інвестиції у водні ресурси для сільського господарства можуть мати значний вплив на стійкість у галузі. Дрібним фермерам, які зазвичай шукають інвестиції у зрошення, потрібен надійний доступ (власність) до землі, гарантований доступ до води та покращений доступ до сировини та ринків;

- підвищення ефективності використання води у сільському господарстві потребуватиме розвитку потужності на всіх рівнях. Для задоволення майбутніх потреб у паливі та продовольстві знадобляться

більш глибокі знання, дослідження, інновації та впровадження для більш стійкого використання води.

7. Збереження біорізноманіття та захист функцій екосистем.

Біорізноманіття є невід'ємною частиною здоров'я екосистем, важливе для збільшення виробництва продуктів харчування та необхідне для забезпечення засобів до існування. Збереження та використання широкого спектру місцевого різноманіття рослин та тварин забезпечує пристосованість та стійкість до змін клімату, виникаючих хвороб, навантаження на запаси кормів та води та змін потреб ринку. Використання екосистемних послуг зменшує потребу у зовнішніх ресурсах та підвищує ефективність.

Однак сьогодні багата світова спадщина агробіорізноманіття знаходиться під загрозою. Такі фактори, як зміна землекористування та деградація земель, забруднення навколишнього середовища, інвазійні чужорідні види, деградація середовищ існування, зміна клімату та закислення океану зменшують кількість видів, збіднюючи їх генетичне різноманіття та піддають екосистеми навантаженню за межами їх можливостей до самовідновлення. Водночас системи виробництва продуктів харчування втрачають різноманітність. Зараз лише 30 сільськогосподарських культур забезпечують 95 % енергетичних потреб людини, і лише п'ять з них – рис, пшениця, кукурудза, просо та сорго – забезпечують близько 60 відсотків [73]. П'ять видів тварин – велика рогата худоба, вівці, кози, свині та кури – забезпечують приблизно третину середньодобового споживання білка. Використання такої невеликої кількості видів збільшує вразливість сільськогосподарських систем та ставить під загрозу продовольчу безпеку та харчування.

Актуалізація тематики біорізноманіття в сільському господарстві вимагає реалізації низки ініціатив, визначених у Десятилітті біорізноманіття ООН (2011-2020), а також глобальних планів дій, прийнятих Комісією з генетичних ресурсів для виробництва продовольства та ведення сільського господарства:

- збільшення інвестицій для забезпечення збереження біорізноманіття та генетичних ресурсів для виробництва продовольства та ведення сільського господарства, що сприяє сталому розвитку, продовольчій безпеці та харчуванню;
- створення національних інституцій та законодавства щодо управління генетичними ресурсами;
- моніторинг біорізноманіття рослин та тварин для виявлення сортів рослин та порід худоби, що перебувають під загрозою зникнення [23].

Інвентаризації генних банків та переписів порід забезпечать динамічну оцінку існуючого різноманіття рослин і тварин та рівня його збереження;

- регулювання доступу та встановлення зобов'язань щодо сумісного розподілу вигоди від використання генетичних ресурсів. Це підтверджується Міжнародним договором про генетичні ресурси рослин для виробництва продовольства та ведення сільського господарства та його декларацією про те, що 64 найважливіші культури складатимуть пул генетичних ресурсів, доступних кожному;

- зупинення деградації та відновлення природних середовищ існування, зокрема в гірських, лісових, прісноводних та прибережних середовищах, шляхом створення природоохоронних територій. Дослідження стимулів для екосистемних послуг, що застосовуються до збереження біорізноманіття.

8. Зменшення втрат, заохочення до повторного використання та переробки та сприяння сталому споживанню.

Щороку світ втрачає або втрачає близько третини їжі, яку він виробляє. Втрати їжі та харчові відходи негативно впливають як на споживачів, так і на виробників: зменшення пропозиції веде до зростання ціни. Вони становлять загрозу продовольчій безпеці, марне витрачання ресурсів, надмірне навантаження на екосистему та небезпеку для навколишнього середовища у вигляді викидів парникових газів. Усі учасники харчового ланцюга можуть зіграти свою роль у зменшенні втрат, повторному використанні, переробці та просуванні стійких моделей споживання. Ключовою частиною стратегії є оцінка ситуації (кількісні показники втрат продовольства) та аналіз вплив рішень на технічну та економічну доцільність, вимоги до якості та безпеки харчових продуктів, соціальну прийнятність та екологічну стійкість. В цілому, пропозиції можна згрупувати за такими напрямками:

- 1) Політичні. Політичні рішення можуть передбачати впровадження організаційно-економічних механізмів по скороченню втрат продовольства, харчових відходів та перевиробництва, просвіти та пропаганди щодо переходу до поживних та безпечних дієт, що сприятимуть зменшенню негативного впливу на навколишнє середовище та енергоспоживання;

- 2) Технологічні. Обмін знаннями та технологіями для зменшення післязбиральних втрат сільськогосподарської продукції;

- 3) Економічні. Стимули для стійкого споживання та виробництва повинні бути включені в продовольчі системи та харчові ланцюги, щоб споживачі та виробники при прийнятті рішень усвідомлювали екологічні та

соціальні наслідки;

4) Екологічні. Повторне використання та переробка залишків шляхом компостування, яке може забезпечити поживні речовини для ґрунтів та кормову базу для тваринництва;

5) Енергетичні. Використання внутрішніх відновлюваних джерел енергії сприятиме зменшенню енергетичного сліду виробництва та споживання продуктів харчування. Енергетичні системи харчування можуть допомогти вирішити енергетичну проблему, пов'язану з розширенням доступу до енергії та сприянням переходу до стійких низьковуглецевих енергетичних систем.

9. Розширення можливостей людей та боротьба з нерівністю.

Сільське населення відноситься до найбільш маргіналізованих верств суспільства. Порівняно з міським населенням, сільські жителі мають обмежений доступ до знань, інформації та ресурсів, а тому, часто сільське населення не в змозі в повному обсязі скористатися тими можливостями, які надає децентралізація. Як світові виробники продуктів харчування та власників (розпорядників чи користувачів) природних ресурсів визнання справедливої вартості своєї роботи в рамках стійкої продовольчої системи має центральне значення для усунення нерівності і досягнення багатьох цілей Порядку денного на період до 2030 року.

Ключовим є усунення структурних обмежень та надання дрібним виробникам та фермерам інструментів та можливостей для створення стійких засобів до існування. У цьому аспекті важливими є політика та інвестиції, спрямовані на підвищення доступу до ресурсів, процесу прийняття рішень та участі дрібних виробників та фермерів, можуть створити умови для інклюзивного національного зростання.

Конкретні заходи повинні бути спрямовані на сільську молодь та вразливі групи населення. Інвестиції в молодь – найкращий спосіб гарантувати стійке національне зростання. Створення належного середовища, в тому числі шляхом розвитку навичок та стимулювання, може допомогти у створенні потенціалу, новаторського та підприємницького потенціалу лідерів та виробників. Програми соціального захисту, такі як, наприклад, шкільне харчування та медичне обслуговування, суттєво допомагають населенню, які живуть у складних умовах.

10. Просування гарантованих рівних прав володіння та користування для чоловіків та жінок.

Забезпечення прав володіння (користування, розпорядження) та доступу до землі є одним з найбільш ефективних способів зменшення

вразливості фермера, підтримки більш ефективних і довгострокових інвестицій в їх землю, збереження природних ресурсів та сприяння більш продуктивній і стійкій практиці. Добре продумані системи володіння і користування забезпечують більш справедливий доступ і допомагають зменшити конфлікти, які викликають останнім часом через масштабну консолідацію (10000 і більше га) продуктивних земель одним землевласником. Гарантовані права володіння ресурсами сприяють приватним інвестиціям, але при цьому слід забезпечити право громади на доступ до земель загального користування (прибережні землі, пасовища, ліси та ін.).

В умовах запровадження повноцінного ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні, цінним є Перший набір узгоджених принципів і міжнародно визнаних стандартів, Добровільні керівні принципи відповідального управління землекористуванням, рибальством і лісами в контексті національної продовольчої безпеки (VGGT), який забезпечує основу для розробки стратегій, політики, законодавства і програм.

11. Використання інструментів соціального захисту для підвищення продуктивності та доходів.

Виробники продуктів харчування, зокрема дрібні землевласники та фермерські господарства, дуже вразливі перед ризиками і потрясіннями: конфлікти, хвороби, посухи та інші негативні наслідки зміни клімату [74]. Тому соціальний захист відіграє ключову роль у зменшенні рівня бідності в селах. Забезпечення базового доходу та пільгове кредитування допомагає почати свій власний бізнес з метою отримання прибутку та сприяє самозайнятості. Отже, інвестиції в соціальний захист, особливо в поєднанні з цільовими заходами в інтересах бідних, зокрема в сільській місцевості, можуть мати далекосяжні наслідки для скорочення бідності, економічного зростання і створення стійких засобів до існування.

Дослідження схем соціального захисту, що реалізуються по всьому світу, виявили спільні риси з позитивними результатами в наступному:

- наявність продовольства, що допомагає підтримувати низькі ціни на основні продукти харчування;
- зниження ризику стихійних лих, подолання надзвичайних ситуацій та криз, адаптація до зміни клімату і пом'якшення його наслідків, зменшення деградації навколишнього середовища;
- людський капітал, ключ до продуктивності праці і можливості працевлаштування;
- інвестиції в малий бізнес, що приносить дохід від діяльності [75];

– можливості працевлаштування в сільському господарстві і агробізнесі.

12. Поліпшення харчування та сприяння збалансованому харчуванню.

Недоїдання у всіх його формах – недоїдання, дефіцит мікроелементів, ожиріння та хвороби, пов'язані з харчуванням, – є високими економічними і соціальними втратами для країни. Часто вважається само собою зрозумілим, що сільське господарство і продовольчі системи забезпечують потреби людей у харчуванні. Однак це не так. Політика в галузі сільського господарства, орієнтована виключно на продуктивність, часто сприяє обмеженій кількості сільськогосподарської продукції, що, як правило, знижує доступність різних продуктів харчування, особливо в сільських районах, що призводить до погіршення стану харчування людей.

Створення чутливих до харчування сільськогосподарських і продовольчих систем вимагає вжиття заходів на всіх етапах харчового ланцюга, щоб цілий рік забезпечувати споживачів безпечними і поживними продуктами:

– програми шкільного харчування за участю місцевих виробників, крім синергізму між сільським господарством та харчуванням, сприятимуть покращенню харчування учнів [76]. Сприяння споживання поживних продуктів місцевого виробництва сприяє розвитку місцевої економіки;

– просвітницькі програми з питань харчування і підвищення обізнаності за участю операторів сільського господарства та охорони здоров'я, орієнтовані, зокрема, на сім'ї з маленькими дітьми, можуть істотно вплинути на поліпшення харчових звичок домогосподарств;

– промоція різноманітних продуктів харчування. Дослідження недостатньо використовуваних продовольчих культур і порід тварин та реалізація цього потенціалу може зіграти важливу роль в поліпшенні стану харчування сільського і міського населення;

– недоїдання впливає на потенціал розвитку і здоров'я громадян і місцевих громад. Прискорення зусиль по боротьбі з усіма формами недоїдання розкриє людський потенціал і буде стимулювати позитивні зміни.

13. Запобігання та захист від криз: підвищення стійкості.

Повторення криз та катастроф підриває зусилля країни по викоріненню бідності, голоду і недоїдання та досягненню сталого розвитку. Сільське господарство зазнає серйозних ударів – на галузь

припадає близько чверті всіх втрат і збитків, спричинених стихійними лихами, катастрофами та змінами клімату. Ці ситуації, головним чином, зачіпають сільських мешканців, які покладаються на сільське господарство, як джерело їжі та доходів, а це – третина населення України. Люди зі стійким джерелом існування можуть краще запобігати та зменшувати вплив катастроф на їхнє життя. Вони можуть краще протистояти втратам, відновлюватися та адаптуватися, коли катастрофі неможливо запобігти.

Запобігання та попередження негативних наслідків катастроф передбачає об'єднання безлічі зацікавлених сторін від державних служб та місцевої влади до фермерів та домогосподарств, що включає:

- покращення доступу до знань, технологій і послуг для тих, хто піддається найбільшому ризику, а також зміцнення інституційного і технічного потенціалу на всіх рівнях для зниження ризику лих. У цьому сенсі для України безперечно важливим документом є Сендайська рамкова програма по зниженню ризику лих на 2015-2030 роки, в якій визначено цілі та пріоритети дій;

- підвищення стійкості сільського господарства означає диверсифікацію видів діяльності: активів і джерел доходу відхід від монокультури і інтенсивних сільськогосподарських систем, які більш уразливі для потрясінь;

- застосування передових методів, таких як управління ґрунтовим покривом і підвищення вмісту органічної речовини в ґрунті [77];

- інтеграція інструментів зниження ризику лих в сільськогосподарські заходи, стратегії скорочення бідності і зміни клімату, а також зміцнення структуру управління для раннього попередження та актуальних, адекватних дій;

- поєднання якісної інформації про кліматичні зміни з систематичним використанням інформаційних і комунікаційних технологій, щоб допомогти фермерам більш ефективно вирішувати проблему мінливості клімату;

- системне та комплексне надання змістовної інформації та аналіз слабких та сильних сторін для прийняття рішень.

14. Підготовка до надзвичайних ситуацій і реакція на них.

Надзвичайні ситуації значно більше впливають на дрібних виробників та фермерів. Коли настає криза, вони часто потрапляють в епіцентр, втрачаючи не лише врожаї, але й свої обмежені виробничі фонди. Ці групи населення більше не можуть підтримувати себе і часто пов'язані з міграційними потоками.

Як частина зусиль щодо зменшення ризику стихійних лих та підвищення стійкості, люди повинні мати можливість передбачати потрясіння і кризи, реагувати на них та відновлюватися після них. Це означає передачу інформації для протидії загрозам, таким як повені та посухи, які можуть завдати шкоди активам, знищити виробництво або забруднити джерела води.

В контексті зазначеного, слід звернути увагу на:

- спеціальне планування на випадок виникнення особливо небезпечних хвороб рослин і тварин або пошкоджень шкідниками;
- інвестиції в системи раннього попередження можуть ініціювати дії ще до настання стихійних лих. Вони допомагають урядам і організаціям мобілізуватися і діяти швидко для запобігання гуманітарних лих, таких як голод чи переміщення населення;
- підвищення готовності, яке включає плани дій в надзвичайних ситуаціях для різних секторів сільського господарства, механізми координації, інформування громадськості та навчання. Це включає забезпечення запасів насіння і кормів; безпечні сховища для насіння та врожаю; складування сільськогосподарських інструментів; створення фондів надзвичайної допомоги;
- відновлення активів після стихійних лих, які становлять основу засобів до існування сільського населення, і відновлення місцевих виробничих потужностей з виробництва продовольства стійких до потрясінь і екстремальних явищ.

15. Вирішення проблем змін клімату та адаптація до них.

Стає все більш очевидним, що цілі досягнення продовольчої безпеки і сталого ведення сільського господарства та вирішення проблем зміни клімату взаємопов'язані і вимагають узгодженого рішення. Здатність сільськогосподарських галузей реагувати на зміну клімату має далекосяжні наслідки для засобів до існування більшості людей. У той же час сільське господарство також є значним джерелом викидів парникових газів. Цілі Паризької угоди про зміну клімату вимагають, щоб сільське господарство та інші сектори землекористування були частиною вирішення проблеми клімату.

Зміна клімату вже стала реальністю для фермерів і виробників продовольства в країні. Наслідки екстремальних погодних умов завдають шкоди інфраструктурі, знищують врожаї, руйнують природні ресурси і створюють загрозу для видів.

Можна окреслити такі напрями вирішення проблеми:

- потрібен доступ до технологій, ринків, інформації та фінансових

інвестицій для адаптації виробничих систем і методів ведення господарства до зміни клімату;

- Україна може адаптуватися до наслідків зміни клімату і пом'якшувати їх наслідки, розробивши національний кліматичний план за допомогою програм і проектів, заснованих на дослідженнях, зосереджуючи увагу на стійких джерелах існування сільського населення;

- підвищення обізнаності, інновації, розвиток потенціалу та стимули, засновані на систематичній оцінці очікуваних впливів зміни клімату на сільське господарство, можуть стимулювати позитивні зміни на практиці;

- застосування «кліматичного» підходу до сільського господарства, який розроблений і просувається ФАО, що спрямований на вирішення трьох основних завдань та сприяє синергізму між ними: стійке підвищення продуктивності сільського господарства і доходів; адаптація і підвищення стійкості до зміни клімату; скорочення викидів парникових газів;

- у секторі лісового господарства дії, спрямовані на скорочення викидів, що скорочують викиди в результаті збезлісення і деградації лісів, а також збалансоване управління лісовим господарством, збереження і збільшення накопичень вуглецю в лісах, вносять значний вклад в зусилля щодо пом'якшення наслідків зміни клімату.

16. Посилення стійкості екосистем.

Існує компроміс між стійкістю екосистеми і інтенсифікацією сільського господарства. Інтенсифікація сільського господарства зазвичай досягається за рахунок спеціалізації, що включає великомасштабне виробництво окремих культур або інтенсивне тваринництво. Однак дослідження підтверджують, що вирощування монокультур, не можуть компенсувати значні витрати на ресурси та забруднення екосистеми. Інтенсифікація створює навантаження на систему, особливо там, де ресурсна база невелика, як у випадку з дрібними землевласниками. І навпаки, чим більше елементів інтегровано в систему землеробства, тим більш стійкою вона стає: інтегровані системи, які включають сівозміни, рослинництво та тваринництво, агролісомеліорацію, водне господарство, продемонстрували свою здатність справлятися з мінливістю клімату для забезпечення продовольчої безпеки і засобів до існування. Інші ініціативи ландшафтного та територіального розвитку включають аналіз взаємозв'язків між міським і сільським ландшафтом та потоками продовольства, зміцнення соціально-екологічної стійкості за допомогою планування землекористування та ін.

Системно-орієнтовані підходи можуть вирішити більшість проблем стійкості та сприяти досягненню цілей Порядку денного на період до 2030 року за допомогою комплексних дій.

17. Розширення політичного діалогу та координації.

Комплексний та трансформаційний характер Порядку денного 2030 вимагає політики, яка систематично враховує міжгалузові зв'язки та підтримує комунікацію та співпрацю між різними секторами. Зокрема, продовольчий та сільськогосподарський сектор повинні взаємодіяти у прагненні досягнення сталого розвитку, що передбачає моніторинг відповідних галузових політик, картографування та аналіз взаємодії та компромісів між економічною, соціальною та екологічною сферами, оцінку стану стійкості системи продовольчого забезпечення та сектору сільського господарства, а також визначення ключових проблем, їх причин та драйверів у галузях. Виконання вказаних завдань передбачає наступні дії:

- проаналізувати як галузева політика взаємодіє з національними цілями та завданнями ЦСР. Наприклад, сільське господарство є найбільшим споживачем води. Енергія потрібна для виробництва і розподілу як води, так і їжі, а значна частина споживання енергії припадає саме на етапи виробництва та постачання продуктів харчування. Політичні рішення, що приймаються в кожному із цих секторів, можуть мати значний вплив на інші, а між зацікавленими сторонами може виникнути напруга внаслідок реальних або передбачуваних компромісів між різними цілями;

- створити партнерські відносини, які працюють у встановлених нормативних рамках, та інвестувати для розвитку спроможності держави до координації. Стратегічне партнерство між державними та недержавними суб'єктами має вирішальне значення для мобілізації ресурсів [78]. Для цього потрібні інституційні структури, які дозволяють обмінюватися інформацією та думками, розподіл ролей та відповідальності, а також механізми відстеження результатів. Багатоцільові платформи за участю зацікавлених сторін створюють спільний простір для пошуку рішень досягнення спільних цілей, допомагаючи мобілізувати потенціал, технології, фінансові потреби та доступ до виробничих ресурсів;

- використовувати повноваження уряду для залучення ключових зацікавлених сторін, створення можливостей для прийняття рішень та проведення консультацій щодо державних інвестицій. Це включає сприяння інноваційним та гнучким підходам до надання послуг, а також

створення неpubлічних просторів для приватних переговорів серед зацікавлених сторін;

- взаємодіяти з підприємцями та використовувати потенціал приватного сектору, включаючи фермерські господарства, кооперативи, малі та середні підприємства, а також міжнародні корпорації [62]. Партнерство особливо актуальне в виробничо-збутових ланцюгах, де виробники, уряди та приватні суб'єкти можуть спільно працювати над досягненням більшої стійкості;

- посилити вплив та активність виробників, особливо малих. Організації виробників можуть допомогти дрібним виробникам отримати доступ до ряду послуг, включаючи повну інформацію про ринок, розповсюдження інформації та можливість ведення колективних переговорів. Вони також є ефективним засобом розширення можливостей дрібних виробників, зокрема жінок та молоді.

18. Посилення інноваційної політики.

Інновації є ключовим фактором досягнення більшості, якщо не всіх, ЦСР та головним рушієм перетворень в сільському господарстві та сільській місцевості. Інновації стосуються не лише технологій та практики, таких як вдосконалення сортів сільськогосподарських культур, агроекологічних методів, біотехнології та фінансових інструментів, а й такі організаційних форм, таких як державно-приватне партнерство та фермерські кооперативи.

Незважаючи на світовий прогрес, більшість людей, які проживають у сільській місцевості, як і раніше, позбавлені переваг соціальних та технічних змін. Щоб виправити це, уряди та партнери повинні заохочувати інновації, що приносять користь дрібним фермерам, вирішуючи такі питання, як підвищення стійкості, зростання доходів та зменшення ризиків, у тому числі шляхом створення нових ринкових можливостей та заохочення диверсифікації, а також за рахунок зменшення виснаження та деградації природних ресурсів. Вирішення зазначених питань передбачає реалізацію наступних кроків:

- збільшення інвестицій у науково-дослідні роботи, послуги з розповсюдження знань і консультування, а також в розвиток потенціалу для поліпшення національних систем сільськогосподарських інновацій. Технічні зміни необхідні не тільки для поліпшення розведення худоби і підвищення врожайності, але і для зниження споживання води, підвищення стійкості до шкідників і хвороб, підвищення стійкості сільськогосподарських культур і худоби до зміни клімату;

- якісне надання інформації дрібним фермерам про інновації, як у

формі поліпшених технологічних продуктів і процесів, так і про соціальні практики та організації. У міру того як сільськогосподарські системи стають більш складними, фермерам потрібні досконаліші інноваційні навички і поліпшена інформація про відповідні нові технології і методи;

- сприяти інноваціям для дрібних землевласників та за їх участю. Існуючі ресурси і можливості в державному і приватному секторах повинні бути об'єднані для розробки простих, практичних рішень і надання послуг і продуктів, які в іншому випадку могли б бути недоступними для сільського населення. Цей вид інновацій може використовувати переваги нових технологій, таких як використання мобільних телефонів і соціальних мереж, для створення нових ринків в областях, де відсутня інфраструктура або відсутній досвід в логістиці та розподілі.

19. Адаптація та вдосконалення інвестицій та фінансів.

Забезпечення підтримки політики, що сприяє трансформації сільських територій, включає обґрунтування того, як інвестиції в стійкі системи виробництва продовольства і сільського господарства можуть істотно сприяти досягненню більш широких національних цілей. Докази багатьох країн показують, що державні інвестиції у сільськогосподарські науково-дослідні роботи, освіту та доступ до інформації для виробників та у сільську інфраструктуру приносять набагато більшу віддачу, ніж інші витрати, такі як субсидії на виробничі ресурси. Виробники, включаючи дрібних землевласників, є головними інвесторами в сільське господарство, незважаючи на те, що дрібні фермери часто стикаються з певними ресурсними обмеженнями, включаючи доступ до ринків та фінансових послуг. Забезпечення рівних умов для дрібних землевласників і великих інвесторів важливо як з точки зору справедливості, так і з точки зору економічної ефективності. З цієї точки зору доцільними є такі заходи:

- збільшення інвестицій в сільську інфраструктуру [79]. Розкриття сільськогосподарського потенціалу району за рахунок державних інвестицій в базову інфраструктуру, таку як дороги, водні ресурси або ринки, дає фермерам стимул вкладати більше коштів в своє виробництво. В даний час доступний цілий ряд новаторських підходів до сільського фінансування та форм інвестицій, зокрема: фонди сільськогосподарських інвестицій, гарантійні фонди, організація виробників або ощадних та позичкових груп на базі громади для підвищення рівня фінансування при одночасному зниженні ризиків для інвесторів;

- сприяти фінансової грамотності та управлінських навичок, що дозволяє краще управляти ризиками і поліпшувати доступ до

фінансування з офіційного банківського сектора;

- використання різних економічних інструментів у короткостроковій та довгостроковій перспективі на різних етапах [80]. Це може бути поєднання позитивних стимулів, таких як навчання, прямі виплати та компенсація за відведену землю або поліпшення доступу на ринок з інструментами регулювання, такими як обмеження та/або заборона використання земельних ресурсів, штрафи та податки.

20. Посилення сприятливого середовища та реформування інституційної бази.

Зміна інституційного ландшафту для надання послуг в сільській місцевості відображає зростаюче різноманіття суб'єктів приватного сектора, організацій виробників і громадянського суспільства. Ці численні суб'єкти передбачають зміну ролі держави від єдиного постачальника послуг до регулятора, координатора та посередника. Різноманітність постачальників послуг, знання і навички, які вони приносять, мають вирішальне значення для того, щоб виробники могли підвищувати продуктивність, раціонально розпоряджатися ресурсами, вести прибуткову діяльність, виходити на нові ринки і реагувати на них. Посилення сприятливого середовища та реформування інституційної бази передбачають:

- стимулювання надання послуг в сільській місцевості та сільськогосподарським виробникам, зважаючи на їх інклюзивність і ефективність. Стимули та партнерські відносини можуть допомогти службам дістатись віддалених сільських районів та реагувати на те, чого раніше не вистачало з боку приватного сектору – в плані мотивації, держави – в ефективності, виробників – у можливостях та ресурсах;

- підтримка інституційних змін шляхом мобілізації різних соціальних гравців, включаючи дрібних виробників [81]. Надання послуг в сільській місцевості та сільськогосподарським виробникам матиме синергетичний ефект в умовах реформування управління, включаючи демократизацію, децентралізацію та нові підходи до територіального розвитку, а також реформи управління державним сектором. Інклюзивна і поетапне інституційний розвиток сприяє довгостроковому підходу зі стійким впливом. Інклюзивний та поступовий інституційний розвиток сприяє довгостроковому ефекту зі стійким впливом. Інклюзивність вимагає визнання інтересів та конфліктів ключових акторів, водночас створюючи механізми, за допомогою яких місцеві громади можуть формулювати точки зору та вимоги;

- зміцнювати інституції та інвестувати в можливості і знання

місцевих суб'єктів. Оцінка можливостей місцевих суб'єктів та визначення потреб у організаційному розвитку повинні стати відправною точкою для створення більш ефективних інститутів для всіх. Необхідно систематичне, але індивідуалізоване зміцнення інституційного потенціалу, щоб всі учасники мали достатній потенціал для роботи з однаковою швидкістю;

– створити надійну систему показників для моніторингу прогресу та формування підзвітності. Важливим фактором у зусиллях щодо досягнення ЦСР, регулярний моніторинг та звітування можуть зробити спільні дії більш цілеспрямованими та сприяти формуванню обґрунтованої політики на основі фактів. Індикатори також слугуватимуть звітною карткою для вимірювання прогресу, розподілу ресурсів та підтримки впровадження у напрямку сталого розвитку, допомагаючи забезпечити підзвітність усіх зацікавлених сторін.

Основоположною передумовою забезпечення сталого виробництва продовольства та ведення сільського господарства є створення сприятливого політичного середовища та необхідність галузевих міністерств змінити методи своєї роботи та координувати політику уряду. Перехід до більш стійких систем сільського господарства та продовольства вимагає розбудови політичних союзів та коаліції з різними учасниками процесу. Відповідно до заклику до трансформації Порядку денного до 2030 року, багато запропонованих підходів охоплюють різні сектори, залежать від співпраці з урядом та діалогу із зацікавленими сторонами. Вони вимагають від політиків визнати необхідність управління компромісами та визначити конкретні заходи для кращого узгодження багатьох цілей та системи стимулювання. Вони заохочують як правові рамки, що визнають та забезпечують права доступу для дрібних власників та місцевих громад, так і сприятливу політику стимулювання участі приватного сектору у стійкій ринковій діяльності. Механізми за участю багатьох зацікавлених сторін та нові форми структур управління підвищують відповідальність за політику, одночасно сприяючи мобілізації потенціалу, інформації, технологій та доступу до фінансових та виробничих ресурсів.

Розкриття потенціалу приватного сектору має фундаментальне значення для прогресу. Взаємодія з підприємцями та використання ноу-хау приватного сектору, виробниками сільськогосподарської продукції, включаючи кооперативи, великі, малі та середні підприємства, а також міжнародні корпорації, є необхідною умовою реалізації Порядку денного до 2030 року. Партнерства з приватним сектором значно більше, ніж просто джерело фінансування, вони обіцяють розвиток технологій,

передачу знань та інновації, створення робочих місць та альтернативні потоки доходу.

Створення національних платформ впровадження ЦСР для розробки більш інтегрованих програм та політики, кращого взаємозв'язку різних цілей та завдань, моніторингу прогресу, виявлення та усунення бар'єрів на шляху змін буде вирішальним для реальних перетворень, що визначає шлях до сталого виробництва продовольства та сільського господарства.

3.3. Європейський досвід забезпечення сталого розвитку аграрного сектора сільських територій

Основним засобом сільського господарства є земельні ресурси. Відтак, основні практики сталого розвитку галузі пов'язані з можливостями забезпечення підвищення якості ґрунтів. Ґрунти є найважливішими екосистемами, які надають цінні послуги, такі як забезпечення їжею, енергією та сировиною, секвестрація вуглецю, очищення та фільтрація води, регулювання поживних речовин, боротьба зі шкідниками та відпочинок. Тому ґрунт має вирішальне значення для боротьби зі зміною клімату, захисту здоров'я людей, забезпечення продовольчої безпеки, збереження біорізноманіття та екосистем. Здорові ґрунти є ключовим фактором для досягнення цілей Європейської зеленої угоди, таких як кліматична нейтральність, відновлення біорізноманіття, нульове забруднення, стійкі харчові системи та стале навколишнє середовище. Разом з тим, протягом останніх десятиліть рівень деградації ґрунтів значно зріс, і, якщо не вжити заходів, ці процеси будуть ще посилюватися. Варто наголосити, що саме діяльність людей спричиняє процеси деградації ґрунтів. Зміна клімату, а також окремі екстремальні погодні явища, які стають все більш частими, також негативно впливатимуть на ґрунт.

До процесів деградації ґрунтів належать: ерозія, зменшення гумусу, ущільнення, засолення, зсуви, забруднення, герметизація та зменшення біорізноманіття (рис. 3.11). При цьому, станом на початок 2006 року, загальні витрати на деградацію ґрунту (без витрат на ущільнення, герметизацію та зменшення біорізноманіття) становили до 38 мільярдів євро на рік для країн ЄС. Ці витрати не включають шкоду екологічним функціям ґрунту, оскільки їх неможливо визначити кількісно. Тому реальні витрати на деградацію ґрунтів, ймовірно, перевищать оцінки, наведені далі.

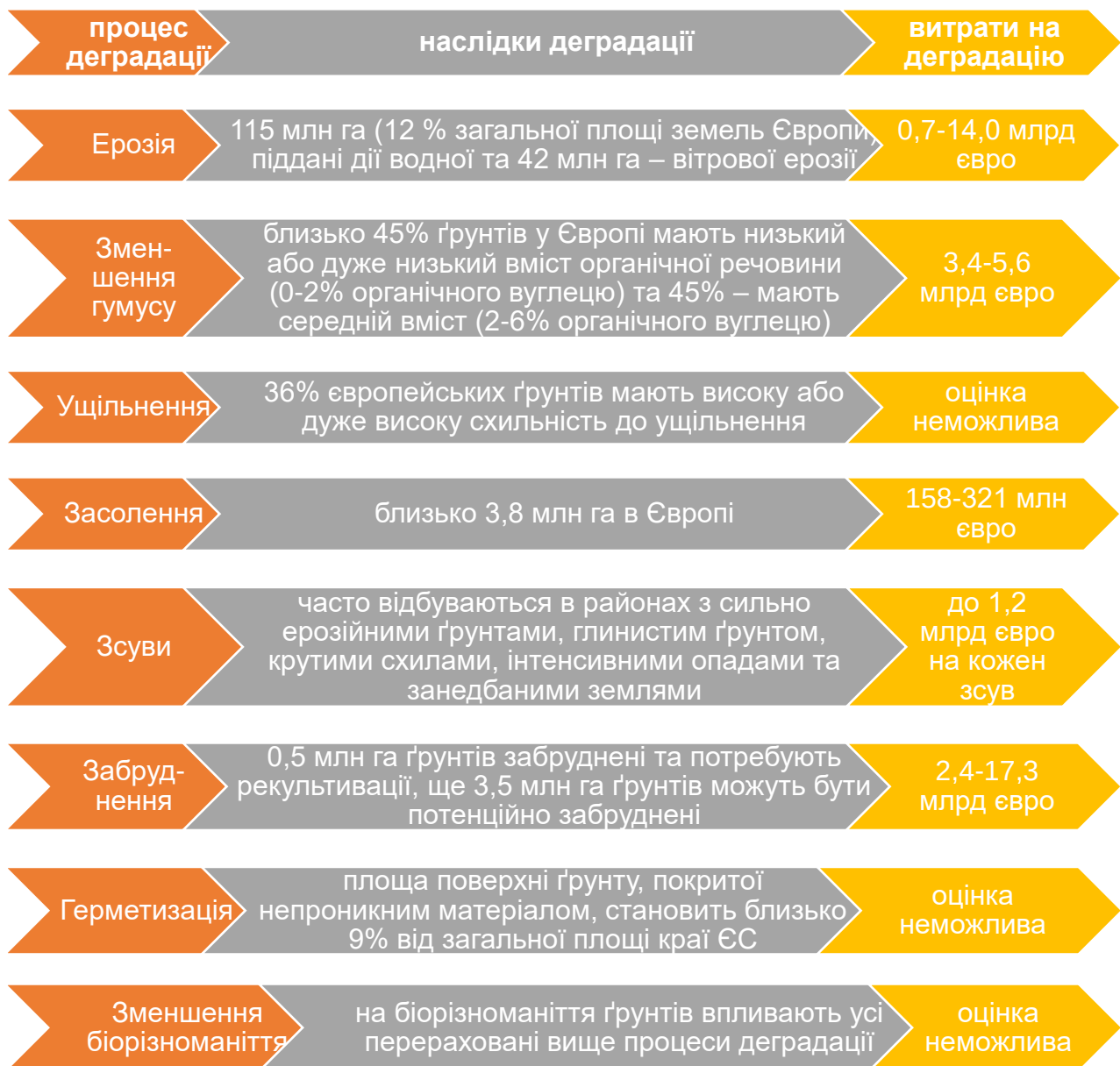

Рисунок 3.11 – Процеси деградації ґрунтів, їх наслідки та витрати в країнах ЄС

Джерело: узагальнено за даними ЄС

(https://ec.europa.eu/environment/soil/three_en.htm)

Дані показують, що більшість витрат суспільство несе у вигляді пошкодження інфраструктури через зсуви, збільшення потреб у медичній допомозі для людей, постраждалих від забруднення ґрунтів та потребуючих очищення забрудненої ґрунтовими зсувами води, утилізації відходів, відновлення земель, посилення контролю за безпечністю харчових продуктів, а також витрати, пов'язані з екосистемними функціями ґрунту.

Європейська Комісія розробляє відповідні політики та стратегії задля забезпечення подолання наслідків деградації ґрунтів та недопущення їх

поширення у майбутньому. Так, у 2006 році була прийнята Тематична стратегія ґрунтів (STS), спрямована на захист ґрунтів в країнах ЄС шляхом запобігання подальшій деградації, збереження функцій ґрунту та відновлення деградованих ґрунтів. STS супроводжувалася пропозицією щодо Рамкової директиви про ґрунти та оцінкою її впливу. Нова Стратегія ЄС щодо ґрунтів на 2030 рік (далі – Стратегія) встановлює рамки та конкретні заходи для захисту та відновлення ґрунтів, а також забезпечення їхнього раціонального використання. Вона визначає бачення та цілі досягнення здорових ґрунтів до 2050 року з конкретними діями до 2030 року.

Нова Стратегія ґрунтується на кількох цілях Зеленої угоди та Цілях сталого розвитку до 2030 року і визначає середньострокові (до 2030 року) та довгострокові (до 2050 року) цілі (рис. 3.12).

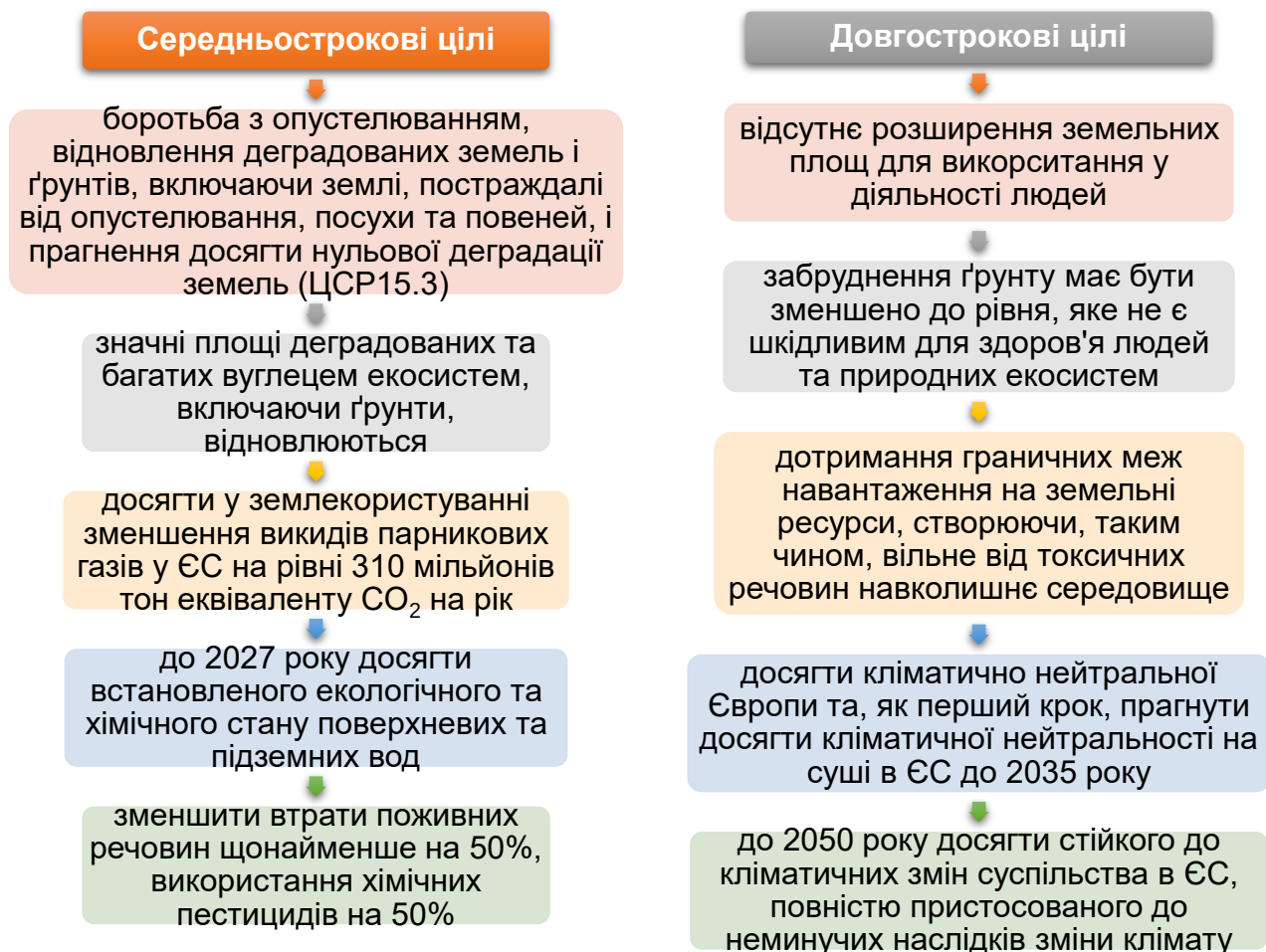

Рисунок 3.12 – Середньострокові та довгострокові цілі Стратегії

Джерело: узагальнено за даними ЄС

(https://ec.europa.eu/environment/strategy/soil-strategy_en)

Реалізація Стратегії передбачає рамкові дії та реалізацію конкретних політик за дев'ятьма напрямками: вміст органіки у ґрунті та зміна клімату;

ініціатива «безкоштовна проба ґрунту» (test-soil-for-free); ґрунт та економіка замкнутого циклу; органічне землеробство, здоров'я ґрунту та зміна клімату; біорізноманіття ґрунтів для екосистеми та здоров'я людини; запобігання забрудненню ґрунту; рекультивація порушених та забруднених земель; ґрунт і цифровий порядок денний; моніторинг ґрунту (рис. 3.13).

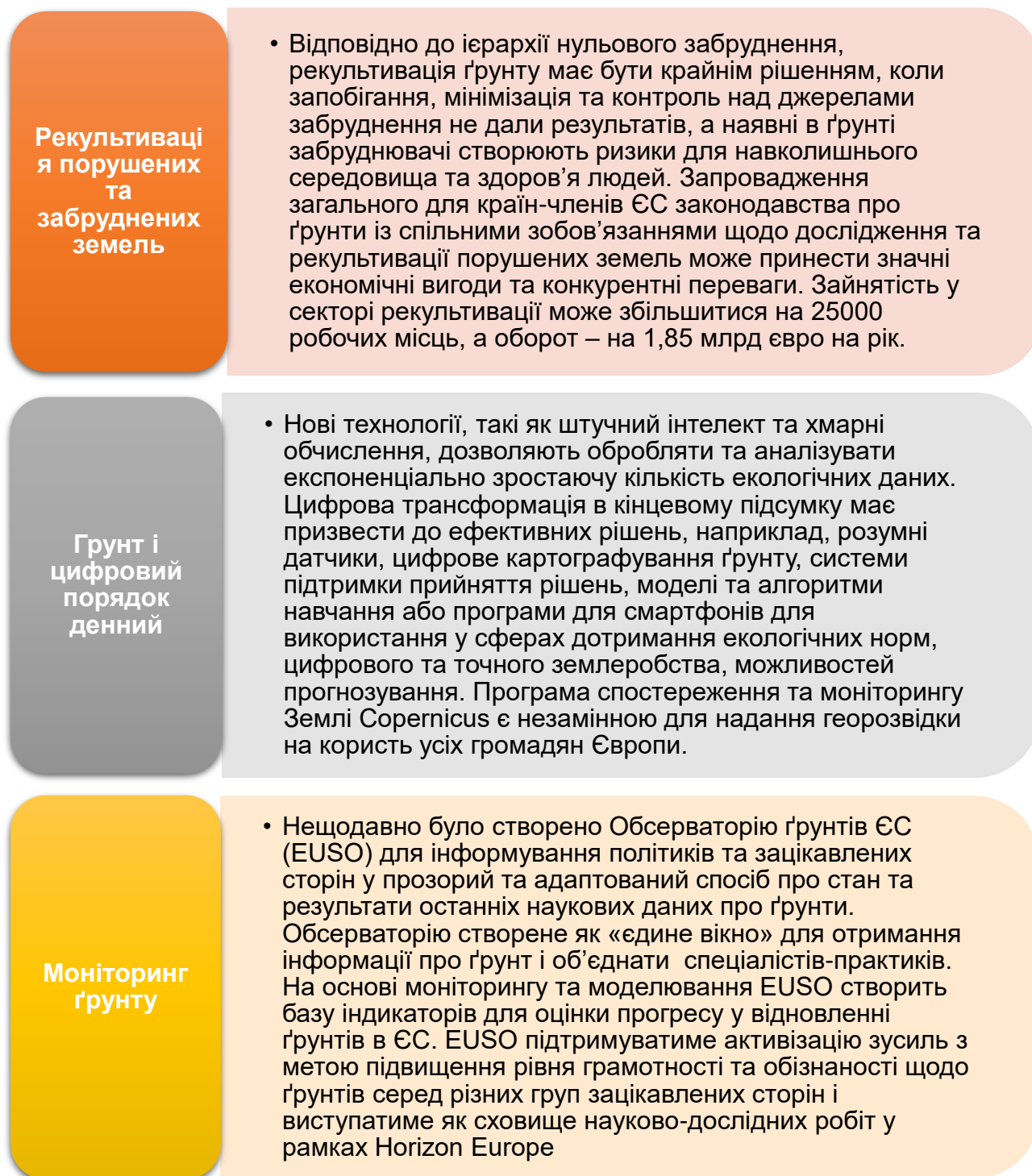

Рисунок 3.13 – Напрями реалізації Стратегії (перша частина)

Джерело: узагальнено за даними ЄС

(https://ec.europa.eu/environment/strategy/soil-strategy_en)

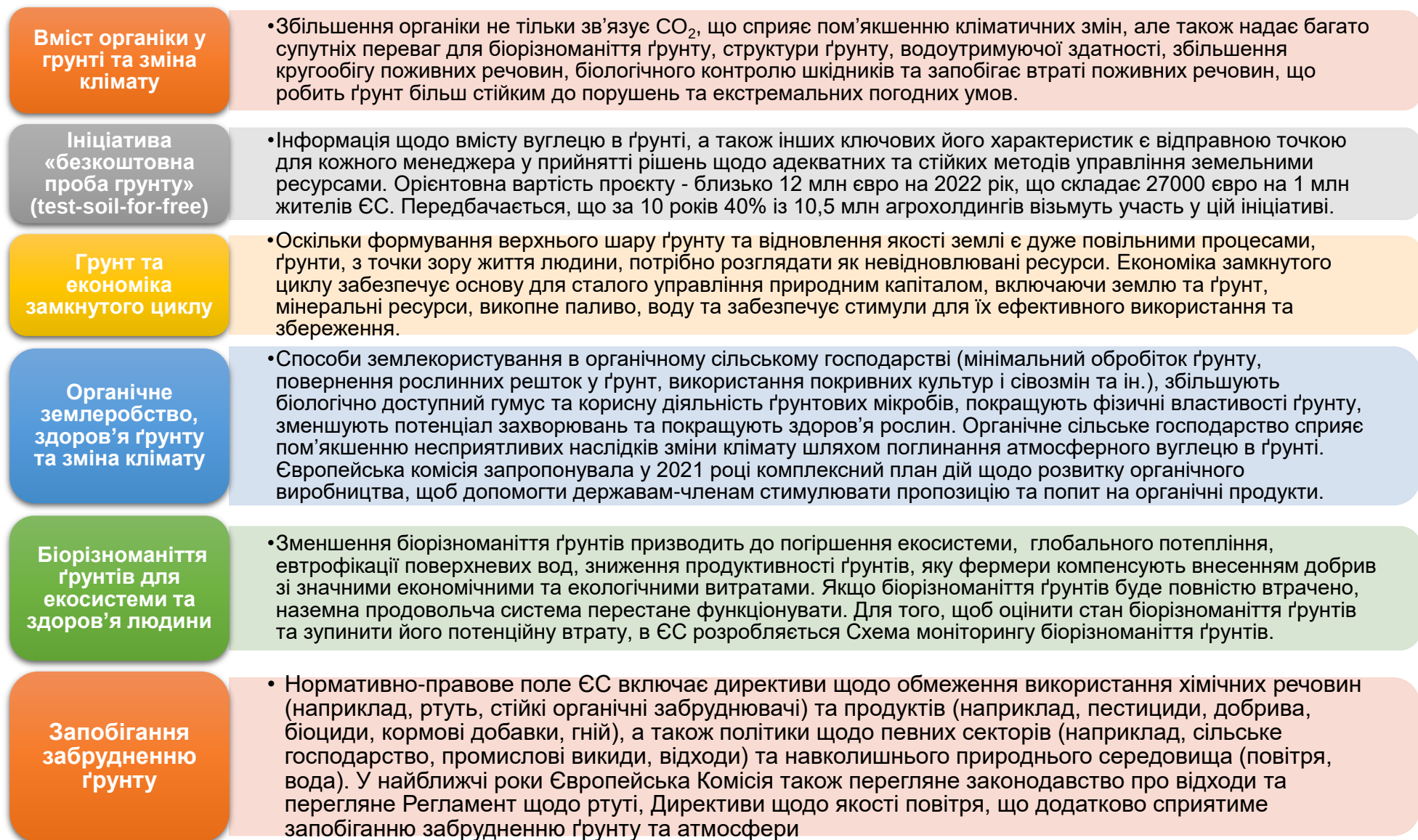

Рисунок 3.13 – Напрями реалізації Стратегії (друга частина)

Джерело: узагальнено за даними ЄС (https://ec.europa.eu/environment/strategy/soil-strategy_en)

Стратегія базується на політиках Європейської зеленої угоди та визначає ключові цілі та завдання на середньо- та довгострокову перспективу. Відповідно до бачення та цілей, напрацьовуються необхідні дії, які мають бути реалізовані в короткостроковій та середньостроковій перспективі, щоб досягти цілей завдань. Основними активаторами (драйверами) реалізації Стратегії є фінансування, управління, просування та участь у глобальних діях.

Фінансування. Деградація ґрунтів не тільки посилює зміни клімату та втрату біорізноманіття, але й загрожує економіці. Такий процес супроводжується ризиками та витратами, які зазвичай не відображаються належним чином у ціні товарів і послуг. Інвестування в здоров'я ґрунту має розумний економічний сенс і приносить декілька супутніх вигод та довгострокову віддачу для економіки, суспільства та навколишнього середовища. Фінансування сталого управління та відновлення ґрунтів в ЄС відбуватиметься за кількома напрямками (рис. 3.14).

Рисунок 3.14 – Можливості фінансування сталого управління та відновлення ґрунтів на рівні ЄС

Джерело: узагальнено за даними ЄС

(https://ec.europa.eu/environment/strategy/soil-strategy_en)

Програма LIFE сприяє захисту, відновленню та покращенню навколишнього середовища, включаючи ґрунти. Вона фінансово

підтримує розробку та демонстрацію інноваційних рішень для досягнення цілей політики ЄС щодо ґрунтів, а з іншого боку – розробку, впровадження, моніторинг та виконання відповідної екологічної політики. Передбачається, що LIFE буде каталізатором для широкомасштабного використання успішних технічних і політичних рішень для запобігання та відновлення деградації ґрунтів. Конкурс проектних пропозицій проводиться щороку на основі пріоритетів, визначених у Багаторічній робочій програмі.

Спільна сільськогосподарська політика, з річним бюджетом 55,7 млрд євро у 2021 році, сприяє сталому розвитку сільських територій через підвищення конкурентоспроможності сільського та лісового господарства, забезпечення сталого управління природними ресурсами та ґрунтами, а також збалансований територіальний розвиток сільської економіки. Конкретні пріоритети та напрямки діяльності визначаються національними та регіональними органами влади в програмах розвитку сільських районів.

Європейський фонд регіонального розвитку (ЄФРР) і Фонд згуртованості із загальним бюджетом 234 млрд євро мають на меті посилити економічну, соціальну та територіальну єдність ЄС шляхом підтримки переходу до більш «зеленої та безвуглецевої» Європи. Фінансування спрямовано на захист природи, біорізноманіття та зеленої інфраструктури, у тому числі в містах, а також – реабілітацію порушених земель. Держави-члени та регіональні органи влади визначають в програмах пріоритети для своєї території. ЄФРР також підтримує програми транскордонного, транснаціонального та міжрегіонального співробітництва.

Фонд Just Transition із загальним бюджетом 17,5 млрд євро дає можливість регіонам і людям вирішувати соціальні, економічні та екологічні наслідки переходу до кліматично нейтральної економіки. Прийнятними є інвестиції в регенерацію ґрунтів, відновлення землі та проекти перепрофілювання, якщо вони допомагають досягти кліматичної нейтральності, наприклад, відновлення колишніх вугільних шахт, які виведені з експлуатації.

Фонд відновлення та стійкості надає 672,5 млрд євро у вигляді позик і грантів, зокрема, для підтримки країн-членів, які здійснюють перехід до «зеленої» економіки. Однією з ключових вимог Регламенту фонду є те, що 37% виділених коштів у кожному плані відновлення та стійкості мають підтримувати кліматичні цілі. Поряд із досягненням кліматичних цілей, заходи, які підтримує фонд, також забезпечать прогрес у досягненні інших

екологічних цілей, таких як зменшення забруднення повітря, сприяння економіці замкнутого циклу, відновлення та захисту біорізноманіття. Також фінансування може спрямовуватись на реабілітацію промислових майданчиків та забруднених земель. Крім того, кожна окрема реформа або інвестиція, включені в Плани відновлення та стійкості, мають відповідати принципу «не завдай значної шкоди». Це означає, що жодні заходи не будуть прийняті на шкоду будь-якій із екологічних та кліматичних цілей, визначених таксономією ЄС, включаючи запобігання забрудненню землі та захист і відновлення біорізноманіття та екосистем.

Horizon Europe – це програма фінансування ЄС для досліджень та інновацій із загальним бюджетом 95,5 мільярдів євро. Він надає підтримку розвитку знань для вирішення глобальних викликів та європейської промислової конкурентоспроможності. Кластер 6 Horizon Europe (харчування, біоекономіка, природні ресурси, сільське господарство та навколишнє середовище) пропонує особливі можливості для досліджень та інновацій, пов'язаних із ґрунтом. Ключові орієнтири визначаються в стратегічному плані, а конкретні пріоритети визначаються в робочих програмах. Заклики до подання пропозицій оголошуються на конкретні теми. Програма також виділяє фінансування для Місії «Угода про ґрунт для Європи» (Mission on Soil). Horizon Europe має намір співфінансувати декілька партнерств ЄС, у тому числі: партнерство для оцінки ризиків, пов'язаних з хімічними речовинами; партнерство агроекологічних лабораторій та дослідницьких інфраструктур; партнерство з порятунку біорізноманіття; партнерство для безпечних та стійких харчових систем.

Управління. Нинішнє управління ґрунтами в ЄС включає такі платформи та мережі (рис. 3.15).

Просування та участь у глобальних діях. На міжнародному рівні зростає розуміння проблеми деградації землі та ґрунтів, а також необхідності їх збереження та відновлення. Ця еволюція відображена в порядку денному кількох міжнародних конвенцій та установ ООН (рис. 3.16) і, як очікується, матиме великий вплив на ґрунтову політику Європейського Союзу та його держав-членів.

Надання ґрунту такого ж рівня захисту, як повітря, воді та морському середовищу, і приділення такої ж уваги мешканцям ґрунту, яку ми приділяємо наземному біорізноманіттю, є складним завданням. Щоб досягти у цьому питанні успіху, необхідно реалізувати ряд стратегічних та тактичних завдань. Ці необхідні рамки, політики та процедури вже визначені Стратегією ЄС щодо ґрунтів на 2030 рік.

Експертна група Комісії з впровадження положень 7-го ЕАП щодо захисту ґрунтів (EU Soil Expert Group)

- створена у 2015 році для обміну думками між державами-членами щодо вирішення питання якості ґрунту за допомогою цілеспрямованого та пропорційного підходу на основі оцінки ризику в рамках правового поля

Європейська екологічна інформаційно-дослідницька мережа (EIONET) є партнерською мережею Європейського агентства з навколишнього середовища (EEA)

- EIONET об'єднує експертів з національних установ та інших органів, що займаються екологічною інформацією; він також включає сім європейських тематичних центрів (ETC), які займаються конкретними екологічними темами. EIONET є ключовим учасником, який надає вичерпну інформацію про ґрунти від країн-членів ЄС, що дозволить створити адекватний інструмент моніторингу політики для реалізації Стратегії та досягнення визначених цілей

Європейське ґрунтове партнерство (ESP)

Українське ґрунтове партнерство (USP)

- ESP є регіональною структурою Глобального ґрунтового партнерства ФАО. ESP працює в тісному співробітництві з регіональними офісами ФАО і встановлює інтерактивний консультативний процес з національними ґрунтовими партнерствами. Українська асоціація ґрунтового партнерства, створена та представлена 28 листопада 2019 року в рамках субрегіонального Євразійського ґрунтового партнерства (EASP) та Європейського ґрунтового партнерства (ESP), виступатиме як єдина національна платформа для діалогу та співпраці між сторонами на національному рівні. Засновниками партнерства стали 7 національних інститутів, які є провідними установами у сфері моніторингу ґрунтів. Метою Асоціації є підтримка та сприяння сталому управлінню ґрунтовими та земельними ресурсами для забезпечення продовольчої безпеки, а також адаптації та пом'якшення наслідків зміни клімату, що сприятиме досягненню регіональних та глобальних спільних цілей шляхом впровадження принципів Глобального ґрунтового партнерств

Мережа ЄС із імплементації та дотримання екологічного законодавства (IMPEL)

- IMPEL складається з органів державної влади, які впроваджують та забезпечують виконання екологічного законодавства. IMPEL сприяє обміну знаннями та передовою практикою, розробляє керівні документи та координує дії між державами-членами

Рисунок – 3.15. Система інституцій управління та відновлення ґрунтів в ЄС

Джерело: узагальнено за даними ЄС

(https://ec.europa.eu/environment/strategy/soil-strategy_en)

Рисунок 3.16 – Просування та участь у глобальних діях щодо ґрунтів в ЄС

Джерело: узагальнено за даними ЄС

(https://ec.europa.eu/environment/strategy/soil-strategy_en)

ВИСНОВКИ

1. Дослідження хронології ідеї стійкого розвитку дозволили виокремити такі її головні етапи: зародження ідеї (з 1968 року), формування основних положень ідеї (1983 по 1992 роки), запровадження концепції стійкого розвитку (з 1992 року) та запровадження концепції стійкого розвитку в Україні (з 2001 року), в результаті яких була обґрунтована необхідність такого переходу.

2. Модель формування продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування включає: принципи формування продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування; рівні забезпечення продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування; рівні управління системою продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування; механізм досягнення продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування; інструменти управління системою продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування. Концепція формування продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування включає наступні складові: мету; історичні та соціальні передумови; систему моніторингу та оцінки; оцінку відповідності рівня досягнутого рівня продовольчого забезпечення встановленим цільовим показникам; механізм реалізації Концепції; цільові напрями та основні завдання; очікувані результати. При цьому, усі напрями реалізації Концепції, інструменти та механізми реалізації моделі продовольчої безпеки на засадах сталого розвитку сільськогосподарського землекористування з одного боку повністю узгоджуються із глобальними завданнями ЦСР2, а з іншого – враховують національні властивості.

3. Критичний аналіз підходів науковців до визначення системи критеріїв продовольчої безпеки дозволив встановити такі особливості їх формування у вітчизняній науці:

-домінантні критерії, які формують каркас забезпечення продовольчої безпеки в національній економіці, науковці визначають виходячи з науково-теоретичних позицій ґносеологічного змісту категорії «продовольча безпека» країни; або навпаки – сутність поняття формується, виходячи з визначених критеріїв досягнення продовольчої

безпеки. На нашу думку, використання першого підходу може призвести до звуження або ж, навпаки, «розмитості» терміну;

- частково має місце заміщення понять «складові», «критерії» та «показники» продовольчої безпеки, що призводить до подальшої плутанини у визначенні системи індикаторів та інтерпретації результатів моніторингу продовольчої безпеки;

- недостатньо уваги науковцями приділяється розмежуванню критеріїв досягнення продовольчої безпеки за ієрархічними рівнями: переважна більшість досліджень зосереджена на національному та регіональному рівнях, в той час, як рівень домогосподарств та індивіда практично не вивчається. В результаті – втрачаються визначальні детермінанти, притаманні кожному рівню.

4. Методологічні основи формування критеріїв відповідних рівнів продовольчої безпеки полягають у наступному:

- сутність поняття «продовольча безпека» формується, виходячи з визначених критеріїв досягнення продовольчої безпеки. Зміст поняття «продовольча безпека» постійно еволюціонує, що залежить від поставлених на конкретний період часу задач. Відтак, доречно сутність категорії формувати, виходячи з критеріїв досягнення продовольчої безпеки, оскільки останні і є тими задачами, що визначають зміст та цілі;

- зважаючи на досвід світових організацій та підходи ФАО у вирішенні питання формування системи критеріїв, складових та індикаторів продовольчої безпеки, вважаємо за доцільне вкладати такий зміст у визначені поняття: складові продовольчої безпеки мають відповідати ЦСР 2; критерії продовольчої безпеки мають відповідати задачам сталого розвитку по ЦСР 2; індикатори – це показники, які можна кількісно обчислити за визначеною методикою розрахунку і які дозволяють якісно та кількісно інтерпретувати результати, здійснювати моніторинг продовольчої безпеки у часі та за різними ієрархічними рівнями;

- проведені дослідження науково-теоретичних засад формування продовольчої безпеки та проблем її забезпечення в Україні дозволяє визначити у якості критеріїв досягнення продовольчої безпеки такі детермінанти кожного ієрархічного рівня: глобальний рівень – досягнення ЦСР 2; національний рівень – реалізація ефективної агропродовольчої торговельної політики держави; регіональний рівень – створення стійких продовольчих систем; домогосподарство – забезпечення здоров'я його членів; індивід – задоволення особистісних потреб.

5. Стале продовольство та сільське господарство мають великий

потенціал для розвитку сільських територій, забезпечення всестороннього зростання в країнах та сприяння позитивним змінам в рамках Порядку денного на 2030 рік. Доведено, що продовольство та сільське господарство лежать в основі Порядку денного в галузі сталого розвитку на період до 2030 року. Визначено ключові аспекти взаємозв'язку ЦСР з продовольчою безпекою та сільським господарством: ЦСР1 – 79,5 % жителів села відносять себе до бідних; ЦСР2 – розбалансований раціон через неефективну аграрну політику; ЦСР3 – 27 % дітей у віці до 5 років мають зайву вагу; високі показники надмірної ваги серед дорослих; ЦСР4 – нездоровий раціон в ЗСГО України (менше 40 % ккал та менше 27% потреби тваринних білків); ЦСР5 – жінки у аграрному секторі отримують на 20% меншу заробітну плату та менший доступ до землі; ЦСР6 – марне витрачання прісної води у галузі (2%), зростання обсягів та частки прісної води на зрошенні; ЦСР7 – 13 % від загального обсягу викидів парникових газів у галузі є марними; ЦСР8 – зняття мораторію на продаж сільгоспземель забезпечить економічне зростання 0,5-1,5 % на рік; ЦСР9 – зростання у ВДВ частки сільського господарства при зменшенні частки промисловості та інфраструктури; ЦСР10 – земельні реформи сприятимуть зменшенню нерівності між сільськими та міськими жителями; ЦСР11 – соціальна згуртованість та культурні традиції сільського населення знаходяться під загрозою; ЦСР12 – нульові втрати дозволять забезпечити до 50 % покриття існуючого дефіциту споживання; ЦСР13 – посухи та зливи вимагатимуть значних змін у технологіях ведення сільського господарства; ЦСР14 – визначальна роль сільського господарства у добуванні водних ресурсів у внутрішніх водах; ЦСР15 – Україна займає друге місце у світі за рівнем розораності території; ЦСР16 – відсутність уваги до продовольчої безпеки може призвести до нестабільності в майбутньому; ЦСР17 – Україна може впливати на вирішення проблем подолання голоду в світі.

6. Сільськогосподарське землекористування в Україні не відповідає вимогам сталого розвитку. Найбільші відхилення та негативні тенденції встановлено за екологічним блоком, менші – за соціальним та економічним блоками.

7. Сільськогосподарське землекористування в країнах постсоціалістичного табору має позитивну динаміку, але ще не досягнуто сталих показників розвитку за усіма індикаторами. Визначено, що в рейтингу стійкості розвитку сільськогосподарського землекористування країн постсоціалістичного табору перші три місця посіли Естонія, Латвія та Словенія; а останні – Хорватія, Литва та Румунія. Для вирішення

проблем в сфері сільськогосподарського землекористування таким країнам, як Литва, Болгарія, Чехія, Польща, Словачія, Латвія, Румунія та Україна особливу увагу слід приділяти проблемам рівня використання земельних ресурсів; Польща, Словенія, Естонія, Румунія – підвищення рівня ефективності землекористування; Литва, Чехія, Польща, Хорватія, Словачія, Словенія, Естонія та Латвія – удосконалення системи структурних зрушень в економіці; усім країнам, за винятком Словенія, – зменшення екологічних втрат; Литва та Естонія – зменшення рівня забруднення навколишнього середовища; Хорватія – підвищення рівня зайнятості населення; Литва, Чехія, Хорватія, Естонія, Латвія, Румунія та Україна – збереження екосистемних функцій та біологічного різноманіття.

8. Стан продовольчої безпеки у 2020 році в Україні не завжди задовольняє встановлені порогові значення та норми. Значення окремих індикаторів, розрахованих за даними 2020 року порівняно з 1995 роком позитивно характеризують динаміку продовольчої безпеки України, разом з тим, стан продовольчої безпеки України не можна характеризувати як стабільно позитивний: за продукцією тваринницького походження зменшилась середньодобова калорійність раціону населення країни; встановлено високий рівень продовольчої залежності (за умови дотримання раціональних норм споживання) за м'ясом, молоком та рибними продуктами, плодами, ягодами та виноградом; перевищує пороговий рівень відсоток імпортозалежності України по олії, рибі, плодам, ягодам та винограду. Порівняно з 1995 роком даний індикатор зріс.

9. Встановлено, що глобальні стратегічні ініціативи у сфері продовольчого забезпечення характеризуються спрямуванням зусиль на побудову коротких ланцюгів постачання продовольства та зменшення втрат продовольства і харчових відходів.

10. Україна за наявним ресурсним потенціалом, за оцінками різних науковців, має можливість "годувати" близько 100-150 млн осіб. Натомість має місце парадоксальна ситуація, коли країна за експортом сировини (соняшнику) стабільно входить до п'ятірки світових лідерів і при цьому має 48 % значення індикатору імпортозалежності за олією рослинною. Очевидною є необхідність вираженої державної політики регулювання внутрішнього ринку та аграрного сектору економіки країни. Відповідно до п'яти ключових принципів стратегії переходу до більш стійких продовольчих та сільськогосподарських систем запропоновано виконання двадцяти конкретних дій, кожна з яких описує підходи, практики, політику та інструменти, що пов'язують між собою кілька ЦСР,

інтегрують три виміри сталого розвитку – економічне зростання, соціальне залучення та захист навколишнього середовища – та передбачають участь та партнерство між різними суб'єктами харчового ланцюга. Визначені дії спрямовані на підтримку країни у виборі та визначенні пріоритетних ресурсів для прискорення прогресу. Вони визначають галузеві взаємодії, які можуть прискорити досягнення національних цілей та забезпечити результати для багатьох цілей та завдань Порядку денного 2030. Двадцять заходів пов'язують сектори сільського господарства та сільські території з більш широкою програмою розвитку країни, що охоплює ліквідацію бідності, створення робочих місць, національне зростання, відродження села та багатство природних ресурсів.

11. Надання ґрунту такого ж рівня захисту, як повітря, воді та морському середовищу, і приділення такої ж уваги мешканцям ґрунту, яку ми приділяємо наземному біорізноманіттю, є складним завданням. Щоб досягти у цьому питанні успіху, необхідно реалізувати ряд стратегічних та тактичних завдань. Ці необхідні рамки, політики та процедури вже визначені Стратегією ЄС щодо ґрунтів на 2030 рік. Успішна реалізація Стратегії в Україні вимагає інклюзивних та широких механізмів управління на національному та глобальному рівнях і відкриває Україні шлях для амбітних і необхідних змін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Meadows D.H., et al. The Limits to Growth. New York: Potomac Associates. 1972.
2. Котикова О. І. Організаційно-економічні основи стійкого розвитку сільськогосподарського землекористування : дис. ... д-р. екон. наук : 08.00.03. Миколаїв, 2011. 479 с.
3. United Nation. The 17 goals. URL: <https://sdgs.un.org/ru/goals> (дата звернення 12.08.2021)
4. Державна служба статистики України. Цілі сталого розвитку. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 12.08.2021)
5. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів. / за ред. А. Є. Конверського. К.: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
6. Voluntary guidelines to support the progressive realization of the right to adequate food in the context of national food security. Adopted by the 127th Session of the FAO Council November 2004. FAO. Rome, 2005. ISBN 978-92-5-105336-2. <https://www.fao.org/3/y7937e/Y7937E.pdf> (дата звернення 12.08.2021)
7. Aspirational Principles and Criteria for a Sustainable Bioeconomy. FAO. Rome, 2021. <https://www.fao.org/3/cb3706en/cb3706en.pdf> (дата звернення 12.08.2021)
8. Баби́ч М. М. Продовольча безпека України: теорія, методологія, практика : дис. ... д-р. екон. наук : 08.00.03. Миколаїв, 2019. 515 с.
9. Котикова О. І. Теоретичні засади формування інноваційної моделі сільськогосподарського землекористування. *Сталий розвиток економіки*. 2012. № 5 (15). С. 9–13.
10. Kotyková O., Babych M. The evaluation of agricultural land use sustainability in the post-socialist camp countries: methodological and practical aspects. *AGRIS on-line Papers in Economics and Informatics*. 2021. Vol. 8, No. 2, pp. 59-78. ISSN 1804-1930. DOI 10.7160/aol.2021.130205
11. Баби́ч М.М. Критерії та індикатори продовольчої безпеки на глобальному рівні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. №10. С. 56-59.
12. Моніторинг продовольчої безпеки і харчування в підтримку здійснення Порядку денного в галузі сталого розвитку на період до 2030 року: підведення підсумків і плани на майбутнє. FAO. URL : <http://www.fao.org/3/a-i6188r.pdf>. Дата звернення 25.01.2017.
13. Food security statistics. FAO. URL: <http://www.fao.org/economic/ess/ess-fs/ess-fadata/en/#.WIT09PCLS00>. Дата звернення 30.01.2017.

14. Артімонова І. В. Теоретичні підходи до формування системи продовольчої безпеки. Формування ринкових відносин в Україні. 2016. №3 (178). С. 19-23.
15. Сватюк О.Р., Гургула Т.В. Критерії оцінки продовольчої безпеки. Науковий вісник ЛДУВС. 2014. №1. С. 80–91.
16. Гришова І.Ю., Крюкова І.О. Сучасний стан та проблеми забезпечення продовольчої безпеки України. Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «економіка і менеджмент». Вип. 8 (61). 2014. С.20-25.
17. Страшинська Н.В., Грецька Г.А. Основні критерії оцінювання рівня продовольчої безпеки України та стратегічні напрями її підвищення. URL: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/9841/1/ST2.pdf>. Дата звернення: 02.11.2017.
18. Кундєєва О.І. Продовольча безпека: диференціація рівнів продовольчого забезпечення країни. Наукові праці НУХТ. №49. 2013. С.139-145.
19. Новіков Є. Ю. Сутнісний зміст поняття «продовольча безпека». Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. №2 (53). 2012. С. 47-50.
20. Вараксіна О. В. Теоретичні основи продовольчої безпеки як економічної категорії. Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. 2013. № 1 (56). С. 50-55.
21. Дорош М. М., Дадак О. О. АПК України як складова світової продовольчої проблеми. Економіка України. 2008. № 2. С. 24–28.
22. Калотнік Г.М., Пчелянська Г.О. Місце і роль продовольчої безпеки. Бізнесінформ. 2014. №2. С. 30–34.
23. Rome Declaration on World Food Security of the World food summit of 13-17 December 1996. FAO. URL: <http://www.fao.org/3/w3613e/w3613e00.htm>. Дата звернення: 21.10.2016.
24. Ініціатива Спеціального комітету Організації Об'єднаних Націй. ACC / SCN, 1991.
25. Sen A. Resources. Values and Development. Oxford: Blackwell, 1984.
26. Gross R., Schoeneberger H., Pfeifer H., Preuss Hans-Joachim A. The Four Dimensions of Food and Nutrition Security: Definitions and Concepts. Nutrition and Food Security. Version April 2000. 17 p.
27. Мостенська Т. Г. Продовольча безпека на рівні домогосподарств. Економіка і соціальний розвиток: наукові праці НУХТ. 2015. Т. 21. №1. С. 121–133.

28. Деякі питання продовольчої безпеки: Методика проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України № 856 від 21.10.2015 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/856-2015-%D0%BF/page3>.

29. The State of Food Insecurity in the world – 2014. Improving the enabling environment for food security and nutrition. FAO. 2014. URL: <http://www.fao.org/3/a-i4646r.pdf>.

30. Transforming food and agriculture to achieve the sdgs 20 interconnected actions to guide decision-makers. Food and agriculture organization of the united nations. Rome, 2018. ISBN 978-92-5-130626-0. URL: <http://www.fao.org/3/I9900EN/i9900en.pdf>. Дата звернення: 28.03.2020.

31. Sustainable Development Goals Knowledge Platform. 2030 Agenda for Sustainable Development. 2015. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>. Дата звернення: 17.01.2020.

32. Food and Agricultural. Key to achieving the 2030 Agenda for Sustainable Development. 2016. URL: <http://www.fao.org/3/a-i5499e.pdf>. Дата звернення: 15.01.2020.

33. Food and Agriculture Organization United Nations. 2020. URL: <http://www.fao.org/>. Дата звернення: 12.01.2020.

34. World Bank. Data. 2019. URL: https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.UMIC?end=2018&locations=1W-UA&most_recent_year_desc=false&start=2002&view=chart. Дата звернення: 19.01.2020.

35. Бабич М.М. Продовольча безпека України: теорія, методологія, практика: автореф. дис. ... д-р. екон. наук : 08.00.03. Миколаїв, 2019. 47 с.

36. Яців І. Вплив експортно-імпортних операцій на формування продовольчої безпеки України. Аграрна економіка. 2020. Т. 13, № 1-2. С. 3-13.

37. Kotykova O., Babych M. Economic Impact of Food Loss and Waste, AGRIS on-line Papers in Economics and Informatics, 2019. Vol. 11, No. 3, pp. 57-71. doi: 10.7160/aol.2019.110306

38. Котикова О.І. Державне регулювання інвестиційної діяльності в аграрному секторі. Ефективна економіка. 2017. №9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5758>

39. Global Panel. 2016. The Cost of Malnutrition: Why Policy Action is Urgent. London, UK: Global Panel on Agriculture and Food Systems for

- Nutrition. URL: <https://glopan.org/sites/default/files/pictures/CostOfMalnutrition.pdf>. Дата звернення: 25.01.2020
40. Sustainable healthy diets guiding principles. World Health Organization. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Rome, 2019. URL: [https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/children-aged-5-years-overweight-\(-weight-for-height-2-sd\)](https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/children-aged-5-years-overweight-(-weight-for-height-2-sd)). Дата звернення: 29.03.2020
41. World Health Organization. 2020. URL: [https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/children-aged-5-years-overweight-\(-weight-for-height-2-sd\)](https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/children-aged-5-years-overweight-(-weight-for-height-2-sd)). Дата звернення: 29.03.2020.
42. Нізалов Д, Данкевич В., Івінська К. Моніторинг земельних відносин в Україні: статистичний щорічник. URL: <https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/monitoring.pdf> (дата звернення: 31.03.2020).
43. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення : Закон України від 31.03.2020 № 2178-10. Дата оновлення: 31.03.2020. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67059. Дата звернення: 31.03.2020.
44. World Bank. Україна. Спеціальна доповідь на тему: відкриття ринку землі для зростання сільського господарства. 2019. URL: <http://pubdocs.worldbank.org/en/937141574161088504/Ukraine-economic-update-Fall-2019-uk.pdf>. Дата звернення: 19.01.2020.
45. World Bank. Амбітні реформи для швидкого економічного зростання. 2019. URL: <https://www.worldbank.org/uk/news/press-release/2019/11/19/ambitious-reforms-for-stronger-economic-growth-in-ukraine>. Дата звернення: 19.01.2020.
46. Kotykova O., Babych M. Limitations in availability of food in Ukraine as a result of loss and waste. *Oeconomia Copernicana*. 2019. Vol 10. No 1. Pp.153–172. doi: 10.24136/oc.2019.008
47. Climate Change Knowledge Portal. Vulnerability: Ukraine. 2020. URL: <https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/ukraine/vulnerability>. Дата звернення: 17.01.2020.
48. Sustainable development of national economy: monograph [Text] / Olena Kotykova, Mykola Babych, Tetiana Kalashnikova, Andrii Kalashnikov, Iryna Lomachynska, Nataliia Korzh. – LP22772, 20-22 Wenlock Road, London, N1 7GU, 2017. – P.8–63.

49. Global food losses and food waste – Extent, causes and prevention. FAO. 2011. Rome. URL: <http://www.fao.org/docrep/014/mb060e/mb060e00.pdf>.
50. Craig Hanson, Peter Mitchell (2017). The Business Case for Reducing Food Loss and Waste. URL: http://www.wrap.org.uk/sites/files/wrap/Report_The%20Business%20Case%20for%20Reducing%20Food%20Loss%20and%20Waste.pdf.
51. Augère-Granier M. Short food supply chains and local food systems in the EU. Augère-Granier. EPRS. 2016. URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/586650/EPRS_BRI\(2016\)586650_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/586650/EPRS_BRI(2016)586650_EN.pdf).
52. Kneafsey M., Venn L., Schmutz U. Short Food Supply Chains and Local Food Systems in the EU. A State of Play of their Socio-Economic Characteristics. 2013. (EUR Number: 25911 EN).
53. Commission Delegated Regulation (EU) No 807/2014 of 11 March 2014. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_del/2014/807/oj.
54. Short food supply chains. Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Short_food_supply_chains#Origin_of_the_concept.
55. Ploeg V., Douwe J., Renting H. Rural Development: From Practices and Policies Towards Theory. *Sociologia Ruralis*. 2000. №40. Pp. 391–408.
56. Local agriculture and short food supply chains // Conference: Brussels 20/04/2012. URL: https://ec.europa.eu/agriculture/events/small-farmers-conference-2012_en.
57. Marsden T., Banks J., Bristow G. Food Supply Chain Approaches: Exploring their Role in Rural Development. *Sociologia Ruralis*. 2000. №40. Pp. 424–438.
58. Regulation (EU) No 1305/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=celex%3A32013R1305>.
59. Renting H., Marsden T., Banks J. Understanding alternative food networks: exploring the role of short food supply chains in rural development. *Environment and Planning*. 2003. №35. Pp. 393–411.
60. Lamine C. Settling shared uncertainties: local partnership between producers and consumers. *Sociologia Ruralis*. 2005. №45. Pp. 324–345.
61. Galli F., Brunori G. Short Food Supply Chains as drivers of sustainable development. 2013. (Document developed in the framework of the FP7 project FOODLINKS). GA No. 265287.

62. Сайт Міністерства сільського господарства, продовольства та лісового господарства Франції. URL : <http://agriculture.gouv.fr>.
63. Peters R. Local Food and Short Supply Chains. EU Rural Review. European Network for Rural Development. 2012. №12.
64. Прунцева Г.О. Аналіз сільськогосподарської діяльності домогосподарств як складової системи продовольчої безпеки. Агросвіт. 2020. № 15. С. 48-53.
65. Бабич М.М., Загребаленко Ю.Ю. Продуктивність праці в сільському господарстві як фактор забезпечення продовольчої безпеки. Агросвіт. 2016. №13-14. С. 24—29.
66. Мостова А.Д. Інституційне забезпечення продовольчої безпеки держави. Проблеми економіки. 2019. № 3. С. 68-76.
67. Мостова А.Д. Механізми інтервенцій у забезпеченні продовольчої безпеки держави: зарубіжний досвід та вітчизняна практика. Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. 2019. Вип. 202. С. 23-33.
68. Решетило В.П., Островський І.А., Можайкіна Н.В. Міжнародна торгівля аграрною продукцією: сучасні тренди та проблеми продовольчої безпеки України. Агросвіт. 2020. № 12. С. 4-9.
69. Гмиря В.П. Продовольча безпека як головний вектор розвитку економіки країни. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2019. Вип. 6. С. 8-13.
70. Котикова О.І. Моніторинг та оцінка сталості розвитку сільськогосподарського землекористування регіонів України. Економіка АПК. 2017. №5. С. 24—32.
71. Котикова О.І., Заудальська Ю.Г., Глущенко В.Ю. Впровадження заходів по охороні та підвищенню родючості ґрунтів в сільськогосподарських підприємствах. Глобальні та національні проблеми економіки. 2016. №9. URL: <http://global-national.in.ua/archive/9-2016/111.pdf>
72. Котикова О.І., Огородник Є.О., Черевко Л. В. Індикація екологічного стану сільськогосподарського землекористування в Україні. Агросвіт. 2017. №6. С. 35—42.
73. Вишневська, О.М., Бобровська, Н.В. Екологічні аспекти у забезпеченні зрівноваженого розвитку аграрного сектора. Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2012. Вип. 3 (67). С. 26-31.
74. Урба С.І. Узгодження параметрів розвитку аграрного сектора економіки та зміцнення продовольчої безпеки України. Молодий вчений. 2019. № 7(1). С. 146-152.

75. Шойко В.А. Сутнісна характеристика державного регулювання продовольчої безпеки. Ефективна економіка. 2017. № 11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2017_11_59

76. Шелудько Л.В. Значення розвитку продовольчих банків для продовольчої безпеки в Україні. Галицький економічний вісник. 2019. № 6. С. 46-55.

77. Зеліско Н. Продовольча безпека як економічний пріоритет аграрної політики України. Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія : Економіка АПК. 2019. № 26. С. 77-80.

78. Мостова А.Д. Стратегічні карти у формуванні стратегії продовольчої безпеки держави. Академічний огляд. 2019. № 2. С. 15-27.

79. Яковенко О.В. Розробка механізму зміцнення продовольчої безпеки України шляхом фінансової підтримки сільськогосподарських підприємств. Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки. 2017. Вип. 45(2). С. 103-109.

80. Гмиря В.П. Фінансові інструменти підтримки виробництва аграрної продукції як невід'ємної складової продовольчої безпеки країни. Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. 2019. Вип. 206. С. 147-161.

81. Яремчук Н.В. Продовольча безпека як стратегічний пріоритет аграрної політики та основа національної безпеки держави. Інвестиції: практика та досвід. 2019. № 23. С. 70-79.

Наукове видання

**Микола БАБИЧ
Олена КОТИКОВА
Олена ПОГОРЄЛОВА
Аліна БОГОСЛАВСЬКА
Олексій АЛЬБЕЩЕНКО
Анна ЯГОДЗІНСЬКА**

СТАЛИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА – ОСНОВА ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ *монографія*

(українською мовою)

Відповідальна за е-випуск Олена КОТИКОВА
Редактор Микола БАБИЧ

Acknowledgments

This study is prepared as part of the implementation of the grant "The European experience of forming a food security system based on principles of sustainable agricultural land use development". This study was supported in part by the Erasmus SUPPA program – Jean Monnet Associations Application No 611556-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-SUPPA.

REGIONAL CENTER OF
EUROPEAN EDUCATIONAL
SCIENTIFIC ENTERPRISES

With the support of the
Erasmus+ Programme
of the European Union

